

Hungarológiai Közlemények

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA 2023/2

Hungarológiai
Közlemények

Hungarološka
saopštenja

Papers of
Hungarian Studies

Folyóiratunk nemzetközi
adatbázisokban:

Indeksirano u:

Indexed by:

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство науке,
технолошког развоја и иновација

MEGVALÓSULT
A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

ETO: 821.511.141+811.511.141

ISSN 0350 2430 (Print)
ISSN 2406-3266 (Online)

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA
2023. LIV. évf. 2. sz. ÚJ FOLYAM XXIV. évf. 2. sz.

ÚJVIDÉK
2023/2

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének lektorált tudományos folyóirata

Megjelenik évente négyszer

Fő- és felelős szerkesztő: Toldi Éva tanszékvezető
(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

A kiadásért felel: Ivana Živančević-Sekeruš dékán
(Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem, Szerbia)

Szerkesztőbizottság

Berszán István

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet,
Kolozsvár, Románia, iberszan@yahoo.com)

Csernicskó István

(II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvi Kutatóintézet, Beregszász,
Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Gintli Tibor

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Magyar Irodalomtörténeti
Tanszék, Budapest, Magyarország, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Nemes Péter

(Indiana Egyetem, Globális és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Jyväskyläi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészeti és Kultúratudományi Intézet, Jyväskylä,
Finnország, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Thomka Beáta

(Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Pécs, Magyarország, thomka.beata@pte.hu)

Andrić Edit

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, andrice@sbb.rs)

Utasi Csilla

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com)

A kéziratokat a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség
(hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére várjuk.

UNIVERZITET U NOVOM SADU

Hungarološka saopštenja

FILOZOFSKI FAKULTET
GODIŠTE LIV-2/XXIV-2

NOVI SAD
2023/2

HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA

Recenzirani naučni časopis Odseka za hungarologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Novom Sadu

Izlazi kvartalno

Glavni i odgovorni urednik: Eva Toldi, šef odseka

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Srbija,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Za izdavača: Ivana Živančević-Sekeruš, dekanica

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija)

Uređivački odbor

Ištvan Bersan

(Univerzitet Babeš–Bolyai, Filozofski fakultet, Institut za mađarski jezik, Cluj-Napoca, Rumunija,
iberszan@yahoo.com)

Ištvan Černičko

(Transkarpatska mađarska viša škola „Ferenc Rakoci II”, Lingvistički istraživački centar „Antal Hodinka”,
Beregovo, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(Univerzitet ELTE, Filozofski fakultet, Odsek za modernu književnu istoriju, Budimpešta, Mađarska,
gintli.tibor@btk.elte.hu)

Peter Nemeš

(Univerzitet Indiana, Fakultet za globalne i međunarodne studije, Odsek za međunarodne studije,
Blumington, SAD, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Univerzitet Jiveskile, Filozofski fakultet, Odsek za umetnost i kulturne studije, Jiveskile, Finska,
tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beata Tomka

(Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za modernu istoriju i teoriju književnosti,
Doktorski program za književne studije, Pečuj, Mađarska, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
andrice@sbb.rs)

Čila Utaši

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
csilla.utasi@gmail.com)

Rukopise slati na adresu glavnog urednika (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) ili redakcije
(hungar@ff.uns.ac.rs).

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME LIV-2/XXIV-2

NOVI SAD
2023/2

PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Peer-reviewed Academic Journal of the Department of Hungarian Studies

A quarterly publication

Editor-in-Chief: Éva Toldi, Head of Department

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Responsible Editor: Ivana Živančević-Sekeruš, Dean

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia)

Editorial Board

István Berszán

(Babeş-Bolyai University, Faculty of Letters, Department of Hungarian Literary Studies, Romania,
iberszan@yahoo.com)

István Csernicskó

(Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, Antal Hodinka Linguistic Research Center,
Beregovo, Ukraine, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(ELTE University, Faculty of Arts, Department of Modern Hungarian Literary History, Budapest,
Hungary, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Péter Nemes

(Indiana University, School of Global and International Studies, Department of International Studies,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Jyväskylä,
Finland, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beáta Thomka

(University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Modern Literatures and Literary Theory,
Doctoral Programme for Literary Studies, Pécs, Hungary, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, andrice@sbb.rs)

Csilla Utasi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
csilla.utasi@gmail.com)

All manuscripts should be submitted by e-mail to the Editor-in-Chief (eva.toldi@ff.uns.ac.rs)
or the Editorial Office (hungar@ff.uns.ac.rs).

TARTALOM

THOMKA Beáta: Szemléletváltások a minor kultúrák kutatásában	1–12
MEDVE Zoltán: Kafka és „kafkaizmus” Borbély Szilárd, Miro Gavran, Boris Perić és Szántó T. Gábor regényeiben	13–37
MIKOLA Gyöngyi: Imaginárius diaszpórák Vladimir Nabokov és Tolnai Ottó prózájában	38–50
TOLDI Éva: A transzkulturális identitás változatai Terézia Mora Darius Kopp-trilógiájában	51–59
BIRÓ Annamária: Hatvany Lajos első emigrációja és <i>Das verwundete Land</i> című munkája	60–74
CSEHY Zoltán: Márai Sándor és az amerikai meleg emancipáció	75–93
TAPODI Zsuzsa: Mindig rosszkor, rossz helyen? (<i>Daday Loránd pályájának fordulatai</i>)	94–107
GAZDAG Vilmos: Államnyelvi hatás a 21. század kárpátaljai magyar irodalmában	108–137

CONTENTS

THOMKA, Beáta: Shifting approaches in the research on minor cultures	1–12
MEDVE, Zoltán: Kafka and “Kafkaism” in the novels by Szilárd Borbély, Miro Gavran, Boris Perić and Gábor T. Szántó	13–37
MIKOLA, Gyöngyi: Imaginary diasporas in Vladimir Nabokov and Ottó Tolnai’s prose	38–50
TOLDI, Éva: Variants of transcultural identity in the Darius Kopp-trilogy by Terézia Mora	51–59
BIRÓ, Annamária: Lajos Hatvany’s first emigration of and his work “ <i>Das verwundete Land</i> ”	60–74
CSEHY, Zoltán: Sándor Márai and gay emancipation in America ..	75–93
TAPODI, Zsuzsa: Always at the wrong time in the wrong place? (<i>Turns in Loránd Daday’s career</i>)	94–107
GAZDAG, Vilmos: State language influence in the 21 st century Transcarpathian Hungarian literature	108–137

SADRŽAJ

Beata TOMKA: Promene u pristupu istraživanja manjinskih kultura	1–12
Zoltan MEDVE: Kafka i „kafkizam” u romanima Silarda Borbelja, Mira Gavrana, Borisa Perića i Gabora T. Santoa	13–37
Đendi MIKOLA: Imaginarne dijaspore u prozi Vladimira Nabokova i Otoa Tolnaja	38–50
Eva TOLDI: Varijante transkulturalnog identiteta u trilogiji Terezije Mora o Darijusu Kopu	51–59
Anamarija BIRO: Prva emigracija Lajoša Hatvanija i njegovo delo <i>Das verwundete Land</i>	60–74
Zoltan ČEHI: Šandor Marai i američka gej emancipacija	75–93
Žuža TAPODI: Uvek u krivo vreme, na krivom mestu? (<i>Prekretnice u karijeri Loranda Dadaija</i>)	94–107
Vilmoš GAZDAG: Uticaj zvaničnog jezika na podkarpatsku mađarsku književnost u 21. veku	108–137

THOMKA Beáta

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Modern Irodalomtörténeti
és Irodalomelméleti Tanszék
Pécs, Magyarország
thomka.beata@gmail.com

SZEMLÉLETVÁLTOZÁSOK A MINOR KULTÚRÁK KUTATÁSÁBAN

Shifting approaches in the research on minor cultures

Promene u pristupu istraživanja manjinskih kultura

A 21. század első negyedének kutatásai olyan szempontokat vetnek fel, amelyek alkalmasak a kisebb közösségek irodalmi tevékenységének történeti értelmezésére, valamint jelenkori változásai követésére is: „a regionális irodalomtörténetek révén újra polgárjogot nyernek a marginalizált vagy elnyomott csoportok irodalmi, maguk a régiók pedig kikerülnek a marginalizált pozícióból” (John Neubauer). A dolgozat a *minor kulturális fogékonyság* és a *regionális pluralizmus* kérdéseiben a szűkebb-tágabb régiókból, vagy kisebb európai kultúrák köréből származó teoretikusok javaslatait érinti. Nem véletlen, hogy olyan irodalmárok igyekeznek rávilágítani a kisebbségi pozíciók, a többnyelvű közegek és a hierarchikus szerkezetű, nemzetközpontú koncepciók összeférhetlenségére, akiket a tárgykör kutatása iránt saját tapasztalataik is érzékennyé tettek (Đurišin, Fried, Neubauer, Tihanov, Thomsen, Brajović, Juvan, Grčević, Kovač).

Kulcsszavak: irodalomközi közösségek, regionális pluralizmus, minor kulturális fogékonyság

A minor irodalmak helyzetük és történetük folytán Dionýz Đurišin fogalmával élve sajátos *irodalomközi közösségek* (lásd Đurišin 1987, 1988). A kisebbségi kultúrákat ez vonja a *transznacionális* vizsgálatok látókörébe. A *regionális komparatistika* szempontjai ugyancsak termékenyek e közösségek és a nemzeti irodalom, valamint a minor irodalom és más nyelvű környezete viszonyának kutatásában. Tihomir Brajović eredeti ötlettel és grafikai képzelettel,

egymásba hurkolódó, változó, rugalmas ellipszisekben látja a hierarchiát elvető regionális komparatiztika szerkezeti modelljét (Brajović 2011). A kiemelt pozíció, a fölé- és az alárendeltségi viszonyok helyett a nemzeti és a minor, a nemzeti és az európai irodalmak kapcsolatában is a kölcsönhatások fontosságát hangsúlyozza.

20–21. századi tapasztalataink alapján a magyar minor közegekben más-más hatások érvényesültek, és különféle regionális fogékonyságok, érintkezések bontakoztak ki. A környezeti, nyelvi, kulturális együttműködések tekintetében is másképpen alakultak a jugoszláviai, a csehszlovákiai és a romániai régiók irodalmi. Ezekben belül pedig az írói életművek, látásmódok, egyéni beállítottságok.

Két és fél évtizeddel ezelőtt a kolozsvári *Korunk* olvasóinak azt fejtegettem, hogy

Tolnai Ottó helyét a modern, posztmodern, poszt-posztmodern magyar költészet viszonylatában egy másféle magatartás, a regionális korlátok és korlátozottság elleni ösztönös és kimunkált szellemi stratégiája jelöli ki. A regionalitástudatot nem elnyomni kell, hanem elmélyíteni, és ezzel (az *Aufhebung* jegyében) meghaladni. S ahhoz sem fér kétség, hogy a formátumos alkotót a belső transzformációra való képesség védi meg a kis kulturális közösségekre jellemző megmerevedéstől, az önbecsülés és a kulturális önértékelés túlzásaitól. Tolnai költői alanyainak sokat hangoztatott provincializmusa új nyelvet teremt, és felhajtó erőként működik. S mintha ezt ma már sem kritikus, sem olvasó nem vitatná (Thomka 1988).

Tolnai írói kíváncsisága és képzőművészeti fogékonysága tágra nyitotta az ajtókat a kortárs művészeti folyamatok előtt. Az általa befogadott, írásait inspiráló alkotók, gondolkodók, képek, a kortárs jugoszláviai írók és festők nem csupán imaginációjára hatottak, hanem motívumai, hivatkozásai által a vele együttműködő nemzedékre, valamint a későbbiekre is.

Kolozsvári pályatársa, Bodor Ádám meggyőződése és magatartása alapvetően különbözik ettől a beállítottságtól. A hatások kérdését illetően semleges, nem örököse, nem folytatója más írók és irodalmak hagyományának, s kétli, hogy művei bármiféle folytatható szellemi alapot képeznének az utána következők számára. Szemléletmódja ellentétben áll azzal az igyekezettel is, ami választ keres a kérdésre, miben rejlenek az egy évszázada különféle körülmények között kibontakozó magyar irodalmi gyakorlatok sajátosságai. „Erdélyi magyar író van, külön erdélyi magyar irodalom nincs. Magyar irodalom egyetlenegy van, ez anyanyelven való gondolkodás és hűség kérdése” (Bodor 2021).

Ha további vajdasági, erdélyi, szlovákiai vagy a diaszpórában alkotók tapasztalataival folytatnánk a sort, nem Bodor „egyetlenegy magyar irodalom” tétele lenne megkérdőjelezve, inkább a különféle régiók fel nem tárt árnyalatait és az alapélmények különbözőzéseit vázolhatnánk fel mai látószögből. Bodor jellegzetes gondolkodása, közérzete és alkotói világa sem függetleníthető a meghatározó közegetől, melyben alapélményeit szerezte.

Nem döntés kérdése, inkább készíttetése, ez az alkotó autonómiájának és indíttatásainak az evidenciája. Életem alapélménye, érzelmeim, meghatározó kötődéseim helye Erdély volt, a börtönnel, személyes kapcsolataimmal, a Kárpátokkal, a síelésekkel egyetemben. Ettől később sem akartam, nem is tudtam volna megszabadulni. Én ennek a helynek köszönhetem, hogy egyáltalán író lettem (Bodor 2021).

Amikor már íróként egy kelet-európai modellben kezdtem gondolkodni, és a fikció térsége egy természetközeli helyre került, ennek a tájnak¹ az elemei éltek tovább. Közöttük tudtam otthonosan mozogni, és abban a társadalmilag, morálisan és kulturálisan periférikus közegeben találtam meg alakjaimat (Bodor 2021).

A kérdező felvetésére („Aki valaha is élt a vasfüggöny mögött, az magában hordja egy életre ezt a tapasztalatot”), így válaszol:

Nem tudom. Azt hiszem, nem mindenki. Nem kizárt, mindez csak kevesek számára maradandóan meghatározó: Kelet-Európa közérzetéről, labilitásáról beszélek. Európának ez a fele, nem csak jelképesen, de fizikai valóságában is szögesdróttal, sorompóval lezárt területet jelentett a táj kellékeinek járulékos erkölcsi hozadékaival, amelyek jobbára megszabják a kiosztott szerepek mozgásterét, uniformizálják a viselkedésformákat. Tulajdonképpen kissé fájó felismerés, hogy pont a szülőföld közelében érezhettem meg a peremvidéket, annak minden elesettségét (Bodor 2022).

Ez a létélmény egy általánosabb szinten teremt összefüggést a Bodor-művek és a rokon szellemiségű európai opusok között. A műfaji, poétikai és ontológiai vonatkozások abba a tág kontextusba ágyazódnak, amelyben háttérbe szorul a kérdés, hogy a Radnai-havasok, a szerb–magyar határsáv szikes pusztasága, žlobiska faluszéle, a lengyel–ukrán sáv csempészbódéi vagy éppen Szarajevó égő könyvtára jelképezi-e az elbeszélő prózában a kiszolgáltatottság színeit.

John Neubauerrel egyezően úgy látom, hogy a *regionális irodalomtörténetek*ben van lehetőség arra, hogy a nemzeti irodalomtörténetek által hagyományosan

¹ Utalás a Radnai-havasokra.

nem vizsgált sajátosságok is felszínre kerülhessenek. Minthogy ezek egybevető szempontokat igényelnek, a konkrét térség rokonítható műveinek, poétikáinak és hasonló törekvéseinek feltárása nélkül nem is elérhetők. A félmúltban és a jelenkorban ehhez szerb, horvát, szlovén, román vagy szlovák nyelvtudásra volt, van szükség, ahogyan a korábbi korokban a latin, később a német nyelvre és kultúrára. Közös kérdéseinkre ma több kutatási irányból érkeznek válaszok. Tájékozódási beállítottságunkon múlik, hogy mire figyelünk, mire alapozunk a komparatiztika múltbéli és mai felismeréseiből, továbbá a Közép-Európa-vagy az Osztrák–Magyar Monarchia-kutatásokból, illetve az Ex-Jugoszlávia kultúráközi viszonyainak újabb megközelítéseiből. A transzkulturális és transznacionális kutatások körében jelentős figyelem irányul éppen arra a tájékra, melyhez történetileg magunk is tartozunk. Galin Tihanov például elméleti vonatkozásban a modern irodalmi gondolkodás egész alapvetését éppen Kelet- és Közép-Európához köti. Előttünk nem ismeretlen mindez, világviszonylatban viszont fontos szakmai emlékeztetés (Tihanov 2004a, 2004b).

A kisebbségi származás és a nyelvi minor kulturális pozíció döntően befolyásolja és alakította a múltban is a többnyelvű, kezdeményező jelentőségű kutatók nézeteit. Hugo Meltzl a 19. század végén az összehasonlító irodalom feladatairól értekezve írja, hogy a legfontosabb elv, hogy rendeltetése nem a nemzeti jelleg, a nemzeti sajátosság kétségbevonása, hanem értékének megbecsülése azáltal, hogy azt a másik nemzeti irodalom felé közvetíti. „Az összehasonlító módszer nélkül ma már nem lehet nemzeti irodalomtörténetet írni.” Így vélekedik a *szellemi világgözösségről* értekező Zolnai Béla 1923-ban (Zolnai 1923, 76). Eckhardt Sándor 1931-ben, ugyancsak Thienemann Tivadar pécsi folyóiratában, a *Minervában* ezt írja: Az irodalmi hatás kedvező előfeltétele, a kétnyelvűség ideálisan megvolt ezen a területen. Mindenkoron volt annyi magyar ember, ki nemzetiségi nyelven beszélt, mint nemzetiségi, ki magyarul beszélt (Eckhardt 1931, 98). Az I. Nemzetközi Irodalomtörténeti Kongresszuson ugyanezen évben elhangzott előadásában egyebek között a pesti egyetem nyomdájának privilégiumát is érinti, ami szláv és román nyomtatványok kiadására jogosította. A tekintélyes számú szlovák, szerb, rutén és román kiadvány „bizonyos fokig annak a latin–német–magyar kultúrának a bélyegét” hordta magán, mely a 19. század elején Budát és Pestet jellemezte.

A szlovén irodalom történetében egynyelvű és multilingvális korszakok különülnek el, írja Marko Juvan, mint ahogyan a magyar irodalom alakulását is ilyen szakaszok jellemezték. A középkor- és újkori latinitás után a térségi többnyelvűség Magyarországon más formákban, lényegében az első világháborúig

érvényesült. A közép-európai multilingvális kultúra is sokáig hatott, és eleven volt e közegben.

A többcélú és többnyelvű régebbi szlovén irodalomból a modern egynyelvű szlovén irodalomba való átmenet története megvilágíthatja a nemzeti és a globális dialektikus egymásrautaltságát. [...] Dev a latinizmus kozmopolita normatív ökológiájára ráépítette az akkor kibontakozó nemzeti irodalmi ökoszisztémát (Juvan 2018).

Közép-Európa történetében egyazon folyamatok játszódtak le, mert „régiónk nemzeti irodalmi kritikája [...] az egyenes vonalú, a 19. századra egynyelvűvé lett, »önelvű« irodalom megszervezését szorgalmazta”² (Fried 2017).

A magyar kisebbségek kultúrája ezzel ellentétben változatlanul többnyelvű rendszerben folytatta történetét. A 20. századi Magyarországról egynyelvűvé vált ennek minden hátrányos következményével együtt, melyek hatása szellemi, kulturális, kiadáspolitikai és a felfogásmód tekintetében mindmáig mérhető: látványosan elüt az európai beállítottságtól. Kérdésként vetem fel, hogy Fried István belátásaival összhangban, miért nem érvényesülnek ma is a valamikori értékes magyar, többnyelvű és regionális történeti tapasztalatok. Alapjaikon rugalmas irodalomfelfogás érvényesülne, ami háttérrel és kiindulópontot képezne a jelenkori viszonyok, törekvések, jelenségek értelmezéséhez. Van saját tradíciónk, soknyelvű közép-európai és balkáni vidékeink régi és mai helyzete termékeny tapasztalatokat kínál fel, melyek alapján akár a tág látókörű, két világháború közötti európai és magyar komparatisták nyomába juthatunk. Ha e nemzedék szellemi nyitottságától nem távolodott volna el a magyar irodalomszemlélet, ma nem a tapogatózás lenne a feladatunk. S nem feltétlenül a kisebbség perspektívájából kellene felvetni ezeket a nyilvánvaló kérdéseket.

A régi jugoszláviai komparatisták, valamint a korszak mai boszniai, szerb, horvát, szlovén kutatói fontos szempontokkal járulnak hozzá annak a problé-

² Fried ugyanitt írja: „A régebbi korok, időnként a maiaké is, sajátossága, hogy a latinul alkotó vagy a kétnyelvű (szlovák–magyar, szlovén–német stb.) szerzők (nemzeti) hovatartozása körül meglehetősen méltatlan viták kezdődtek, fő szempontként emelődött ki: az adott szerző születési helye, legalábbis az vált perdöntően fontossá. Egyáltalában: sem a kétnyelvűség, sem a kettős honosság nem úgy jelent meg, mint probléma, mint egy szerző több rendszerben való léte, még úgy sem, mint egy regionális jelenség, amely első megközelítésben a régió nyelvi, kulturális, mentalitásbeli stb. pluralitását képezi le. Viszont a több/soknyelvű városok kultúrájának és egy korszak (például a modernség áttöréséé) elemzése azt tudatosította, hogy a századforduló időszakában egy szerző több rendszerbe sorolhatóságát, a szülőhely, a működési terület, a nyelv, a tudat és az önazonosság »területei«-nek összejátszhatóságát a szerző életművének megformálódásakor.”

mának a megértéséhez, amit egyebek között a vajdasági magyar kisebbségi irodalom kultúráközi helyzete jelent. Ez irányítja a figyelmet a nyelvi hovatarozáson túlmutató összefüggésekre, a szűkebb, tágabb térségi vonatkozásokra, ami a közép-európai és balkáni kapcsolatokon túl európai léptékűek. Zvonko Kovač az egyes írói életművek és alkotások *többes hovatarozásáról* értekezik.

Az irodalmi szomszédság tipológiájában több megvalósulási módozatot különböztethetünk meg. Az első változat a belső szomszédság, amit fölérendelt viszony jellemez, függetlenül attól, hogy az uralkodó néphez tartozónak az ott élőkhez, vagy a többségi nemzetnek a kisebbségiekhez való viszonyáról van-e szó. A másik változat két vagy több nép közvetlen, földrajzi (vagy regionális) szomszédsága, a harmadik pedig a történelmi közelséget illeti, ami a közös uralkodó alá vagy a többnemzetiségű államba tartozó népeket tömöríti. A szomszédság negyedik típusa a szoros nyelvi közelség és a konfesszionális különbség alapján kutatható. Az irodalomközi folyamatok elméletéhez hasonlóan más közvetítési utak alakulnak ki a rokon nyelvekkel, közös múlttal összekapcsolt kultúrák viszonyában, mint a különféle nyelveken és történelmen alapuló között, és másnyelven azon közösségek kapcsolatában, melyeknek rokonságát sem fölérendeltségek, sem háborúk nem terhelték, illetve az évszázadokon át együttműködve, békében élők között (Kovač 2011).

Boris Postnikov az egy-nemzet-központú látásmód bírálója: a posztjugoszláv irodalomról beszélve távolságtartás szükséges a nemzeti kultúraszemlélet elszigetelő és egyeduralmi beállítottságával szemben, melyek az új posztkommunista államok igazolásának érdekében bontakoztak ki a kilencvenes évek folyamán (Postnikov 2012, 11). Dean Duda szerint pedig a jugoszláv irodalmak megközelítésének alapfogalmai ma a nemzetivel ellentétben valójában a helyi, az érintkezésben kibontakozó értékek lehetnek. Saját peremhelyzetük semlegesítésének tudata a regionális komparatiztika módszertani felfrissülését hozhatná magával, ami közvetlen hozzájárulás lenne a hagyományos komparatiztika fogalmi megújításához (Duda 2015).

Bertrand Westphal a *La Géocritique. Geocriticism: Real and Fictional Spaces* szerzője. A kulturális és irodalmi egymásra hatások és átszövődések diszciplínaközi kérdéseinek „geokritikusaként” írja: „Európa az elvesztett territórium és az (egyelőre még) meg nem történt reterritorializáció között helyezkedik el. Európa deterritorializált; vagyis a köztességbe ágyazott, ami a meggyengült valós és az imaginárius, vagy talán a holnap valóságát prefiguráló *imaginális* között terül el” (idézi Boldrini 2014, 523). Gondolkodásmódját és az idézett

mondatok metaforáit több mozzanat hozhatja közel hozzánk. Westphal egy helyen a többes szám felé hajló, decentrált, archipelágikus identitásokról beszél.

Óvakodom az „azonosság” kifejezéstől, és sokkal jobban szeretek identitásokról beszélni, amik a multifokalizációhoz húznak. A terület reprezentációjához hasonlóan az azonosság sem redukálható az egyes számra. Folyamatosan zajlanak a térségi átrendeződések, az identitások pedig a területekkel egy időben mozdulnak el, tehát mindkettőre a többes szám vonatkozik. Ezt nyilvánvalóvá tehetik a humán tudományok, legyenek akár földrajziak, akár irodalmiak. [...] A kultúrák az identitásokkal való érintkezés útján keletkeznek, és új ontológiai, tehát politikai térségeket hoznak létre, amiket egyes – olykor korlátolt politikusok – egyedi és szigorúan homogén területeknek tekintenek, határaikat pedig kőbe vésik. Ez nemcsak a hagyományos határ menti területeket érinti, hanem az új társadalmi és egyéb határokat is, amelyek drámai módon mind több és több átlóval tagolják az országokat. E látható-láthatatlan vonalakat, új térképeket készséggel materializálja a kortárs művészet és irodalom [...], és éppen ezekről próbáltam legutóbbi, *A mediterrán ketrec (La cage des méridiens*, 2016) című esszémben számot adni (Westphal 2017, 11–12).³

Az azonosság szokványos fogalmától idegenkedik, elveti a meglévő határkijelöléseket, mert a földrajzi határvonalaktól veszélyesebbnek érzi a nemi, faji, világnézeti alapon meghúzott elválasztó vonalakat. Más elképzelése van a kontinens sokféle, soknyelvű kultúrájának megközelítéséről, mint a nyelvet a nemzettel azonosító, a nemzetet az országhatárok által kijelölt keretek közé szorító szemléletmódnak. Saját dolgainkban éppen ilyen mozdíthatatlannak tűnő felfogásokba ütközünk, holott a régióban több nagy hatású térkép-átrajzoláson vagyunk túl. Mintha mindez érintetlenül hagyta volna az irodalom, nemzet, ország fogalmak egymással fedésbe hozott kategóriáit. Közép-Európában e nézet 19. századi létrejötté idején sem volt hiteles, azóta még kevésbé az.

Mads Rosendahl Thomsen dán kutató *Mapping World Literature: International Canonization and Transnational Literatures* című munkájában a világ irodalmait egyetlen rendszer részének tekinti, aminek középpontjában az egyes művek és szerzők állnak. Tehát nem a különféle irodalmi alrendszerek, mint amilyenek a nemzeti és etnikai irodalmi korpuszok. A rendszer folyamatos mozgásban van, mert a szerzők elismerése hosszadalmas folyamat: egyesek tekintélyt szerezve bekerülnek, mások kikerülnek a kánonból. A bonyolult folyamatok

³ A fordítás az enyém – T. B.

között, melyek adott pillanatban a világirodalom összképét és feltérképezését eredményezik, nincs összhang. Különbőféle megközelítések, értelmezésmódok és befolyások hatnak mindkét vonatkozásban, a nemzeti viszonylatban kanonizált műveknek pedig gyakran semmiféle nemzetközi hatása nincs (Thomsen 2008, 56). A világirodalom a helyi és a globális kölcsönhatásaiban keletkezik, ezért központi fontosságú nemzetek fölötti perspektívája.

Ez is fontos szempont, ami értelmezheti a jelenséget, hogyan válhat adott pillanatban ismertebbé a nemzetközi porondon egy fiatal vajdasági magyar vagy kezdő boszniai, első könyves albán, szerb, román író, mint ezen irodalmak valamelyik nemzeti klasszikusa.

A különféle regionális magyar irodalmak vonatkozásában ugyancsak figyelmet érdemelhet Luciana Boldrini elképzelése:

a komparatív megközelítés elősegítheti az „angolon” belüli pluralitás és különbség tudatosítását, ezáltal támogatja, nem pedig tovább gyengíti az irodalom kulturális kifejezésmódként való megértését, illetve a (nemzeti, etnikai, faji, közösségi, egyéni) identitást meghatározó és/vagy felfedező irodalom megértését (Boldrini 2014, 526).

Egyetlen nyelv irodalmán belül is nagy a változatosság. Az egymástól több határral elválasztott minor magyar közösségek nem csupán dialektusaikban, szokásaikban, hanem az irodalmi produkcióikon érzékelhető külső hatások tekintetében is különböznek. Thomsen nyomán alkotókként, műről műre lehetne interpretálni az egyedi kötődéseket, az importált kulturális sajátosságokat. Az egyes minor, magyar és nem magyar irodalmak s a bennük érvényesülő hatások a regionális pluralizmus kimeríthetetlen tárházai.

John Neubauer megállapítása, hogy „a nemzeti irodalomtörténetek mind a mai napig hajlamosak arra, hogy figyelmen kívül hagyják azokat az irodalmi műveket, melyek nem az ország hivatalos nyelvén íródtak” (Neubauer 2014, 538), érvényes az Ex-Jugoszlávia, a jugoszláv utódállamok és Magyarország irodalomtörténet-írására is. Az irodalmi kreáció a zenétől, képzőművészettől eltérően nyelvhez kötött, s ez érvényben marad a művek nemzeti besorolását illetően mindaddig, amíg nem módosul a nyelv és a nemzet, drámaibb módon pedig a nyelv és az állam azonosítási logikája. A történeti és politikai meghatározottságoktól függetlenül irodalomszemlélet és a *hiteles szakmai beállítottság* azonban bővíthet, ha mindazon *egyedi kötődéseket és a megszólalás nyelvétől* eltérő tradíciókat is tekintetbe vennénk, amelyekkel például Danilo Kiš a szerb irodalmat, Terézia Mora a németet, Aleksandar Hemon az amerikai, Milan Kundera és sok jeles algériai, marokkói alkotó a franciát gazdagította.

A szellemi, izlésbeli, kulturális és művészeti hozadékok a nyelvet meghaladó, egyetemesebb összefüggések. Ennek kiváló példája Jörg Schulte könyve (2014), aki Iszaak Babel, Bruno Schulz és Danilo Kiš műveinek olyan összefüggéseit tárgyalja, amelyekhez az alkotót s a művek nyelvét a nemzetfogalom alá rendelő irodalmárok nem juthatnak el.

Fried István idézett tanulmányában a művek nemzeti irodalmi meghatározottságának szűkítő jellegével szemben azért hangsúlyozza a különféle nemzetek közti együttesek összefüggéseinek fontosságát, mert „a művek sugallta transznacionalitásban derül fény arra, ami sokféleségében összeköti és/vagy elválasztja előzményeitől, kortársaitól” (Fried 2017).

Neubauer a helyspecifikus irodalomtörténetek létrehozását támogatja, amik „azzal egészíthetik ki a nemzeti, európai és globális megközelítéseket, hogy elkerülik az egynyelvűségben és a túlságosan optimalista globalizációban rejlő csapdákat” (Neubauer 2014, 539). E tekintetben nem a több évtizeddel ezelőtt írott, külön vajdasági irodalomtörténet lenne a modell, minthogy vezérelve a nemzeti irodalomtól való indokolatlan, földrajzi és történeti függetlenítésen alapult. A nyelvközpontú szemlélet ugyanis a fentiek értelmében kiegészítést igényel mindazon kölcsönhatásokat illetően, amiknek a szerb, horvát, szlovén, szlovák, román és más környezetekben a magyar alkotó folyamatok ki voltak téve. Mindezek tekintetbevételével rajzolódhatnak ki az egyes régiók sajátosságai a magyar, illetve a más-más régiók összképén belül.

Azade Seyhan *Writing Outside the Nation* című könyvének egyik fontos gondolata szerint a történelmi események hatására bekövetkezett nagyarányú helycserék, mozgások általános korélménnyé tették a stabil közösségi hovatartozás-tudat hiányát. A szóródások, a különféle szórványok keletkezése új földrajzi képleteket eredményezett, amelyek megkérdőjelezik a nemzeti alapú határfelosztásokat. Ennek alapján jut a következtetésre, hogy a 20–21. század lényegi jellemzője a nyelvek és a kultúrák között, a közösségben élők és alkotók irodalma. A transznacionális irodalom a nemzeti kánontól függetlenül létező sajátos írásmód, azon alkotók irodalma, akiknek értő közönségét részben éppen olyan egyedek és közösségek alkotják, akik maguk is azonos helyzetben egyszármazottak: a minor kultúrák, a kisebbségi irodalmak, a migráns közösségek tagjai és leszármazottai. E kis közösségekben külön jelentősége van a személyes és a közösségi emlékezet fenntartásának, amit alkotóik már nem feltétlenül képesek anyanyelvükön továbbadni. Egy kétfelé ágazó modell keletkezik, aminek egyik ága visszahajlik a közös történethez és az örökölt szellemi hagyományhoz, a másik pedig mindezt beilleszti az új nyelvbe és hozzáférhetővé teszi a befogadó kultúra irodalmi közönsége számára. Mintha visszaérkeztünk volna

Hugo Meltzl belátásához, amit a másik nemzeti irodalom felé közvetítés szakmai feladatáról mondott. Ez bővül a tényleges írói tevékenységgel, az imagináció, a fikció eszközeivel, aminek működéséből lehetetlen kiiktatni a különféle forrásokból eredő indítatásokat és kulturális impulzusokat.⁴

Irodalom

- Bodor Ádám. 2021. *Az értelmezés útvesztői: Tizenöt beszélgetés*. Budapest: Magvető.
- Bodor Ádám. 2022. Az interjú készítette Víg Emese. <https://transtex.ro/kultura/2022/06/28/bodor-adam-nem-szeretem-a-magasztos-erdely-kepet-nekem-meg-tamasi-erdelye-is-tulzottan-idealizalt-1> (2022. máj. 5.)

⁴ További, jelen írásomban nem hivatkozott minoritáskutatással kapcsolatos irodalom:

Cornis-Pope, Marcel – Neubauer, John (eds.). 2004–2010. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*. 1–4. Amsterdam: Benjamins.

Grčević, Franjo. 1988. Civilizacijski poticaji za književno-znanstvenu paradigmatu. In Ernest Fišer, Franjo Grčević (eds.), *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 5–9. Varaždin: Gesta.

Fried István. 2012. *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*. Budapest: Lucidus.

Fried István. 2016. Weltliteratur, World Literature – változó fogalmak. *Helikon* (3): 485–496.

Guševa, Jasmina Mojsieva. 2011. Regionalna komparatistika – situacija i perspektive. *Sarajevske sveske* (31–32). (<http://www.sveske.ba/bs/broj/3233>) (2022. szept. 15.)

Kovač, Zvonko. 1988. Suodnosi „prisporobljene” povijesti jugoslavenskih književnosti. In Ernest Fišer, Franjo Grčević (eds.), *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 43–51. Varaždin: Gesta.

Latković, Ivana. 2019. Prema globalnosti regionalne (književne) komparatistike. In Adrijana Marčetić, Bojana Stojanović Pantović, Vladimir Zorić, Dunja Dušanić (eds.), *Jugoslovenska književnost: prošlost, sadašnjost i budućnost jednog spornog pojma. Yugoslav Literature: the Past, Present and Future of a Contested Notion*. 243–270. Beograd: Čigoja.

Sarajevske sveske. Interkulturno-poredbeno izučavanje književnosti. 2011 (32–33). (<http://www.sveske.ba/bs/broj/3233>) (2022. szept. 15.)

Thomka Beáta. 1998. Tolnai '68, '92, '98. *Korunk*. Harmadik folyam IX/11. (11): 74–77.

Thomka Beáta. 2020. Kapsolattörténet, kulturális átszövődések, transznacionális kutatások. *Hungarológiai Közlemények* 21 (2): 1–10.

Tihanov, Galin. 2004a. The birth of modern literary theory in East-Central Europe. In Cornis-Pope – Neubauer (eds.) 1.

Tihanov, Galin. 2004b. Why did modern literary theory originate in Central and Eastern Europe? (And Why Is It Now Dead?) *Common Knowledge*. (The Disregardable „Second World”: Essays on the Inconstancy of the West.) 10 (1): 61–81. Duke UP.

Zorić, Vladimir. 2014. The Mirror and the Mao: Central Europe in the Late Prose of Danilo Kiš. *UDK* 46 (153): 505–524.

- Boldrini, Lucia. 2014. Összehasonlító irodalomtudomány a 21. században Európából és az Egyesült Királyságból nézve. Ford. Bús Natália. *Helikon* (4): 526.
- Brajović, Tihomir. 2011. Južnoslovenska komparatistika: luksuz ili naučna potreba? *Sarajevske sveske* (32–33): 93–104.
- Duda, Dean. 2015. „Intervju s profesorom Deanom Dudom“. *Studentski časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju* 18 (12): 133–147.
- Đurišin, Dionýz. 1987. A nemzetközi irodalmi folyamat ellentmondásosságának kérdése. In *A komparatistika kézikönyve: Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*, szerk. Fried István. 53–74. Szeged: József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke.
- Đurišin, Dionýz. 1988. Posebne interliterarne zajednice. In Ernest Fišer, Franjo Grčević (eds.), *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 24–28. Varaždin: Gesta.
- Eckhardt Sándor. 1931. Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. *Minerva* 10 (5–10): 89–105.
- Fried István. 2017. A transznacionális irodalomszemlélet dilemmái: Kertész Imre egy önértelmezésének nyomában. *Irodalmi Szemle* 60 (11): 24–47. Közös dolgaink. (<http://kozos-dolgaink.hu/transznacionalis-irodalomszemlelet-dilemmai>)
- Fusillo, Massimo – Le Juez, Brigitte. 2017. Désire et appartenance: un entretien avec Bertrand Westphal. *Between* 7 (13): 1–12.
- Juvan, Marko. 2018. Monolingualism and multilingualism of literary systems. In *Literarische Mehrsprachigkeit in Österreich und Slowenien / Literarna večjezičnost v Avstriji in Sloveniji* (26–27). April 2018. Universität Graz.
- Kovač, Zvonko. 2011. Slavistika vs regionalna književna komparatistika. *Sarajevske sveske* (32–33): 77–92. (<http://www.sveske.ba/bs/broj/3233>)
- Neubauer, John. 2014. A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik: Megjegyzések a *Közép-kelet-európai irodalmi kultúrák története* című munkához. Ford. Sári B. László. *Helikon* (4): 528–540.
- Postnikov, Boris. 2012. *Postjugoslavenska književnost?* Zagreb: Sandorf.
- Schulte, Jörg. 2004. *Eine Poetik der Offenbarung: Isak Babel', Bruno Schulz, Danilo Kiš*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Seyhan, Azade. 2001. *Writing Outside the Nation*. Princenceton: Princenceton UP.
- Thomsen, Mads Rosendahl. 2008. *Mapping World Literature: International Canonization and Transnational Literatures*. Continuum, London, New York.
- Zolnai Béla. 1923. Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról. *Minerva* 2 (1–5): 70–84.

SHIFTING APPROACHES IN THE RESEARCH ON MINOR CULTURES

Research in the 21st century has brought approaches that are appropriate for the historical interpretation of literary activities of minority communities, as well as for tracking down the current changes: “Thanks to regional histories of literature, marginalized or oppressed groups, and their works of literature gain franchise, while regions themselves get out of their marginalized position” (John Neubauer). Regarding the questions of minority cultural sensibility and regional pluralism, the paper deals with suggestions of theorists from our closer or broader region, or the ones coming from smaller European cultures. It is no coincidence that the incompatibility of minority positions, multilingual media and hierarchical, nation-centred concepts is highlighted by literary scholars whose own experiences have made them sensitive to the research of the subject (Đurišin, Fried, Neubauer, Tihanov, Thomsen, Brajović, Juvan, Grčević, Kovač).

Keywords: communities between literary spaces, regional pluralism, minor cultural sensibility

PROMENE U PRISTUPU ISTRAŽIVANJA MANJINSKIH KULTURA

Istraživanja tokom prve dve i po decenije 21. veka akcenat stavljaju na pristupe koji su pogodni za istorijsko tumačenje književnog stvaralaštva manjinskih zajednica, ali i za praćenje savremenih tendencija u ovoj oblasti: „posredstvom regionalnih istorija književnosti ponovo do izražaja dolaze književnosti marginalizovanih ili potisnutih grupa, a sami regioni izlaze iz marginalizovanog položaja” (Džon Nojbauer). Po pitanju *manjinske kulturalne prijemčivosti* i *regionalnog pluralizma* rad se osvrće na stavove teoretičara koji u užem ili širem smislu potiču iz našeg regiona, odnosno iz krugova manjih evropskih kultura. Nije slučajnost što se manjinskim položajem, višejezičnim zajednicama i neskladnim odnosom hierarhijski strukturisanih, nacionalno orijentisanih koncepcija bave upravo književnici, koji imaju lična iskustva u vezi sa tim temama, te imaju poseban afinitet prema toj problematici (Đurišin, Frid, Nojbauer, Tihanov, Tomsen, Brajović, Juvan, Grčević, Kovač).

Ključne reči: međuknjiževne zajednice, regionalni pluralizam, manjinska kulturalna prijemčivost

ETO: 821.112.2-31(437.1)KAFKA, F.
303.725.38

821.511.141-31BORBÉLY SZ.

821.163.42-31GAVRAN, M.

821.163.42-31PERIĆ, B.

DOI: 10.19090/hk.2023.2.13-37

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MEDVE Zoltán

J. J. Strossmayer Egyetem, Eszék

Bölcsészettudományi Kar

Eszék, Horvátország

zmedve@ffos.hr

KAFKA ÉS „KAFKAIZMUS” BORBÉLY SZILÁRD,
MIRO GAVRAN, BORIS PERIĆ
ÉS SZÁNTÓ T. GÁBOR REGÉNYEIBEN

Kafka and “Kafkaism” in the novels by Szilárd Borbély,
Miro Gavran, Boris Perić and Gábor T. Szántó

Kafka i „kafkizam” u romanima Silarda Borbelja, Mira Gavrana,
Borisa Perića i Gabora T. Santoa

Kafka élete és munkássága könyvtárnyi interpretációkat indukáló – s az idők során több szempontból paradigmatickussá vált – jelenség. A múlt század elejétől kezdve tudományos és szépirodalmi művek sokasága foglalkozik folyamatosan a „Kafka-jelenséggel”. A legutóbbi időkben mintha egy erősebb „Kafka-konjunktúrának” lennének tanúi: a klasszikus írások után sorra jelennek meg a Kafka személyét, illetve műveit feldolgozó, többségében tudományos-esszéisztikus írások. A tanulmány a „kafkaizmus” szépirodalmi vetületével foglalkozik: a nem távoli múltban megjelent prózák közül a legújabb horvát és magyar Kafka-regényeket a narráció jellegének, valamint a szerzők és Kafka (művei) közti explicit vagy implicit, tényleges vagy imaginatív viszonyoknak a szempontjait helyezve a középpontba elsősorban Miro Gavran *Kafkin prijatelj*, Boris Perić *Kafkin podrum*, Borbély Szilárd *Kafka fia* és Szántó T. Gábor *Kafka macskái* című regényeinek összehasonlító vizsgálatára tesz kísérletet. *Kulcsszavak*: „kafkaizmus”, Kafka-narratívák, narratívák Kafkáról, parafrázis, pastiche

Valószínűleg kevés olyan szerző van a világirodalomban, akinél a műveikre, minden egyes írásban fennmaradt és kimondott szavára, valamint az életére annyira szétszálazhatatlan egységként tekint a szakma és az olvasóközön-

ség döntő többsége, mint Franz Kafka. Ahogy Blanchot fogalmaz elsősorban Kafka naplói alapján a *Kafkától Kafkáig* című könyvében: „az írással szemben az életet helyezi előtérbe, ezért alkotásaiban mi is őt magát keressük”. Miként Blanchot könyvének címe, Kafka életműve is önmagába tér vissza. Nem megragadhatatlanságában, hanem éppen azért, mert túltelített, túlságosan is sok a megragadható benne: Kafka világa szövevényessége miatt szökik el előlünk. Szövegei – folytatja Blanchot – „egy olyan olvasás nehézségeit tükrözik, amely igyekszik egyszerre megőrizni a rejtélyt és a megoldást, a félreértést és annak kifejezését, az olvasás lehetőségét és az interpretáció lehetetlenségét” (Blanchot 2012, 62–67).¹ Minden csak önmagában lel örömet: „megragadni a világot”, ahelyett, hogy benyomásokat vonna le róla, megölni a metaforát (lásd Deleuze–Guattari 2009, 138) – olvashatjuk Deleuze és Guattari Kafka-monográfiájában, amely Kafka írásművészetét és antiesztétikáját mint „kifejezésgépet” írja le.² Deleuze és Guattari Kafka műfajai közül az abszolút kiindulási pontnak, amely alapján szerintük szinte minden más írása értelmezhető, az interperszonális, „extrovertált” misszilis leveleket tartja, ugyanakkor az intraperszonális, „introvertált” naplóbejegyzéseket – amelyekre viszont Blanchot hivatkozik sokszor – a „kifejezésgép” elemei közt meg sem említi. A levelek Kafka irodalmi gépezetének mozgatórugói, s „meglehet, éppen a levelekhez, a bennük rejlő elvárásokhoz, lehetőségekhez és hiányosságokhoz képest íródik meg a többi darab”. Amit a levelek sejtetnek, az az elbeszélésekben valósul meg, még ha befejezetlen marad is. Kafka regényei pedig a szerzőpáros szerint mindig történelmi, politikai és társadalmi megnyilatkozások. S itt fontos kijelentés olvasható Kafka szépirodalmi szövegeiről: „a vágy felől nézve³ nem volt nála nevetetőbb, vidámabb szerző; de politikaibb, társadalmibb

¹ Ezt az is elősegíti, hogy Kafka művei az „igazság” – vagy nevezzük bárhogy a vágyott, talán elérendőnek-felmutatandónak tartott pozitív vagy negatív értékeket – döntően az irodalom hagyományos értelemben vett fogalmán kívül helyezkedik el.

² Kafka kifejezetten a metaforikusság ellen volt, ez megtudható leveleiből, naplóbejegyzéseiből, de Gustav Janouch *Beszélgetések Kafkával* és Max Brod *Franz Kafka. A Biography* című könyveiből is. – A „kifejezésgép” Kafka írásmódjára Deleuze és Guattari által alkotott fogalom, amely szerint „nem strukturális megfelelést találunk kétfajta forma, a kifejezésforma és a tartalomforma között, hanem olyan *kifejezésgépet*, amely képes szétzilálni önnön formáit csakúgy, mint a tartalomformákat, így szabadítva fel a kifejezésekkel azután egyazon intenzív anyagban elkeveredő tiszta tartalmakat” (Deleuze–Guattari 2009, 57).

³ Lásd például a *Vágy, hogy indiánok lehessünk* című néhány soros korai írását, amely valószínűleg éppen a „vágy” szó explicit és hangsúlyos szerepeltetése miatt (adott téma és nem kifejtendő réma, mint a legtöbb későbbi írásában) ennek ellenpéldája.

sem a kifejezés felől nézve. Minden nevetés, már *A per* is.⁴ Minden politikai, már a Felicéhez írt levelek is” (Deleuze–Guattari 2009, 57–58). A *Kafka* című tanulmánykötet sok vitatható – egymásból logikusan, ám nem szükségszerűen következő – megállapítása közül mindenképpen elfogadható az, amit a Kafkát mindvégig foglalkoztató kérdésekről ír, s amelynek kulcsszava az „új”: mikor állíthatjuk egy kijelentésről, hogy új – legyen jó vagy rossz –, illetve mikor mondhatjuk, hogy új elrendeződés rajzolódik ki – akár ördögi, akár ártatlan, akár egyszerre mindkettő (lásd Deleuze–Guattari 2009, 163). Azok a szerzők, akik továbbírják Kafkát, vagy visszatérnek hozzá, részben pontosan emiatt a még ma is – a korral állandóan változó interpretációkat tekintve talán nem nagy tévedés azt mondani, hogy valószínűsíthetően még nemzedékek múlva is – szerteágazó irányultságokat vevő vagy vehető új lehetőségek miatt teszik. Illetve: a tradícióra épülő – kontradiktórikusan hangzó, de a lényegét éppen ebben a kettősségben megtaláló – „új” iránti vágyaik miatt. Így, ahogy azt Barthes még a mai Kafka-irodalomra is érvényesen megállapítja: „Kafka nem azonos a kafkaizmussal. Húsz év óta a kafkaizmus a legkülönbözőbb irodalmakat táplálja...” (Barthes 1976, 159–160). Deleuze és Guattari monográfiájának elvitatathatlan érdeme, hogy tulajdonképpen az összes lehetséges Kafka-megközelítést figyelembe veszi, de legalábbis megemlíti, kezdve a családtól, a fényképtől, a hangtól, az állat- és odúmotívumtól a nőkhöz, a politikához, a valláshoz való viszonyán keresztül egészen a nyelv, a kisebbség, az esztétika és a recepció kérdéséig. A megközelítési lehetőségek igen széles spektrumát felsorakoztatva, de legalábbis felvillantva, egy olyan rizómaszerű építménnyel állunk szemben, amely önmagában is hordozza a rizómát, ugyanakkor az értelmezéseknek is mintegy számtalan, az írásokból kifelé irányuló rizómaszálon keresztül történő lehetőségével szolgál. Kafka írásai tehát önmagukban is „az elágazó ösvények kertjei” – amelyekben Borges szerint lépten-nyomon Kafka két rögeszméjével, az alárendeltséggel és a végtelenített hierarchiákkal találkozunk (lásd Borges 1999, 14)⁵ –, ahol a kertek megközelítése is leginkább

⁴ Max Brod írja valahol a Kafkáról szóló monográfiájában, hogy amikor Kafka valamelyik írásának egy részletét olvasta fel, a hallgatóság, de maga Kafka is, szinte dőlt a nevetéstől.

⁵ Érthető, mivel Kafka szinte rajongott Kierkegaard-ért és Pascalért, illetve: mivel szinte rajongott Kierkegaard-ért és Pascalért, érthető a végtelenített hierarchiákhoz fordulása. Egyébként könnyen úgy járhatna, mint *Az odú* című Kafka-elbeszélés névtelen és tulajdonságok nélküli embere: „néhány csel annyira ravasz, hogy – ha nem a Deleuze és Guattari-féle »önmagában lel örömmel« végződik –, önmagát semmisíti meg”. Ugyanakkor Walter Benjamin a karkai bűn és ítélet motívumai alapján teljesen elhibázottnak tartja Willy Haas gondolatát, amely szerint mindhármuk – Pascal, Kierkegaard és Kafka – közös alapmotívuma, hogy az embernek Istennel szemben soha nincs igaza (lásd Benjamin 1980, 803). S ennek érzését vagy tényét ►

az elágazó ösvények számtalan elágazásainak és azok további elágazásainak stb. ösvényein keresztül lehetséges. Ha magához Kafkához, Kafka írásaihoz fordulunk segítségül, ez a jelenség leginkább talán az *Egy családapa gondja* című írásában szereplő képződményhez, az ODRADEK-hez hasonló:⁶ „leginkább egy lapos, csillag formájú cérnaorsóhoz hasonló, és valóban, mintha be is volna tekerve cérnával; mindenesetre akkor is csak letépett, ócska, egymásba bogozott, de össze is gubancolódott, különböző minőségű és színű cérnadarabokkal. [...] ODRADEK azonban nemcsak orsó, mivel a csillag közepéből egy kis ferde pálcika áll ki, melyhez derékszögben még egy pálcika illeszkedik.” A borgeszi végtelenítettségig Kafka nem megy el a leírásban, pontosan a blanchot-i „túláságosan is sok megragadható”, az egészében irracionális, részleteiben racionális-reális volta miatt. Az ODRADEK szó értelmét nem lehet megfejteni – írja Kafka a novella elején –, ám „senki sem foglalkozna ennek tanulmányozásával, ha a valóságban nem létezne egy ODRADEK nevű lény”.

De nemcsak a jelentése (Bedeutung) megfejthetetlen, maga a lény is megközelíthetetlen, elérhetetlen, állandóan kicsusszan az értelmének (Sinn) – jelen esetben a fizikai kapcsolaton alapuló empirikus tanulmányozás alapján történő, és talán az *Oktávfüzetek*ben legjobban tetten érhető indukciós módszer alkalmazásából következő – meghatározhatóságából is. A lény ugyan – s itt tulajdonképpen a Kafkára jellemző inkommensurábilis hasonlítás, illetve heterotipizálás irányába indul a szöveg – „értelmetlennek látszik, de a maga nemében zárt egység”.⁷ Kafka tulajdonképpen E. A. Poe poétikáját viszi a végletekig, amely szerint nem lehet olyasmit – és nem olyasmiről – írni, ami valamilyen formában a realitáson belül nem létezik, ugyanakkor a reális részletekből összeálló egész nagyon is lehet irracionális.

► csak erősíti az egyrészt tágabb mozgásteret biztosító, másrészt a tehetetlenségérzetet erősítő érzés vagy tény, hogy – Balotá megfogalmazásában – „létét idegen erők kormányozzák”. Így, ha a dolgok lényegét-értelmét keresi – a lényeg-értelem megtalálásának bizonytalansága, illetve a lényeghez-értelemhez vezető számtalan lehetséges út közül a „királyi út” megtalálásának lehetetlensége kínozza –, nem hajthat végre fenomenológiai redukciót, aminek segítségével talán közelebb kerülhetne hozzá, mivel sem lehetősége, sem jogositványa nincs a közbeavatkozásra. „Írásaiban a közölhetlent akarja közölni, a kimondhatatlant kimondani” (Balotá 1979, 149–150).

⁶ A jelenés jelentésének komplexebb kibontására tett kísérlethez lásd Gray–Gross–Goebel–Clayton–Koelb Kafka-enciklopédiáját (Gray et al. 2005, 210–211).

⁷ Ahogy Camus írja: Kafka életműve „mindent megmutat, de semmit sem igazol” (Camus 1990, 331).

A Kafka-jelenségkomplexumot más és más oldalokról megközelítő interpretáló dolgozatok⁸ és fikciós irodalmak a fentebbieknek megfelelően, a választott hozzáférési ösvények függvényében, mind műfaji, mind tematikai jellemzőiket tekintve meglehetősen sokszínűek: irodalmi útikalauztól, Kafkára utalástól és Kafka műveinek dramatizálásától kezdve⁹ Kafka motívumait, a nőkhöz és apjához fűződő viszonyát feldolgozó írásokon keresztül a nyelvig, a kisebbségi létig, a vallásig-zsidóságig, a karkai írások lényegét megragadni próbáló szövegekig szinte minden megtalálható a „kafkaista” írások közt. Kafka tágas mozgásteret biztosít írásaival, mivel óriási területeket fed le oly módon, hogy a hozzájuk rendelhető „hinterlandokat” szabadon hagyja. Kafka „[a]z emberi gondolkodás végső határaiig visz minket. [...] [A]z abszurd író nagyságát azon a távolságon mérhetjük le, amelyet e két világ [az általános és az egyedi – M. Z.] közé iktat. Titka abban rejlik, hogy megleli azt a pontot, ahol legnagyobb aránytalanságuk ellenére is találkoznak” (Camus 1990, 330–331). Ehhez hasonló analógia található a Camus-re is hivatkozó Karátson Endrénél a racionalizmus és az individuális megértés-elfogadás kapcsán: „Kafka nagyszabású teljesítménye abban áll, hogy a racionális megértést [...] szembeállítja mindazon esetekkel, amelyeket az individuum kivet magából” (Karátson 1994, 147).

William M. Johnston abszurd módon „mitologizál”: egyrészt az emberi nem fejlődésének ősi, mitológiai szakaszához utalja Kafka írásait, másrészt a modernizmus tapasztalatával ki is oltja a mitológiai és annak egy konkrét cél érdekébe állított e világi megnyilatkozásának – a rítusnak – a lényegét. Szerinte Kafka „az életet mint egy rítust írta le, amelynek célja a rítusban résztvevők számára ismeretlen marad” (Johnston 2000, 271). Mivel Kafka írásaiból mind az „ontogenezis”, mind pedig a „filogenezis” egy-egy adott pontja – de soha nem a folyamatuk – kiolvasható, igaza lehet Bataille-nak is, aki úgy véli, hogy Kafka életműve, egészében véve, gyermeki magatartásról tanúskodik.

[A] fiatal emberi lény a felnőtt által sugallt jelentéseket nagy hévvel valami más jelentésre vezeti vissza, amely már semmi egyébre vissza nem vezethető. [...] [Kafkánál] a szavak nem logikusan rendeződnek egymás mellé, hanem egymásra kapaszkodnak, mintha csak meghökkentésre, elbizonytalanításra törekednének, mintha magához a szerzőhöz szólná-

⁸ Csak néhány fontosabb, magyarul is olvasható szerző: W. Benjamin, R. Barthes, J. L. Borges, A. Camus, Nyíri K., G. Agamben, G. Bataille, M. Blanchot, N. Balotá, Bacsó B., Györfly M., Karátson E., Mezei Á., E. Santner, S. Žižek stb.

⁹ Mint például a Kafka-szöveghez ragaszkodó Peter Weiss-átirat, *A per*; vagy Szántó T. Gábor familiarizált *Franz és Jichok* című drámái, illetve *A kastély* színpadi adaptációi stb.

nak, aki maga is egyre csak meghökken és elbizonytalanodik mindenben (Bataille 2021, 126–127).

Logikus tehát ebből a szempontból is, amit Blanchot gondol Kafka legalább három nyelv „eredőjéből” is következő nyelvhasználatáról és annak írásait átfogó következményeiről:

Kafka azt adja tudtunkra [...], hogy az elbeszélés aktusa a semleges nemet hozza játékba.¹⁰ A semleges nem által vezérelt elbeszélés az „ő” felügyelete alatt áll, ami nem azonos a harmadik személlyel, sem pedig a személytelenség pusztá leplével. [...] Az elbeszélői „ő” elmozdít a helyéről minden alanyt, ezzel együtt megfoszt tárgyatól minden tranzitív aktust vagy minden objektív lehetőséget. Kétféle módon teszi ezt: 1/ az elbeszélés nyelve mindig sejtetni engedi, hogy az elbeszélésnek nincs elbeszélője [...]; 2/ az elbeszélés semleges terében a szövívők, a cselekmény alanyai [...] nem azonosak önmagukkal: valami történik velük, amit csak úgy tudnak újra megragadni, ha lemondanak arról, hogy az „én” személyében szólaljanak meg [...], ami az emlékezet nélküli jelenbe vezeti őket, ez pedig nem más, mint az elbeszélői nyelv (Blanchot 2012, 186–187).¹¹

Hasonló „végtelenített hurokról”, saját maga farkába harapó kígyóról, önkilátásról – s részben írásai alapján valószínűsíthetően saját tapasztalatairól is – szól¹² Kafka a jiddis nyelv kapcsán egy színházi produkciót bevezető beszédében:

¹⁰ Ez konkrét nyelvi-grammatikai vonatkozásban is érdekes: Kafka a három – német, cseh, jiddis – nyelv közül az első kettőt használta a leggyakrabban, amelyekben a grammatikai nem jelölt. A jiddis – akkori elnevezése szerint a zsargon – az, amely esetében a beszélt nyelvben folyamatosan válik inkonzisztenssé a nemek grammatikai jelölése, s mára a beszélt nyelvből szinte teljesen eltűnt. Ahogy Kafka írja: a jiddis „[k]izárólag idegen szavakból áll, melyek a zsargonban nem lelnek nyugalomra, és megőrzik azt az élénkséget és gyorsaságot, mellyel használatba vételükkor rendelkeztek. A zsargonban népek vándorolnak, az egyik végtől a másikig. A német, a héber, a francia, az angol, a szláv, a holland, a román, sőt még a latin is, mihelyt a zsargonon belül érzi magát, megtelik kíváncsisággal és ledérséggel. [...] Csak a tolvajnyelv [amelynek lényege az, hogy éppen a megszólalás céljának hozzáférhetőségétől, a megértéstől fosztja meg a zárt kisebbségi közösségen kívüli többséget – M. Z.] merít belőle szívesen, mivel a nyelvi összefüggések kevésbé érdeklik, mint az egyedi szavak” (Kafka 2010, 23).

¹¹ Vagy ahogy *A lakodalmi készülődés falun*-ban írja Kafka: „[a]míg csak úgy beszélsz magadról, hogy: az ember; ahelyett, hogy azt mondanád: én, mindez nem számít, és ez a história előadható, mihelyt azonban bevallod magadnak, hogy éppen terólad van szó, úgy érzed, mintha beléd szúrtak volna, és megrémülsz”.

¹² A szöveget Kafka felolvasta, az írott változat Max Brodnak köszönhető.

a zsargon egy szavát sem fogják megérteni. Ne is várjanak segítséget a versmagyarázattól. Ha a zsargont nem értik, semmiféle gyors magyarázat nem segít. Legjobb esetben megértik a magyarázatot, de aztán úgy találják, hogy mindig valami nehezebb következik. Ez minden. [...] A magyarázatokhoz igazodva, előadás közben megpróbálhatják kitalálni, amit már úgylis tudnak, de ami valóban történik, azt nem látják. Aki jártas a német nyelvben, szerencséjére megéri a zsargont. [...] Ez előnyt jelent a világ többi nyelvéhez képest. De ugyanakkor hátrányt is, ugyanis a zsargon nem fordítható le német nyelvre. A kapcsolat a zsargon és a német nyelv között egyszerre gyenge és lényegi ahhoz, hogy ne szűnjön meg azonnal, ha a zsargont németre fordítják. Ha a zsargont „visszafordítjuk” németre, ez azt jelenti, hogy nem zsargont fordítottunk, hanem valamiféle értelmetlenséget. Ha például franciára fordítjuk, érthetőnek hangzik, de németre fordítva megsemmisül. Például a „Toit” egyáltalán nem „Tot” (halott), és a „Blüt” semmiképpen nem „Blut” (vér). [...] Önök rögvest a zsargon kellős közepén lesznek, mert ha egyszer megérintette Önöket a zsargon – és a zsargon az minden: szó, haszid dallam, és ennek a kelet-európai zsidó színésznek a lényé – akkor elfelejtik a korábbi tartózkodásukat. Olyan erővel fogják érezni a zsargon valódi lényegét, hogy félni fognak, de nem a zsargontól, hanem saját maguktól (Kafka 2010, 24–25).

*

A fentiek tükrében nem csoda, hogy a Kafka-jelenségnek nemcsak a szakirodalma, de a szépirodalmi feldolgozásai is – elsősorban az egyes művek divergáló, multifokális olvasatokat felkínáló jellegéből adódóan – meglehetősen sokszínűek. Az általános, elemeiben sokszor kontradiktórikus, de egészében mégis egy viszonylag megbízható és a karkai életmű lényegét summázó elméletek összessége – de már csak az egyéni olvasatok is – tág teret biztosítanak a Kafka-jelenség szépirodalmi feldolgozásához.¹³

¹³ Akárcsak a szakirodalmak esetében, most is messze a teljesség igénye nélkül csak néhány közel-múltbeli, illetve kortárs alkotás: Klaus Wagenbach: *Kafka Prágája. Irodalmi útikalauz*; Michael Kumpfmüller: *Az élet gyönyörűsége. Kafka utolsó szerelme*; Peter Weiss: *A per*; Franz Kafka: *A kastély* – színházi előadás Rónay György fordításának felhasználásával; a Zsámbéki-féle, Kafka életének motívumait feldolgozó darab az Ódry Színpadon; Kornis Mihály: *Büntetések. Franz Kafka emléke*; Isaac Bashevis Singer: *Kafka barátja*; Alan Bennett: *Kafka's Dick*; Szász János: *A színhely és a tettes. Franz Kafka és kora*; Gustav Janouch: *Beszélgetések Kafkával*; Jacqueline Raul-Duval: *Kafka az örök vőlegény*; Viktor Fischl: *Kafka Jeruzsálemben*, Haruki Murakami (elsősorban az ödipális motívum okán): *Kafka a tengerparton*; Dorta Jagić *Kafkin nož* című verseskötete és verse, Weöres Sándor *Le journal* és Milorad Stojević *Kafka* című verse stb.

Pók Lajos Kafka 1973-as kiadású *Elbeszélések* című magyar fordításkötetéhez írt utószót, amelynek mottója Kafka Brodhoz írt 1922. július 22-i levelének egy részlete, valószínűsíthetően Pók Lajos fordításában: „Mindaz, amit írtam, Robinson zászlaja, a sziget legmagasabb pontján” (Pók 1973, 523). Ekkor még nem volt magyarul olvasható Kafka naplója, amelyből 1981-ben jelent meg válogatás Györfly Miklós fordításában. A Kafka-mondat – „Dieses ganze Schreiben ist nichts als die Fahne des Robinson auf dem höchsten Punkt der Insel” – fordítása itt a következőképpen hangzik: „Bármit írok, csak Robinson-lobogót tűzök ki vele szigetem legmagasabb pontjára” (Györfly 1981, 726).¹⁴ Az első fordítás saját magának, illetve saját teljesítményének elismerését sugallja, a többiek írásainak látens lekicsinylését, annak ellenére – vagy épp azért, mert – A szigetről, az általa kiválasztott, a célnak legmegfelelőbb, meghódított helyről van szó, ahonnan felhívó szándékkal figyelmeztetni lehet a kiválasztottságon kívülállókát Kafka írásainak mintegy profetikus jellegére. Meglehet, segítségkérési szándékot is tartalmaz meg nem értettsége miatt. A Györfly-fordítás ezzel szemben elkeseredettséget, magányt, a külvilágtól való elzártságot, illetve szűk mozgásteret tükröz, valamint írásainak érvényességét mintegy leszűkíti saját környezetére, saját „birtokára”. A metaforikus írásmódot el nem fogadó Kafka ugyanakkor mindkét esetben metaforához fordul: Robinson zászlaja, illetve Robinson-lobogó, amelyek közül a második, Györfly-féle fordítás az adott kontextusban kissé szokatlan „lobogó” használata miatt nem kizárt, hogy – ismét metaforikusan – bármilyen figyelmet felkeltő metonimikussághoz közelítő objektummal is helyettesíthető lehetne, ezzel tágítva ki a metaforikusságot az általánosabb jelentésrétegekig.

A kortárs horvát és magyar irodalom 21. században keletkezett fikciós Kafka-írásainak mindegyike más irányból közelít a Kafka-jelenséghez, ám az írások címe egy egyszerű birtokos szerkezet, jelen esetben Borbély Szilárd *Kafka fia*, Miro Gavran *Kafkin prijatelj* („Kafka barátja”), Boris Perić *Kafkin podrum* („Kafka pincéje”) és Szántó T. Gábor *Kafka macskái*. Minden címben Kafka a birtokos, azaz minden esetben csak Kafkához fűződő viszonyában létezik a

¹⁴ A különbség a két fordítás közt szembeötlő: mindaz – bármi; írtam – írok; Ø – csak; Robinson zászlaja – Robinson-lobogó; Ø – tűzök ki; sziget – szigetem; pontján – pontjára. Az újrafordítás szükségességéről Györfly a következőket írja: „Kafka műveit ma másképp olvassuk, mint negyven évvel ezelőtt. Másképp olvassuk, mindenekelőtt azért, mert megváltozott körülötünk a világ, és Kafka szövegei mást jelentenek e háttér előtt, mint annak idején” – ez szinte minden irodalmi műre érvényes, nem úgy, mint az, hogy „...történetesen éppen Kafkáról ma már sokkal többet tudunk, mint kései utókora kezdetén”. Györfly meggyőződése, illetve az újrafordítás általános célja nem az, hogy az újrafordított mű jobb, hanem, hogy más legyen mint a régi (Györfly 2010, 51, 56).

birtok. Ami a magyar genitívust illeti, nincs más megoldás, mint – rövidebb vagy hosszabb alakban – a birtokhoz kapcsolt birtokos személyjel használata, a horvátban viszont kétféleképpen fejezhető ki ez a fajta genitívus:¹⁵ vagy a birtokoshoz kapcsolt genitívust jelölő toldalékkal – az úgynevezett főnévi-jelzői birtokos („imenički atributivni genitiv”: Kafkának a barátja: Prijatelj Kafke, Kafkának a pincéje: Podrum Kafke) –, vagy, amit e két regény esetében is használtak a szerzők: az úgynevezett birtokos mellékneves szerkezettel („posvojni pridjev”: Kafka barátja, Kafka pincéje). Az előbbi távolítóbb, hierarchikusabb jellegű és személytelenebb, az akadémiai nyelvtan szerint használata nem is ajánlott, a másodikban ezzel szemben jobban kifejezésre jut az összetartozás, személyesebb, kevésbé esetleges, erősebben kelti azt az érzést – mivel a szerkezet duratív színezetet kap –, hogy a birtokos és a birtok nem esetlegesen és temporálisan került egymás mellé, a szintagma két tagja pedig szinte mintha magától értetődően egymáshoz tartozna, mintha a birtok csak a birtokossal együtt kapna értelmet.

A mai „kafkaizmus” – mint minden pastiche, parafrázis vagy különféle prefixumokkal ellátott textualitás – nagyjából a következő kérdéseket vagy problémákat veti fel: hogyan lehet ma egy százéves, rettentően bonyolult komplexumhoz, jelen esetben a Kafka-jelenséghez viszonyulni? Azaz mik és milyenek a Kafka személyével és/vagy műveivel kapcsolatos viszonyítási pontok, a transz- és a pratekstualitás kérdése, Kafkát és/vagy műveit illetően divergáló vagy konvergáló jellegű-e az adott írás, Kafka mint alibi vagy esszencia – Goethe szavaival: mag vagy héj – jelenik-e meg; ki, mit, miért és hogyan használ, pontosabban ki mit, miért és hogyan használ fel/ki, esetleg el a Kafka-komplexumból?

A regények címeinek birtokos szerkezete az egyik legszorosabb rokoni kapcsolattól az emberi viszonyulások mellé-, majd alárendelt jellegén keresztül az elidegeníthetőség fokozatait tükrözve a tárgyi poszesszióig terjed: fia, barátja, macskája, pincéje. Ezzel lényegében le is fedik a „Kafka-paradigmát”: Kafka maga is konkrét entitásokon és azok egymáshoz vagy az emberekhez vagy mindkettőhöz való viszonyrendszerén keresztül jut el a fogalmivá alakíthatóságához.¹⁶ Kafka a hieratikus nyelvet úgy alakítja demotikus „zsargonná” – hasonlóan a jiddis írásforma (héber írás- és olvasási mód) és szemantika (német és héber lexika) vegyüléséhez –, hogy az olvasót a szöveg mögött meghúzó

¹⁵ Ez a fajta: a horvát tizenkét genitívust különböztet meg.

¹⁶ Például a már említett ODRADEK az *Egy családapa gondja* című elbeszélésből, vagy a celluloid labdacskák a *Blumfield, az öregedő agglegényből*, vagy motívikus szinten például a fák gyakori használata, vagy a labirintus-alakzatok stb.

hieratikus olvasat dekódolására egy olyan fajta logikára támaszkodva kényszeríti, amilyennel ő maga is él egy feljegyzésében: „Tudok úszni, akár a többiek, csak épp jobb emlékezőtehetségem van, mint a többieknek, így nem feledhetem hajdani úszni-nem-tudásomat. Mivel azonban ezt nem feledtem, mit sem használ nekem az úszni-tudás, és így mégsem tudok úszni” (Kafka 2004, 16).

Kafka szövegei formálisan megfeleltethetők a regény, kisregény, novella, elbeszélés, rövidtörténet, short story, napló és levél műfajainak, míg tartalmilag – a forma, illetve a műfaj néhány konszenzusos sajátosságait figyelembe véve – rövidebb írásai szinte mindig szétfeszítik, hosszabb írásai általában leszűkítik az adott, és amúgy is igen képlékeny „definíciók” kereteit.¹⁷ Kafka regényeinek és más műfajú írásainak is jellemzői – Kafka és korának irodalmát vizsgálva legalábbis – leginkább még a máig is érvényesként elfogadható Wolfgang Kayser-féle modern regény fogalma körül kereshetők, amelynek főbb vonásai, hogy azokban több perspektívát hordoz a nyelv; az elbeszéltek több perspektívában elmozdítottak, ennek következtében a nyelv elveszti egyértelműségét; az önálló elbeszélő eltűnik; amennyiben az elbeszélő nem tud többet a jövőről, mint a szereplői, akkor bizonytalanná válik szinte minden; „a regény személyes (fiktív) elbeszélő által előadott, a személyes olvasót a játékba bevono elbeszélés a valóságról, amennyiben az személyes tapasztalatként ragadható meg. Az egyes regények azáltal tesznek szert a zártságra, hogy vagy egy cselekményt, vagy egy teret (illetve terek sokaságát), vagy egy szereplőt tesznek meg szerkezhordozó réteggé” (Kayser 1998, 181–198). A négy „kafkiánus” regény ugyanakkor nem a Kafka-regények felől közelíthető meg legjobban, azok elsősorban nem Kafka regényeihez nyúlnak vissza, hanem személyes és rövidebb írásaiban hangsúlyosan jelen lévő polifonikusságához, a minimum duális világaihoz, valamint enigmatikusságához, vagy Kafka életéhez.

Miro Gavran *Kafkin prijatelje* egy minden tekintetben klasszikus regény, a modern regényt megelőző tulajdonságokkal: az úgynevezett szereplőregény, cselekvésregény és térregény egyfajta konglomerátuma. Kafka és Max Brod barátságát, egymáshoz való viszonyát állítja a középpontba, lényegében a regényt összefogó Kafka és Brod elsősorban belső, illetve interperszonális, leginkább verbális „cselekvései” viszik a lineáris cselekményt előre; a két főszereplő életében – Kafka betegsége és Brod cionizmusa miatt – pedig a különböző külső és belső terek kerülnek fókusz helyzetbe. A regény egésze némi fikcióval fűszerezve nagy vonalakban követi Kafka és Brod életének ismert, néha imaginárius etap-

¹⁷ Ennek nehézségeit jól mutatja, hogy például Krešimir Nemeč szócikke a *Horvát Irodalmi Enciklopédiában* tizenkét sűrűn teleírt A/3-as formátumú oldalon próbálja a regény fogalmát és történetének fontosabb állomásait megfogalmazni.

jait; a regény akár egy életrajzi film forgatókönyve is lehetne.¹⁸ A zsebkönyvtár nagyságú regény száznolcvanhárom oldala hetvenöt rövid fejezetből-vágásból épül fel, nagy vonalakban tiszteletben tartva a két főszereplő életének ismerhetett tényeit és tereit, leginkább a részletek fikcionalizálásával. Ami megkülönbözteti a többi életrajztól, az elsősorban az, hogy mint sok Gavran-írás, a *Kafkin prijatelj* is váratlan poénra fut ki, s individuális okokból hirtelen egyértelművé válik az eddig nagyjából egyensúlyban lévő két főszereplő birtokos szerkezetű viszonyában a birtok meghatározóbb és döntőbb volta, bár Brod Kafka végrendeletével kapcsolatban eleinte hezitál: „Hogy égethetnék el olyan szövegeket, amelyek – s efelől nincsenek kétségeim – a modern európai irodalom legértékesebbjei? Ki fontosabb: az író Kafka, vagy az ember Kafka?” (Gavran 2011, 156.) Más okból ugyan, de Milena is csatlakozik a két Kafka létezéséhez: „...boldogabb volnék, ha soha nem lépett volna be az életembe. Nem az író Kafkáról beszélek, akit a legőszintebben nagyra tartok, hanem az emberről, aki olyan könnyedén okozott fájdalmat nekem...” (Gavran 2011, 165). Kafka halála után a már Tel-Avivban élő és Kafka irodalmi hagyatékát gondozó Brod megkapja Milena Jesenska Kafkához írt leveleit, amelyeket szinte gondolkodás nélkül a toposz tűzébe hajít a következő indokkal:

sem én, sem Milena, sem Polack nem voltunk túl fontosak az irodalom számára. [...] Mindannyiunknak Kafka adott plusz jelentőséget. [...] Ha megjelentetném Milena leveleit, Kafkát kinevetnék. S ami még ennél is fontosabb, a figyelem középpontjában nem Kafka munkássága volna, hanem egy szerelmi történet, amelynek hősei boldogtalan írók. Ezek közül [...] csak egy volt géniusz. Az, akiről a legnegatívabban szólnak a levelek. [...] Nagy fáradtságok árán sikerült befejeznem a mozaikkockák kirakását az elmúlt évben a *Levelek Milenának* című könyv megjelenítésével. [...] És maga azt várja el, hogy mindent, amit az elmúlt húsz évben sikerült elérnem, megsemmisítsek (Gavran 2011, 181).

S még egy utolsó csavar a regény ezt a jelenetet közvetlenül követő három befejező mondatában – egyrészt annak ellenére, másrészt éppen annak bizonyítására, ami a regény nyitó fejezetében hangzik el: „Minden könyv annak az életnek a visszatükrözése, amelyet a szerzője élt – mondja Max. – Minden

¹⁸ Hasonlóan például Dubravka Drakulić *Frida, avagy a fájdalomról* Frida Kahlórról szóló regényéhez, vagy a filmek közül például *Az angol beteg*hez azzal a különbséggel, hogy a Gavran-könyv két főszereplőjének élete irodalmi (verbális) toposz, tehát csak kitölti, tényszerűen fikcionalizálja az ismert események apró részleteit, illetve a szerző által a tényekhez kapcsolódó, imaginárius párbeszédet.

megírt csak kitaláció. A valóság nem alkalmazkodik a szavakhoz – feleli Franz” (Gavran 2011, 7–8). A csattanó a külső és a belső történések konfliktusba kerülése: „Leült az íróasztala mellé. Előtte Kafka *A kastély* című könyve hevert. Kézbe vette, fellapozta az első oldalon, s egy pillanat múlva teljes erejéből a falhoz vágta” (Gavran 2011, 181–183). A csattanó igazságtartalma mai távlatból ellenőrizhetetlen, akárcsak az, amit Brod ír Kafka fiáról:¹⁹

1948 tavaszán a zenész Wolfgang Schocken, aki akkor Jeruzsálemben élt, írt nekem, s tudtomra adta, hogy Kafka apa volt. Bizonyítékként egy bizonyos M. M. levelét mutatta nekem, aki közeli barátja volt. 1948-ban a hölgy már nem élt, s a gyermek is már több mint húsz éve halott volt. Különösen tragikus az, hogy Kafkának fogalma sem volt gyermeke létezéséről, aki alig élte meg a hetedik életévét, és Kafka halála előtt távozott az élők sorából (Brod 1960, 240).

Gavran nagy szeretettel fordul ismert emberek életéhez és munkásságához, illetve ismert művek feldolgozásához, újraírásához-újragondolásához.²⁰ Ezt tette a *Kafkin prijetelj*-ben is: kicsit leegyszerűsítve és sarkítva a horvát irodalom egyik leggyakrabban fordított szerzőjének technikáját: egy poén kedvéért úgy meséli újra az ismert tényeket fikcióval keverve, de azokkal ki nem lépve a kafkaizmus, illetve itt inkább a Kafka-jelenség tradicionálisan meghatározott, biztonságos mozgásteret biztosító neutrális lehetőségi köréből, hogy mindeközben a könnyen olvasható, magát olvastató, bestsellerszerű írásmódon keresztül a jelenséget kissé elhasználva majdhogynem vulgáretikai kérdések felé közelít. Természetesen, ahogy már maga a téma is ambivalenciát és kontradiktóri-kusságot hordoz magában, egészen más vélemények is léteznek még az átlag-olvasó ismereteinek ellenében is:

Nincsenek a regényeiben olyan bölcsességek vagy filozófiai kitételek, amilyenekkel Krleža, Andrić vagy Selimović műveiben találkozunk, viszont létezik egy vékony szál, amely az olvasót mágikus módon köti össze Gavran szövegeivel. Ez nem más, mint elbeszéléseinek könnyedsége, mágikus ereje, hogy akkor lepjen meg valamilyen váratlan fordulattal, amikor azt a legkevésbé várjuk, s olyan befejezésekkel szolgáljon, amelyek az olvasót kétségek közt hagyják (zdenka 2022).

¹⁹ Lásd még a tanulmány Borbély Szilárd *Kafka fia* című könyvéről szóló utolsó részét.

²⁰ Például: *Kreontova Antigona, Ljubavi Georgea Washingtona, Čehov je Tolstoju rekao zbogom, Shakespeare i Elizabeta, Tajna Grete Garbo, Nora danas, Pacijent doktora Freuda, Otelo sa Suska, Krstitelj, Poncije Pilat* stb.

Mindenekelőtt az esszéisztikus „kontaminációhoz” közelítő nyelvezete miatt keményebb dió(nak tűnik) a mások munkáját és/vagy egy-egy ismert személyiséget vagy témát²¹ szintén gyakran feldolgozó Boris Perić *Kafkin podrum* című regénye. A látszatra joyce-i, prousti, schulzi és karkai jellegű írásmód – a *stream of consciousness*, a nem lineáris, polifon időkezelési technika, az onirikus, a parabolyszerű és a megfejthetetlenül enigmatikus keveredéséből egy, a hagyományos történetmondó, fabulázó regénytípus – vagy a kayseri terminológiával élve: cselekvésregény – ellenkezője született meg, amelyben a tér fogja össze a regény tulajdonképpen három síkból összeálló fő részének szerkezetét. A duplán kerettörténetes regényben – a pincébe vonulás előtti-ek, illetve utániak, valamint szerkezetileg a Gavran-regényhez hasonló végső poén adja a kereteket – lényegében semmi fontos külső esemény nem történik, még a pince, azaz a magány is legkésőbb Virginia Woolf *Saját szobájától* kezdve toposz-jellegű. A regény szüzséje röviden: egy anonim szerző – ahogy azt csak majd a legutolsó oldalakon tudjuk meg – Kafka egy levélrészletétől inspirálva egy pince magányába vonul, hogy ott megírjon egy soha meg nem írt „kafkiánus” regényt, amely helyett a *Kafkin podrum* című könyvet kapjuk mint metaregényt: „saját »őszinte karkaiánus regényem«, ha tényleg megírom valamikor”. Karkára – vallja be a regény végén nem kis cinizmussal és iróniával – azért van szüksége, mert „elég végignézni a könyvekkel teli polcokon, vagy még jobb végigböngészni bármely könyvtár katalógusát, hogy nyilvánvalóvá váljon: a mai szerzők Kafka nevét szerepeltetik mindenhol, meggyőződve arról, hogy a címlapon szereplő név magára vonja a vevők és olvasók figyelmét” (Perić 2021, 292–293).

A legutolsó, kurzívval szedett, a zsidó naptár szerint datált 5781. sziván hó 1-jén – azaz 2021. május vége–június elején²² – keletkezett, már formailag is eltérő másfél oldal a tulajdonképpeni externális, a regénnyel tartalmilag és formailag semmi rokonságot nem mutató, szinte irodalmi közhelyként használt utószó-csattanó, amelyből kiderül, hogy a mindeddig olvasottakat nem Perić, hanem egy anonimitásban maradni kívánó szerző írta, a pillanatnyilag Gázában élő Perić – a szövegvégi szignó szerint M. B., tehát Perić mint Max Brod – csak

²¹ Például a *D’Annunzиеv kod, Drakula, Na večeri s Drakulom, Vampir* és a *Povratak Filipa Latinovića* című regényei.

²² A pontos dátum nem lehet véletlen egy mindent összemosó mű végén: a megjelölt nap Izrael fiainak Szináj sivatagába érkezésének, illetve az Isten a zsidó népnek ajánlott szövetségkötésének napja (lásd 2Móz 19,1–6) – mintha Perić is ezzel, egy új szövetség lehetőségével magyarázná ironikusan a könyv megjelentetését. Ahogy megjegyzi: „...a latin *homo sacer* és az angol *homo sucker* közt ma a különbség nem drasztikus” (Perić 2021, 326).

a kézirat nyomdai előkészítését végzi. Perić fizikailag és mentálisan is leszűkíti a regényt: a középső, főszövegnek tekinthető rész egy pincében játszódik, nem egészen egy év alatt, s a történesek a szerző belső történései, illetve azok projekciói. A szöveggel – a könyv megírását alibiként használva – az anonim szerző ébrenlét és álom között váltakozó monomániás monológját kapjuk. Elsősorban Kafka rövidtörténeteit, napló- és levélfragmentumait kontaminálja én-regénnyé: megpróbál egy 21. századi koherens hosszúprózát összeszerkeszteni Kafka-írások és saját pincében töltött életének még bőven posztmodern karakterisztikákat mutató konglomerátumaként.²³ A részben reális, részben onirikus, részben Kafka-idézeteket tartalmazó, részben Kafka életére hivatkozó, részben spekulatív, részben Eco *Foucault-ingáját* és ugyanakkor Sterne *Tristram Shandyjét* is idéző, többször ironikus-önironikus szöveg lényegében az elbeszélői „énben” koncentrálna kísérli meg Kafkát minden vonatkozásában egy 21. századbeli szubjektíven egységes jelenséggé transzformálni. Gyakori, asszociatív téma-váltásait leggyakrabban törvényszerűen egy-egy szó hívja életre: „a törvény logikája [...] erősebb a logika törvényénél” (Perić 2021, 106) – válaszolják Perić egy kérdésére még a pincébe való költözése előtt. Narrációja a felszínen kissé hasonló Tolnai Ottóéhoz, de amíg Tolnainál az ilyenfajta „indukciós tudatfolyam” maga a természetes narráció, azaz a szöveg lényege, Perićnél ez deduktív módon valósul meg, a szavak művi úton elindított asszociációs narrációja csak eszköz arra, hogy tudását és ismereteit fragmentáltan közölje. Egyébként is jellemző Perićre a végsőig szubjektív látás- és láttatásmód, ami egy-egy fragmentumot emel ki és jár körbe. Egyrészt a *Kafkin podrumjában* az egyes szám első személy az abszolút centrum, a „kafkás”, esetleg más szerző vagy alkotó irányába való kitérés után²⁴ mindig visszatér saját magához;²⁵ másrészt teljes könyvet szentelt Krleža, Kafka és Sacher-Masoch műveinek Gregor nevű főszereplője köré építve a szadomazochizmus jelenségének a *Vážno je zvati se Gregor* („A lényeg, hogy Gregornak hívják”) című esszékönyvében. A regény tehát – ironikusan, azaz tetteve ugyan, de – alkalmazkodik a kor elvárásaihoz: a pincében történeteket mint egy reality showt nézhetjük-olvashatjuk, a regényhez tartozó két keretet pedig akár e show háttérműsoraiként. Az eddigiekből logi-

²³ „Az elbeszélő a könyv elejétől a végéig vissza-visszatér saját történeteikhez, amelyekbe egy adott pillanatban spontánul belekezdett, s amelyeknek hősei, cselekményei, helyszínei Kafka opusának kombinációi” (Ilić 2022).

²⁴ A magányába vitt egyetlen könyv a *Robinson Crusoe*, amely Perić inkább az episztemológia felé orientálódó könyvének ontológiai párjaként is értelmezhető.

²⁵ A magyar irodalomtörténet jól ismert „szentencia-piktúra” kettőse minden további nélkül alkalmazható a jelen esetre.

kusan következik, hogy Perić nyelvezete túlterheltsége miatt – a fenti allúziók mellett a kabbalától és a kínai grafikáktól a freudi elméleteken és titokzatos pincebéli eseményeken keresztül Duchamp *Nagy üveg* című művének²⁶ szimbolikus szerepeltetéséig rengeteg allúzióval dolgozik – heterogén, regisztrált, s mint ilyen, nehezen követhető. Ahogy Dunja Ilić is megállapítja, „a legmélyebb benyomást a regény nyelvezete és stílusa hagyja maga után, az erudícióval telített végtelen bőbeszédűség²⁷ [...], amelyet egyúttal thrillerként is olvasunk. [...] Egészében és végső kicsengésében a *Kafkin podrum* játékosan számol le Kafka populáris-redukcionista olvasatával.” Ami magát a Kafka-jelenséget illeti, Perić regénye hol továbbgondolja, hol elidőzik Kafka személyénél és a vele kapcsolatos gondolatoknál, de leginkább vagy kiindulópontként használja, vagy saját gondolataiba, illetve eszmefuttatásaiba integrálja azokat. Ilić írása – mivel ilyen olvasatot is megenged a regény – arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Perić regénye „kevésbé pastiche, inkább egy olyan irodalomról van szó, amely önmagát képviselve informatívan eljátszik a karkai örökséggel”, mert, ahogy folytatja: „a *Kafkin podrum* realitása a mi saját realitásunk” (Ilić 2022).

A látens metaregényből a könyv végére fizikai tárgy lesz, Perić *Kafkin podrum* című metaregénye, „benne a teljesség igényével kinyomtatva mindaz, ami a pincében átfutott a fejemen” (Perić 2021, 297): a *Kafkin podrum* című regényben a szerző a rizómaszerűen elkalandozó, majd a témához visszatérő gondolatain keresztül aleatorikus módon használja fel saját hol komoly, hol ludista – „az embernek természetétől fogva játékosnak kellene lennie” (Perić 2021, 129) – eszmefuttatásaiban a Kafka-jelenséget.

Elsősorban a metaregény fogalma – valamint a címben szereplő macskák és Perić ODRADEK nevű macskája, illetve az én-narráció – és sokkal kevésbé a karkazmus vagy Kafka-jelenség a kapocs Perić könyve és Szántó T. Gábor döntően identitáskereső, detekciós, a szó eredeti értelmében vehető „detektívregénye” között. Amit Szántó T. *A törvény kapujában* című elbeszélésről gondol, tulajdonképpen maga a regény témája: „[a] Kafka életművén végighúzóó egyik legfontosabb motívum az idegenség problémája. [...] Társadalomtörténeti

²⁶ Az 1910-es évektől Duchamp művészetének középpontjában a gépek és az erotikum áll. Deleuze–Guattarinál Kafka és a gép az egyik vezérfonal, amit Perić is figyelemmel kísér e könyvében, a másik, s ennél fontosabb „leitmotívum” a mazochizmus nyomon követése a fenti három szerző esetében. Perić meglátása szerint Kafka *Az átváltozás* című elbeszéléseinek pratextusa Sacher-Mazoch *Venus im Pelz/Venera u krznu* („Vénusz bundában”) című kisregénye, amit elsősorban a Gregor szobájában található bundás hölgy képével indokol (lásd Perić 2014, 20).

²⁷ Lásd Lawrence Sterne *Tristram Shandy...* című regényét.

perspektívából nézve az elbeszélést, a szerző sokrétű kívülállásának lenyomataként tekinthetünk a szövegre” (Szántó 2010). A külső fabulára építő *Kafka macskáiban* Kafkából mindössze az élete, illetve az identitása fontos, személye lényegében kicserélhető lehetne bármely közép-európai zsidó íróéval.²⁸ Ami csak a Kafka-örökségben található meg mind metaforikus, mind konkrét értelemben, az a regényben mindössze a narrátor izraeli útjának apropójául szolgáló írói hagyaték jogi kérdése. A regény kiindulópontja: Szántó T. Gábort/a narrátort mint modern zsidó irodalmat előadó egyetemi tanárt egy holokauszt-túlélő haszid azzal keresi fel, hogy Kafka nem halt meg 1924-ben, mivel az auschwitzi koncentrációs táborban együtt volt vele. Ennek nyomába ered a szerző, mint egy 21. századi, harcát elsősorban intellektuálisan és saját magával megvívni kényszerülő Indiana Jones-féle alak. A Kafka-nyomozást minden helyszínen – akár mintegy a Kafka-életrajzból és Kafka *Levél apámnak* című írásából, illetve naplóbejegyzéseiből és leveleiből ismert „aszexualitás”, a nősülés elutasításának ellentétéként is megjelenhető „laicizált”, vulgarizált és néha az extremitásig vitt – szexualitás kíséri. Szántó T. is én-regényt írt, s mint ilyen, a Kafka-szál mindössze alibiként szolgál. A nyomozás Kafka ügyében így a Kafka-jelenség szempontjából háttér- vagy szintén metaregény-féleség. „[I]tt valami regény készül...” – mondja egy barátja. „Nem szoktál te így lelkesedni, ha nem írsz belőle valamit” (Szántó 2014, 37). Itt még a „valamin” van a hangsúly, még bármi lehet, nem tudni, hogy az alapszituáció nyomán milyen úton halad tovább Szántó T., akinek verifikációt igénylő tudomása van Kafka életének egy ismeretlen szakaszáról, s így meglehet, nem is igaz a könyvben elhangzó konszenzusos kijelentés: „Kafkáról mindent megírtak. Tele van vele a könyvtár” (Szántó 2014, 67) – ám a befejezés mégis ezt igazolja: „Sag schon. Nem találtad meg Kafkát. De az ötletből írhat sz egy regényt. A nagy európai zsidó regényt” (Szántó 2014, 367). Így, ahogy azt Fehér Renátó is írja: „az irodalmi rejtély megoldása helyett az alkotói, írói és a zsidó identitás analízisa lesz a regény témája, melyhez Kafka idegenségtapasztalata mint állatorvosi ló, személye mint »az identitásvesztés jelképe« szolgál sorvezetőként” (Fehér 2014, 79).

A regény másik szintje – amely a zsidó kultúra tényeinek, neveinek, hagyományának elősorolásával terhelt, mintha egy egyetemi előadáson volnánk – az identitással és a kisebbségi léttel foglalkozik, amelyekről túl sok újat nem mond: „Az igazi művész [...] mindig számkivetett. Vagy legalábbis annak érzi magát.

²⁸ Ami Coetzee *Fogaskerekek* című könyvének ismeretében, amelyben szinte minden fontos közép-európai író zsidó származású, nem meglepő.

[...] Az anyanyelvem idegen nyelv. Az érzéseim idegenek ennek a kultúrának” (Szántó 2014, 216). Vagy: „[z]sidóként a külvilág szemében voltam idegen, vallás iránt érdeklődőként még a zsidók között is [...] zsidóságom nem csupán azonosságom, hanem idegenségem kifejeződése is” (Szántó 2014, 219).²⁹ A *Kafka macskáit* összetartó erő „az identitásnak az egyetemességben való kilúgozódásától való félelem és az ennek megakadályozására-visszafordítására irányuló kísérlet” (Lengyel 2014, 50).

A Kafka-hagyatékot őrző, macskákkal teli lakásba történő betöréskor a macskák és a Kafka-levelek és -naplók között jön rá a narrátor, hogy tulajdonképpen nem tudja, mit is akar: „[ú]gy kutattam valami után, hogy azt sem tudtam, pontosan mit keresek” (Szántó 2014, 342). A regény lényegében önmaga farkába harapó kígyó: ott fejeződik be, ahol elkezdődött, a „Kafka-projektből” nem marad más, mint egy emberi csigolya Auschwitzból a jegyzetfüzeteket, régi leveleket, családi fotókat őrző fiókban. S ez a részlet is a számtalan többi mellett – szexualitás, Kafka macskáit, az identitás és a kisebbség kérdése stb. – szinte kényszeríti az olvasót, hogy a leginkább referenciálisnak mondható regényben metaforikusságot keressen – hiába.

Szántó T. Gábor nem írt Kafka-regényt, még „kafkaizmusról” is csak fenn-tartásokkal beszélhetünk, bár részben szemmel láthatóan erre is szándékozik építeni a *Kafka macskáit*, ám a verifikálhatatlan kiindulópont és az ebből következő szubtextusok: az imaginárius lehetőségek felvillantása, a fikcionalizálás és a sok direkt és legtöbbször nem túlságosan eredeti gondolat csak távolítja a regényt magától Kafkától, a Kafka-jelenségtől, s itt a már idézett pericli gondolat – „a mai szerzők Kafka nevét szerepeltetik mindenhol, meggyőződve arról, hogy neve a címlapon magára vonja a vevők és olvasók figyelmét” – valóban magyarázhatja a név címbe és regénybe történő beemelését. Ugyanakkor a Kafkát – elsősorban Kafka identitásdilemmáit és zsidóságával-vallásosságával kapcsolatos ambivalenciáját – kihasználó regény alapján ítélve féltő, hogy ha a „Kafka-háló” erőteljesebben jelenne meg, nemcsak ki-, de el is használná azt; mintegy kiüresítené, de legjobb esetben is szimplifikálná, elemeire redukálná – miként ahhoz a regényben is sokszor meghivatkozott Deleuze–Guattari szerzőpáros is néha közel kerül – a komplex és szintetikus Kafka-jelenséget.

²⁹ Kafkáról szólva mintha az ellenkező póluson állna: „írta az életét, nem élte”. A könyv zsidó származású főszereplője, akárcsak Kafka, nem tud jól héberül, illetve a vallás kérdése vagy tanítása sem egyértelműen kielégítő számára. Ugyanakkor ebben sincs túl sok eredetiség, a nem ortodox zsidóság – mint bármely vallás – esetében is mindennapos jelenségnek mondható, különösen a ma már többségében laicizált társadalmakban.

A birtokos szerkezetű könyvcímek sorában az első pillantásra az előzőkhöz hasonlóan kimondottan egyszerű, a könyvet olvasva viszont egyre enigmatikusabbá váló *Kafka fia* a címe Borbély Szilárd posztumusz könyvének. A műfaji besorolása maga a szerző, de a könyvhöz utószót író Forgách András szerint is regény.³⁰ A befejezetlen mű ugyanakkor nem egyértelműen fikciós vagy nem-fikciós regény, felfedezhetők benne az esszéisztikus és lírai magatartásformák nyelvi-tartalmi kikristályosodásai is. Gavran és Szántó T. regényeivel összehasonlítva Borbély nyelvezete hieratikusnak mondható, szemben az előző két szerző demotikus nyelvvel. Közelebb áll Perić némileg anagogikus attitűdjéhez, azzal a különbséggel, hogy Borbély nem megy el a misztika felé, illetve, ha valaminek misztikus olvasata is lehet, az mindenekelőtt a könyv ki-kicsusszanásai az amúgy is labilis keretek közül. De ennél is fontosabb a nézőpontok polifonikussága, pontosabban annak észrevétele, megragadása és nyugtalanítóan természetesenek találása, hogy a világ mindig minimum kettős nézőpontot kínál fel. „Ez a regény Kelet-Európában játszódik. Utazókról és utazásokról szól. Franz Kafka utazásáról, aki nem azonos Franz Kafkával. És az egy helyben maradásról, amely nélkül értelmét vesztené az utazás” (Borbély 2021, 5). Illetve: „[a]z apa a fiú sírja. / A fiú az apa élete. Az apa a fiú halála” (Borbély 2021, 11). A külső és a belső viszonya a Kafka-jelenségen kívül Borbélyt régóta foglalkoztatta, erre talán legjobb példa a 2003-as *Berlin&Hamlet* című verseskötete; a Kafka-problematika pedig legkonkrétabban e kötet Kafka Felice Bauerhez szóló tizenhárom levelének átírásában érhető tetten. A kívülről érkező felkínálás gesztusa miatt nemcsak a deiktikus, hanem bármely névmásba, s a textust építő elemek bármelyikébe behelyezhető az „én”. Ez történik a *Kafka fiában* is, ahol a személyek, terek és cselekmények – a kayseri regénykategóriák – szervesen összefonódnak, nemegyszer azonosulnak egymással. Akárcsak Kafka regényei, a nem a szó klasszikus értelmében vett regény műfaján belül a típus kérdése éppúgy nem válaszolható meg egyértelműen, mint maga a regény felvetette kérdések:

időugrások technikájú családragénynek is olvasható [...]; az egyes fejezetek egy verseskötet logikájával vannak legtöbbször egymás mellé szerkesztve, asszociatív és zenei minták mentén – mégis határozottan kitapintható a cselekmény: ez egy ún. nevelődési regény, avagy Bildungsroman [...]; csak részben esszéregény, hiszen nagy költészet van benne és vitathatatlanul tragikus sorsok [...]; egy klasszikus *mise en abyme*, ebben például az *Eltűnt idők nyomában*-ra hajaz.

³⁰ Filológiai szempontból a könyvhöz írt *Jegyzet* pontosítja a műfaji megjelölést: regénytöredék (lásd Nagy 2021, 221).

Ami a metaregény-szerűségét illeti:

a főhős alig titkoltan arról ír, hogyan lett íróvá [...]; amellyel meglepő módszertani (ha tetszik, hermeneutikai) párhuzamosságokat mutat, az Joyce *Ulyssese*, mert ezt a mítospárosító bűvésztükköt Joyce alkalmazta először (Forgách 2021a).

Az olvasás folyamata alatt már a címmel kapcsolatban is egyre erősebben jelentkeznek a lényegében ab ovo megválaszolhatatlanul maradó kérdések többek közt a narrátor személyének váltakozása miatt: kicsoda Kafka?, melyik Kafka? Franz apja? ki Kafka fia? Kafka fia-e Kafka fia? Kafka fia Kafka fia-e? csak Kafkáról van szó? ha nem, kiről? Borbélyról? melyik Borbélyról: Sziládról, vagy az apjáról, Mihályról? vagy mindenkiről az előbbieket közül? együtt, vagy külön-külön?³¹

Kafka fia, ez tekinthető irodalomtörténeti önazonosításnak is, és persze vonatkozhat magára Kafkára (aki értelemszerűen Kafka, mármint Hermann Kafka), de akár az apára is (akinek a saját apjához, tehát Franz Kafka nagyapjához fűződő viszonyát szintén tárgyalja a kötet), sőt a fikcióban felbukkan Kafka fiú ikertestvére is, mindeközben pedig nyilvánvalóan arra is céloz, hogy a cím egyszerűen üres referenciával is bírhat, hiszen Franz Kafkának magának, hivatalosan legalábbis, nem volt utódja... Kafka egy leszármazási sor megszakadását jelenti, vagyis amikor Borbély az utódjának deklarálja magát, akkor – a cím referenciális vonatkozhatóságának fentebb jelzett többértelműségén túl – egy lehetetlen örökös fiktív pozíciójába helyezi magát (Kulcsár-Szabó 2019, 286).³²

A világirodalom – magyar irodalom vonatkozásban Kafkát Borbély – nemcsak ezzel a regénnyel, de a lehangsúlyosabban vele – erőteljesen integrálna a magyar irodalmi korpuszba. Ha magyar irodalmi alteregó-regénynek tekintjük a *Kafka fiát*, amelyre a regény több helyen is expliciten kitér (például a *Kafka és az ikertestvérem* című fejezetben), irodalomtörténeti szempontból – hogy csak néhány nevet említsünk – a Bródy Sándor, Kosztolányi Dezső, Bodor Ádám, Garaczi László alteregó-sorozathoz illeszkedik. Borbély egyrészt saját

³¹ *Az igazi nevem nem ismerem* címmel megjelent interjúban olvasható, hogy családi genealógiája kibogozhatatlan, Borbély az öröklődő eredeti családnévét sem ismeri (lásd Borbély 2009).

³² Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmánya a magyar nyelvű Borbély-kötet megjelenése (2021) előtt készült, de németül akkor már olvasható volt a *Kafka fia*.

magát írja be Kafka szövegeibe, de ezzel egy időben Kafkát és Kafka szövegeit is a sajátjaiba.³³

Kívülről tekintve, a tradíció, a kánon és az alkotás ideje szerint a két szerző közül Kafka a *primus inter pares*, ugyanakkor az egymáshoz rendeltség és egymásba foglaltság ilyen szoros megnyilatkozása a Kafka–Borbély pároson kívül ismereteim szerint a közép-európai (Borbély szerint kelet-európai) kortárs irodalomban csak Miroslav Krleža és Bora Ćosić egybeolvasandó művei esetében található.³⁴ Borbély könyvét illetően nem használható az eddig különböző igekötőkkel jellemzett, Kafkára vonatkoztatott „használni” szó, nála szerves integrációról beszélhetünk, sőt, az integráció iránya sem egyértelmű: Borbély integrálja-e magába Kafkát, vagy fordítva. Harold Bloom *The Western Canon*jának egy centrális, bár megkérdőjelezhető mondatának logikája érvényes lehet kettejük reciprok módon inherens viszonyára: „nem az erős írók választják ki saját elődjeiket, hanem ezek az elődök választják ki az erős íróutódokat, akik vannak olyan ravaszok, hogy saját elődjeiket tematikus alapokon kevert prototípusokká transzformálják, s ezzel mintegy imagináriusokká alakítják át őket” (Bloom 1994, 11).

A könyvet befejezetlensége ellenére is koherens egésszé tévő miniatűr fragmentumok kezdésében Kafkához sokszor filmszerűen közelít – „Kafkát látjuk, amint..., látjuk Kafkát felébredni..., Kafkát látjuk, Franz Kafkát, amint...” (Borbély 2021, 46, 68, 111), hogy az objektív az egyre kisebb részletekre fókuszáljon, amelyek az egészet nem csak a már említett szerkezet szintjén *mise en abyme*-szerűen tükrözik vissza:

A narráció egyik legizgalmasabb és legplasztikusabb megoldása ti. nem más, mint éppen a kicsinyítés, az olvasói tekintet egyre szűkebb terekbe és e tereket alkotó dolgok közelébe történő elirányítása. Ez a mozgás Walter Benjamin szerint a reflexiónak felel meg, a reflexió is pontosan így jár el, folytonosan azon van, hogy „újra és újra keretbe foglaljon és kicsinyítsen”: szinte „a végtelenségig ismétli önmagát, s addig kicsinyíti a kört, amíg szemmel már fel sem fogható”. Ám éppen ezáltal válik lehetővé a bensőbe való betekintés... (Valastyán 2018, 102).

³³ Kulcsár-Szabó Zoltán ezt úgy fogalmazta meg, hogy a *Kafka fia* be-fordítja Kafkát a magyar nyelvű irodalomba, másrészt Borbély beleírja saját szövegét (és saját életrajzát) a Kafka-szövegvilágba (lásd Kulcsár-Szabó 2019, 285). Sőt, a Doppelgänger fogalmát tekintve a világ-irodalomban – s Kafka zsidó nevével, az Anselmmel/Anselmusszal kiegészítve minden bizonynyal véletlen, ám a kontextusba illő egybeesés – Borbély regénye akár E. T. A. Hoffmannhoz is elvezethet.

³⁴ Bora Ćosić: *Poslovi, snovi, sumnje Miroslava Krleže; Doktor Krleža; Miroslavljevo jevanđelje*.

A belsőbe való tekintés e módjának hátterében mindkettejüknél ugyanaz húzódik meg, amiről Borbély a következőképpen ír: „[a]mikor ez a könyv kezdődik, még nem tudtam, hogy életem egymáshoz nem illő szakaszok sorozata lesz” (Borbély 2021, 7).³⁵ S ebben a mondatban a nyelv szintjén is benne van minden releváns: a kezünkben tartott, múlt időben megjelent könyv adott pillanatbeli jelene („amikor ez a könyv kezdődik”), az ehhez a jelenhez viszonyított utóidejű előidőiség („még nem tudtam”) s a kontextus múltbeli jövő ideje, azaz a jelen („nem tudtam – lesz”). Ugyanez a szinte végtelenített konstrukció található meg a külső világ törvényszerűségében is:

a szakadatlan vonulásról szól ez a könyv, ahogy a fiúk apák lesznek Kelet-Európában, és elfelejtik a szemrehányásaikat, amelyeket az apák világa ellen gyerekként, majd kamaszként megfogalmaztak. Elfelejtik a fiatalkor ökölbe szorult kezét, amelyet az apák világa ellen emeltek fel és szitkok kíséretében ráztak. Aztán nem sokkal később ezekkel az öklökkel verték véres húscafattá azokat, akik ellenük rázták az öklüket... (Borbély 2021, 6).

Egyetlen menedék vagy inkább elfogadható állapot az írás – mint lehetségesen szintén végtelenített belső folyamat mindkettejük számára – a számtalan, szinte közhellyé vált Kafka-idézet helyett – illetve mellett – álljanak itt Borbély szavai saját magáról, ahol az egyes szám harmadik személy kitérít a vonatkozási kört: „...ő személy szerint sehová sem tartozik [...], soha nem is fog sehová tartozni. [...] Ezért volt számára annyira ismerős mindaz, amit éveken később Kafka írásaiban olvasott. Aztán megtanulta azt is, hogy az írásban otthonra leljen” (Borbély 2021, 16).³⁶

Az írásban, amit a négy szerző közül Borbélynak sikerült kiteljesítenie, bennefoglaltatik saját magán, a három másik vizsgált szerzőn, sőt még Kafkán kívül is mindaz, amit Kafkával kapcsolatban írtak, írnak és nagy valószínűséggel az is, amit írni fognak, mivel mint Kafka fia és a *Kafka fia* kisebb-nagyobb karkai–borbélyi kitérők után minden esetben új, a megszokottól alapjaiban más nézőponttal tér vissza az egyre szélesebb perspektívákat felmutató karkai–borbé-

³⁵ Ugyanez Borbély mellett Kafka írásait is bevonva: „[a] Kafkánál, Kafkától ismert beszélgetés-jelenetek, legendaadaptációk, álomszekvenciák, élmények, agyafűrt megfontolások beleszővődnek a narrációba, melyek csak abban egyeznek, csak a tekintetben van köztük összhang, »hogyan egymáshoz nem illeszkedő dolgokról szólnak«” (Valastyán 2018, 102).

³⁶ „A szerző [Borbély Szilárd – M. Z.] Kafkáról sem csupán a könyvekből szerzett tudást. A szerző ez ügyben saját szakértőjével, Borbély Szilárdal konzultált” (Forgách 2021b, 188).

lyi problematikához, amivel kapcsolatban a jelen szöveget kezdő mondat immár többes számúvá átalakított változata is érvényes lehet: talán nincs is több olyan szerző a világirodalomban s a magyar irodalomban, akinél a műveikre, minden egyes írásban fennmaradt és kimondott szavukra, valamint az életükre annyira szétszálazhatatlan egységként tekint a szakma és az olvasóközönség döntő többsége, mint Franz Kafka és Borbély Szilárd. A 2022-es *Bukolikatájban* című szintén posztumusz Borbély-kötetben szereplő *Próteusz a pszichiátrián* című hosszúversének zárata sok mindent kimond akár kettejük – a vers „tárgyával” együtt, aki ténylegesen a mestere, de akár az édesapja is lehetne –, akár hármójuk egyre szorosabbá váló viszonyára is érvényesen:

*Sosem tegeztelek, míg éltél. Megbocsáss most.
Nem tiszteletlenség, ha mégis ezt teszem. De
halottakat az ember hogy magázzon? Mert
nincs ott korkülönbség, ahol nincs idő. Csak
a nyelv marad talán, a grammatika eltűnő
személye a felelősség elmosódó tengerének
partján. Jel csupán, amit kimos a beszéd
áradása után a hallgatás apálya. Egy hang lebeg
a víz felett, amely nem önmaga. Csak mint a
visszhang, úgy van, útban önmagához.*

Irodalom

- Balotá, Nicolae. 1979. Franz Kafka avagy az abszurd világ. Ford. Zirkuli Péter. In Uő. *Abszurd irodalom*. 145–223. Budapest: Gondolat.
- Barthes, Roland. 1976. Kafka válasza. Ford. Fodor István. In Uő. *Válogatott írások*. 159–164. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Bataille, Georges. 2021. *Az Irodalom és a Rossz*. Ford. Dusnoki Katalin. Budapest: Balassi Kiadó.
- Benjamin, Walter. 1980. Franz Kafka. Ford. Tandori Dezső. In Uő. *Angelus Novus*. 781–817. Budapest: Magyar Helikon.
- Blanchot, Maurice. 2012. *Kafkától Kafkáig*. Ford. Szabó László. Pozsony: Kalligram.
- Bloom, Harold. 1994. *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. New York – San Diego – London: Harcourt Brace & Company.
- Borbély Szilárd. 2009. Az igazi nevem nem ismerem. *Szombat Online* (2022. nov. 21.)
- Borbély Szilárd. 2021. *Kafka fia*. Budapest: Jelenkor.

- Borges, Jorge Luis. 1999. Franz Kafka: Az átváltozás. Ford. Latorre Ágnes. In Uő. *Az űs kastély*. 13–17. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Brod, Max. 1960. *Franz Kaka: A Biography*. New York: Schocken Books.
- Camus, Albert. 1990. A remény és az abszurd Franz Kafka életművében. Ford. Nagy Péter. In Uő. *Sziszüphosz mítosza*. 318–331. Budapest: Magvető Kiadó.
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix. 2009. *Kafka: A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Budapest: Quadmon Kiadó.
- Fehér Renátó. 2014. A Kafka-kód. *Műút*, műút 48. sz. (2014.) (oszk.hu), (2022. nov. 25.), 78–79.
- Forgách András. 2021a. A szerző a lehetével melengeti azt, ami karkai. Forgách András: A szerző a lehetével melengeti azt, ami karkai | *Litera* – az irodalmi portál (2022. nov. 22.)
- Forgách András. 2021b. Szilárd és Franz. In Borbély Szilárd: *Kafka fia*. 187–220. Budapest: Jelenkor.
- Gavran, Miro. 2011. *Kafkin prijatelj*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Gray, Richard T. – Gross, Ruth V. – Goebel, Clayton-Koelb. 2005. *A Franz Kafka Encyclopedia*. Westport–Connecticut–London: Greenwood Press.
- Győrffy Miklós. 1981. Franz Kafka: *Naplók, levelek*. Ford. Győrffy Miklós, Antal László, Eörsi István, Tandori Dezső. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Győrffy Miklós. 2010. Előszó *A per* újrafordításához. In Uő. *Zongora akarunk lenni*. 50–56. Pozsony: Kalligram.
- Ilić, Dunja. 2022. Eruditska logoreja koja se čita kao triler. Eruditska logoreja koja se čita kao triler *Kritika HDP* (kritika-hdp.hr) (2022. nov. 21.)
- Johnston, William M. 2000. *The Austrian Mind: An intellectual and social history 1848–1938*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Kafka, Franz. 2004. *Innen el*. Ford. Tandori Dezső. Budapest: Cartaphilus Kiadó.
- Kafka, Franz. 2010. Bevezető előadás a zsargonról. Ford. Uri Asaf. *Szombat* 22 (2): 23–25.
- Karátson Endre. 1994. Nevetni Schopenhauerrel: Kafka fortélyá. In Uő. *Baudelaire ajándéka*. 142–152. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Kayser, Wolfgang. 1998. A modern regény keletkezése és válsága. Ford. V. Horváth Károly. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. 173–202. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Kulcsár-Szabó Zoltán. 2019. Kafka fia: Borbély Szilárd a világirodalomban. *Irodalom-történet* 100 (3): 274–295.
- Lengyel Imre Zsolt. 2014. Egyszemélyes kisebbség. Ex-Symposion, *EX Symposion* – 87. sz. (2014.) (oszk.hu), 47–50. (2022. nov. 19.)
- Nagy Boglárka. 2021. Jegyzet a *Kafka fia* kiadásához. In Borbély Szilárd: *Kafka fia*. 221–224. Budapest: Jelenkor.

- Perić, Boris. 2014. *Važno je zvati se Gregor*. Zagreb: oceanmore.
- Perić, Boris. 2021. *Kafkin podrum*. Zagreb: Ljevak.
- Pók Lajos. 1973. Utószó Kafka novelláinak magyar nyelvű kiadásához. In Franz Kafka: *Elbeszélések*. 523–541. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Szántó T. Gábor. 2010. Törvénytelen behatoló vagy törvényen kívüli ör? Törvénytelen behatoló vagy törvényen kívüli ör? | *Beszélő* (c3.hu) (2022. nov. 19.)
- Szántó T. Gábor. 2014. *Kafka macskái*. Budapest: Noran Libro.
- Valastyán Tamás. 2018. Az átírás gesztusai: Kafka-parafrázisok Borbély Szilárd műveiben. *Alföld* 69 (11): 92–107.
- zdenka. 2022. *kafkin_prijatelj-about.pdf* (2022. nov. 21.)

KAFKA AND “KAFKAISM” IN THE NOVELS BY SZILÁRD BORBÉLY, MIRO GAVRAN, BORIS PERIĆ AND GÁBOR T. SZÁNTÓ

Kafka’s life and work are a phenomenon that induces a lot of interpretations which have become paradigmatic in many ways. Since the beginning of the last century, a large number of scientific and literary works have continuously dealt with the “Kafka phenomenon”. In recent times, we seem to be witnessing an even stronger “Kafka conjuncture”: after the classical writings, recently mostly scientific-essayistic writings dealing with Kafka’s personality and works have appeared one after the other. This paper deals with the literary aspect of “Kafkaism”: it compares the most recent Croatian and Hungarian Kafka novels, focusing on the aspects of the nature of the narration and the explicit or implicit, actual or imaginative relationship between the authors and Kafka (and his works). The examined novels are Miro Gavran’s *Kafkin prijatelj* (*Kafka’s Friend*) Boris Perić’s *Kafkin podrum* (*Kafka’s Cellar*), Szilárd Borbély’s *Kafka fia* (*Kafka’s Son*) and Gábor T. Szántó’s *Kafka macskái* (*Kafka’s Cats*).

Keywords: “Kafkaism”, Kafka-narratives, narratives about Kafka, paraphrase, pastiche

KAFKA I „KAFKIZAM” U ROMANIMA SILARDA BORBELJA, MIRA GAVRANA, BORISA PERIĆA I GABORA T. SANTOA

Kafkin život i njegovo stvaralaštvo predstavljaju pojave koje su pokrenule izuzetno mnogo interpretacija i vremenom postale paradigmatične. Od početka prošlog veka, veoma se veliki broj naučnih i beletrističkih radova kontinuirano bavi „Kafkinom pojavom”. U poslednje vreme postajemo svedoci sve snažnije popularizacije Kafkinog lika: nakon klasičnih tekstova redom se objavljuju naučno-esejistička dela koja se bave Kafkinom ličnošću, odnosno njegovim delima. Ovaj rad se bavi beletrističkim

projekcijama „kafkizma”: u Hrvatskoj i Mađarskoj nedavno objavljenim romanima pisanim pod Kafkinim uticajem, posmatraju se naracija, kao i eksplicitne ili implicitne, stvarne ili imaginarne veze između autora ovih romana i samog Kafke, odnosno njegovog stvaralaštva. U studiji se analiziraju romani *Kafkin prijatelj* Mira Gavrana, *Kafkin podrum* Borisa Perića, *Kafka fia (Kafkin sin)* Silarda Borbelja i *Kafka macskái (Kafkine mačke)* Gabora T. Santoa.

Ključne reči: „kafkizam”, Kafka-narativi, narativi o Kafki, parafraza, pastiš

A kézirat beérkezésének ideje: 2023. jan. 29.

Közlésre elfogadva: 2023. ápr. 5.

ETO: 821.161.1-3(73)NABOKOV, V.
821.511.141-3TOLNAI O.
DOI: 10.19090/hk.2023.2.38-50

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MIKOLA Gyöngyi

Szegedi Tudományegyetem Társadalom- és Bölcsészettudományi Kar
Szláv Intézet, Orosz Filológia Tanszék
Szeged, Magyarország
mikolagyongyi@gmail.com

IMAGINÁRIUS DIASZPÓRÁK VLADIMIR NABOKOV ÉS TOLNAI OTTÓ PRÓZÁJÁBAN

Imaginary diasporas in Vladimir Nabokov
and Ottó Tolnai's prose

Imaginarne dijaspore u prozi Vladimira Nabokova
i Otoa Tolnaja

A tanulmány azt vizsgálja az irodalmi cross-mapping komparatív módszere segítségével, hogy milyen hasonlóságok és különbségek mutatkoznak a vajdasági minoritások irodalmi terei és a berlini, párizsi vagy amerikai orosz emigráns diaszpórák regényalakzatai között Tolnai Ottó és Vladimir Nabokov műveiben, és mi a szerepük ezeknek az alakzatoknak a két szerző esztétikai rendszereiben. Részletesen elemzi a vizuális percepció metaforáit és a szerzői maszkok szerepét a transznacionális imagináció folyamataiban.

Kulcsszavak: Tolnai Ottó, Vladimir Nabokov, orosz emigráció, fluid identitás, transznacionális imagináció

Háború, emigráció

A Nabokov-szakirodalomban több jelentős munka született, amely az emigráció, a diszlokúció, a többnyelvűség és a transznacionalizmus irodalmi alakzatait vizsgálja az orosz–amerikai író műveiben. Barbara Straumann *Figuration of Exile in Hitchcock and Nabokov* című munkájában az Elisabeth Bronfen svájci irodalomtörténész által kifejlesztett hermeneutikai 'cross-mapping' módszert viszi tovább, amelynek az a lényege, hogy a kutató nem irodalomtörténeti, filológiai intertextuális vagy intermediális bizonyítékokat keres a különböző kulturális kölcsönhatások vizsgálatakor, hanem analógiákban gondolkodik, és

a különböző szövegek, képek, kódok, retorikai gesztusok kulturális migrációját követi nyomon az egyes kultúrtörténeti korszakokon és médiumokon keresztül. Nem az a fontos tehát, hogy az adott esetben Nabokov milyen Hitchcock-filmeket látott, vagy hogy Hitchcockot mely Nabokov-művek inspirálhatták, amikor együttműködést ajánlott fel az írónak. Néhány levélen, interjúrészteken kívül nem sok textuális bizonyítéka van a két művész egymásra hatásának. Straumann könyvének nem is ez a témája, hanem az, hogyan válik az emigráció „a narratív imagináció állapotának szimptomatikus metaforájává” (Straumann 2008, 14) az amerikaivá lett európai művészek alkotásaiban.

Tolnai Ottó Nabokov-olvasásának dokumentumait korábban megjelent cikkeimben már elkezdtem feltérképezni a hagyományosabb filológiai módszerekkel. Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy milyen szerepet játszanak a többnyelvű közegek, diaszpórák és mikrotársadalmak irodalmi reprezentációi Vladimir Nabokov és Tolnai Ottó esztétikai rendszereiben. A kényszer szülte emigráció persze egészen más tapasztalat, mint a történelmi határok megváltozása révén előálló kisebbségi léthelyzet, hiszen az előbbiben az egyén kényszerül helyet változtatni, míg az utóbbiban úgy lesz más ország polgára, hogy közben ő maga fizikai értelemben nem költözik sehova. Az otthon elvesztésének, a szülőföldtől való megfosztottságnak a cezúrája az emigránsok esetében többnyire jóval egyértelműbb törést jelent az egyéni sorsban, mint a határok megváltozása vagy a kolonizáció.

Amikor Nabokovval kezdtem foglalkozni, az író korai, Berlinben írt műveinek értelmezését óhatatlanul is áthatotta a vajdasági magyar irodalom olvasásának tapasztalata. Az újabb délszláv háborúk, vajdasági barátaim és kollégáim kényszerű emigrációja nagyon közelről érintett engem is, és irodalmi stúdiumaimban egyre szorosabban kapcsolódtak össze a talajvesztés szövegei, a traumaelméletek és a minor poétikák a Nabokov-művekkel. Sőt, ha belegondolunk, hogy a vajdasági magyar irodalom egyik legismertebb és legmeghatározóbb alapszövege, Domonkos István *Kormányeltörésben* című verse, amely 1971-ben Svédországban keletkezett, éppen az emigráns tapasztalatról szól, könnyen belátható, hogy az emigráns alakja valójában már a háborút megelőző évtizedekben is a vajdasági irodalom egyik meghatározó toposzává vált. Így aztán voltaképpen nincs is semmi meglepő abban, hogy Nabokov emigráns hősei a múlt század húszas–harmincas éveiből számomra abszolút kortársaknak hatottak a kétezres évek elején. És fordítva: Nabokov poétikai eljárásai, narratív imaginációja új perspektívát kínált nemcsak a vajdasági irodalom értelmezéséhez, hanem éles megvilágításba helyezett egy sor irodalomtörténeti és elméleti kérdést. Foglalkoztatni kezdett például, hogy milyen hasonlóságok és különb-

ségek mutatkoznak a vajdasági minoritások irodalmi terei és a berlini, párizsi vagy amerikai orosz emigráns diaszpórák regényalakzatai között Tolnai Ottó és Vladimir Nabokov műveiben, és mi a szerepük ezeknek az alakzatoknak a két szerző esztétikai rendszereiben.

A palicsi orosz kolónia

Nabokov Európában a legóvatosabb becslések szerint 100 000-es, a legtúlzobb számítások szerint 360 000-es lélekszámú orosz emigráns kolónia tagja volt. 1918 és 1928 között Berlinben 188 orosz kiadót regisztráltak, melyek a politikai spektrum teljes skáláját lefedték. A papírhiány miatt még a bolsevik írók műveit is itt nyomtatták, és innen szállították Oroszországba, legalábbis addig, amíg még volt átjárás Szovjet-Oroszország és az emigráns diaszpórák között. Az 1920-as évek elején Berlin számított az orosz emigráns irodalom fővárosának, ahol Nabokov a legtöbb időt töltötte európai éve alatt, később ezt a szerepet Párizs vette át. Vagyis az orosz emigráció első hulláma Európában lélekszámát tekintve körülbelül megfeleltethető a vajdasági magyarság nagyságrendjének, igaz, művészeti és intellektuális szempontból jóval intenzívebb közegről van szó. Nabokov zsidó származású feleségével és kisfiukkal 1940-ben menekült Amerikába azt követően, hogy a németek bevonultak Párizsba. Az amerikai emigráció gyökeresen más tapasztalat az író számára, mint az európai évek. Európában Nabokov közönségét alapvetően az emigráns orosz diaszpórák olvasói tették ki. Nabokov a náci hatalomátvétel és a fokozódó zsidóellenesség miatt Berlinből Franciaországba költözve fel kellett hogy mérje, közönsége egyre fogyatkozik, mivel az orosz anyanyelvű európai diaszpórák a háború következtében szétszóródtak, és arra sincs belátható időn belül remény, hogy műveit a szülőföldjén legalisan lehessen olvasni. Még Franciaországban élve dönt a nyelvváltás mellett: első angol nyelvű regénye, a *Sebastian Knight valódi élete* 1940-ben íródott. A *Lolita* 1958-as amerikai megjelenését követően Nabokov világszerte elismert, híres író lesz. Az emigráns téma továbbra is műveinek meghatározó eleme marad, de jelentősen módosul. Orosz emigráns hőseit például már nem veszi körül többes anyanyelvi közeg és a még otthonról ismerős szellemi-kulturális tér, mint az Európában írt regények esetében. Amerika új kezdet, az itt keletkezett immár angol nyelvű művekben az oroszországi és az európai kulturális tapasztalatok magasabb fokú szintézise jelenik meg.¹

¹ A Nabokov-regények poétikájáról magyar nyelven teljes képet Hetényi Zsuzsa *Nabokov regényösvényei* című monográfiája ad (lásd Hetényi 2015).

Tolnai Ottó regényfolyamának, a *Szeméremékszerek*nek a legújabb, harmadik kötetét lapozva a cross-mapping módszerben rejlő lehetőségek váratlanul újabb megerősítést nyertek. A *jadeitágy* című fejezetben ugyanis a következők olvashatók:

Már évek óta tudtuk, hogy Rita szüleinek, pontosabban édesapjának [...], az ómoravicai születésű Otterbein Ottónak a házát oroszok vették meg. Az igazság az, hogy én mindig kedveltem az ilyen kis kolóniákat. Gyerekkoromban nálunk, Magyarokánzsán például volt egy kis, fehér-orosz arisztokrata kolónia, amely egész későbbi életemet meghatározta, igen, az a kis kolónia még ma is izgatja fantáziámat, olykor már-már úgy éreztem, magam is közéjük tartozom, lévén, hogy az első nagy filatelista, akivel találkoztam, közülük való volt. Már akkor, ha kérdezték, mi szeretnék lenni, ha megnövök, gondolkodás nélkül, nem kis fájdalmat okozva édesapámnak, rávágtam: fehér-orosz filatelista! (Tolnai 2022, 141–142.)

A *Szeméremékszerek* 3-ban Tolnai elbeszélő-főhőse, prózai alteregója Palicsból egy roppant színes, számos kis kolóniával, diaszpórával rendelkező multinacionális, multietnikus világot képez: „Ergo, most is ott szorgoskodom a palicsi francia (Kis-Párizs), a palicsi olasz és a palicsi kínai negyed kialakítása körül” (Tolnai 2022, 142). Az olvasó számára teljesen egyértelmű, hogy itt imaginárius, poétikai eszközökkel létrehozott diaszpórákról van szó, melyek mellé a Palicsra települt Nyikolaj és Marina jadeitágya, orosz fürdője (banyája), a Homokvár nyírfaligete és a szintén egykor Palicsra került szovjet tiszt, a 3. hadsereg (valószínűleg a 3. Ukrán Front) légi fotósa révén, e motívumok hálózatában az elbeszélő felépíti a palicsi orosz kolóniát is, melybe végül bele-rajzolja saját lehetséges, vágyott alteregóját egy fehér-orosz filatelista alakjában. (A fehér-orosz itt természetesen nem beloruszt jelent, hanem a politikai meggyőződésre utal: Nabokov azokban a ritka esetekben, amikor a politikai hovatartozása került szóba, szintén fehér orosznak vallotta magát.) Palics imaginárius „kolonializálása” elmosza a határokat az ún. őslakosok és a betelepültek között. Ami Nyikolajt illeti, a szerbvel kevert orosz beszéd, avagy orosz-szerb kevert szerb, amelyen a hősök kommunikálnak, egyúttal a nyelvi határokat is eltörlő.

Opálos fény és kísérteties áttetszőség

A fejezet központi vizuális metaforája a jadeit, avagy zsád nevű féldrágakő, amelynek a Palicsra települt oroszok gyógyító funkciót tulajdonítanak. A jadeit egyik fontos jellemzője az opálos fénye. Am e fény minőségének pontos

meghatározása már Isztambulban történik egy örmény antikváriumban talált magyar könyvben, Schmidt Sándor *A drágakövek* című munkájában. (Később kiderül, hogy Nyikolaj is régi könyveket gyűjt, és máris szert tett néhány magyar könyvre, amelyeken a Szabadkai Városi Könyvtár pecsétje látható.) Az elbeszélő számára oly fontos jadeit meghatározása kapcsán olvasható itt a következő: „*Bágyadt üveges fényességű, olykor az opállal foglalkozó szakembereknek az a megsejtése, a hold sem más, mint egy opál labda, valamennyire áttetsző*” (Tolnai 2022, 153) (kiemelés az eredetiben – M. Gy.).

Ebben a kis örmény antikváriumban az elbeszélő még egy könyvet talál: A Konstantinápolyi Magyar Egyesület tagjainak névjegyzékét 1927-ből, mely egyesületnek valaha a Kossuthral Törökországba menekülő Kosztolányi Ágoston, Kosztolányi Dezső nagypapja is tagja, sőt elnöke volt. *A jadeitágy* című fejezet ily módon a téren, időn, kultúrákon és nyelveken átnyúlóan a különböző emigrációs diaszpórák kaleidoszkópjává, egzotikus gyűjteményévé válik, és az egész fejezet opálos fényt kap.

Az orosz emigránsok gyógyító jadeitágyának az áttetszősége egy olyan optikai minőség, amely megjelenik Nabokov emigráns hőseinek percepciójában és Nabokov saját emigráns tapasztalatában is, sőt annak egyik legfontosabb vizuális metaforájává válik. Igaz, Nabokovnál ez az áttetszőség más értelemben transzcendens, mint Tolnainál. Tolnainál az opálos, bágyadt üveges fény pozitív kategória. Az opál első közelítésben úgy jelenik meg a szövegben, mint a tudat szürke zónája, mint közvetítő közeg a tudatalatti ismeretlenje és a tudatos, éber, racionális gondolkodás között. A pannonhalmi opál-oltár említése pedig egyértelművé teszi az opálban átderengő pozitív transzcendens minőséget is: az oltár is átjáró a fizikai és metafizikai világok között, ahogy az irodalmi alkotás is átjáró aközött, ami van és aközött, ami lehetséges.

Nabokovnál az áttetszőség vizuális metaforája másfajta fénytörést érzékeltet. Az orosz író így ír európai éveiről a *Szólj, emlékezet!* című memoárjában:

Visszatekintve a száműzetés ezen éveire, azt látom, hogy én és ezernyi orosz társam fura, ám semmiképpen nem kellemetlen életet éltünk, anyagi ínségben és intellektuális fényűzésben, teljesen érdektelen idegenek, fantomszerű németek és franciák között – mi, emigránsok, történetesen az ő többé-kevésbé illuzórikus városaikban laktunk. E bennszülöttek az elme tekintetében olyan élettelenek és áttetszők voltak, mint a celofánfigurák, és noha használtuk a felszereléseiket, megtapsoltuk a bohócaiakat, leszedtük az útjaikat szegélyező fákról a szilvát és az almát, nem volt közöttünk semmiféle valós kommunikáció, legalábbis nem az a mélységesen emberi, amelyet magunk között használtunk. Néha úgy

tűnt, semmibe vesszük őket, ahogy a fölényes, nagyon ostoba támadó elhanyagolja a lerohantak alaktalan, arctalan tömegét; de időnként, tulajdonképpen elég gyakran, a kísértetvilág, amelyben mi higgadtan felvonultattuk gyötrelmeinket és tudásunkat, szörnyen megrázkódott, és megmutatta, ki a testetlen fogoly, és ki az igazi úr (Nabokov 2006, 293).

Az áttetszőség itt az idegenbe vetett ember percepciójának kifejeződése. Berlinben írt első regényében, a *Másenykában* filmes metaforában jelenik meg az áttetszőség, ugyanis az emigráns főhős, Ganyin – ahogy egyébként maga Nabokov is – időnként statisztálással keres némi pénzt, szegyenkezve ismeri föl magát a moziban abban a filmben, amelyet éppen néz: „...arra gondolt, hogy az árnya egyik városból a másikba, egyik vetítővászonról a másikra fog vándorolni, és soha nem lesz fogalma arról, milyen fajta emberek fogják nézni, és meddig fog bolyongani a világban” (Nabokov 2011, 37).

A filmkép – mint a valós látvány áttetsző kópiája – kísérteties hasonmás-ként jelenik meg. A kísérteties hasonmás, amely Gogol köpönyegétől kezdve az egyik meghatározó alakzata lesz az orosz irodalom ún. pétervári szövegének, Nabokovnál új dimenziót kap, és a percepció, valamint az emlékezet nagy esztétikai problémájaként tematizálódik a későbbiekben.

A szerzői pozíció

Az imaginárius diaszpórák, az emigráns és/vagy kisebbségi hősök alakzatai természetesen szoros összefüggésben állnak a szerzői szerepekkel, maszkokkal és narratív alakzatokkal az egyes művek poétikai rendszerében. Nabokovnál és Tolnainál is kitüntetett szerep jut az író-főhősöknek, fiktív író-elbeszélőknek, különböző rendű és rangú irodalmároknak. Mindkét írónál megfigyelhető, hogy az emigráns lét és a kisebbségi helyzet elválaszthatatlanul összefonódik az írás tapasztalatával, amely maga is a narratív imagináció öntükröző alakzatává válik. Az emigráns és/vagy kisebbségi helyzet, a kultúrák közötti interakciók számtalan kontextusban, esztétikai összefüggésrendszerben jelennek meg a műveken belül, de ezek a motívumok (Tolnai terminusával „költői kategóriák”, Nabokov szavával „mintázatok”), csak az adott alkotói világ összefüggésrendszerének egyik elemeként értelmezhetőek, nem pedig fordítva: önmagában az emigráns vagy kisebbségi helyzet nem ad magyarázatot az adott életművek poétikai sajátosságaira, mivel a szerzők célja nem történelmi, szociológiai vagy pszichológiai tapasztalatok rögzítése (bár a művek ilyen tudást is hordoznak), hanem egy saját játékszabályai által meghatározott képzeletbeli (imaginárius) esztétikai univerzumok létrehozása. Mindkét szerzőre jellemző, hogy a játék

szabályrendszere az adott életművön belül állandóan módosul, újraíródik, és ebben a folyamatban meghatározó jelentősége van az önreflexiónak és a szerzői szerep tematizálásának.

Tolnainál *A jadeitágy* című fejezetben a Homokvár nyírfaligete kapcsán a következőképpen merül föl az alkotás problémája a szegényről, Malraux „belső szegénylőséről” szóló eszmefuttatást követően:

Rettegés az életem. Olykor mintha az egész világ egy félénk, szegénylős, szemérmes benső lenne... Hiszen az egyik első nagy próba előtt álltam. Lévén, hogy eddig az én kis nyírfaligetem, kertünk úgynevezett orosz momentuma, ott közel a japán momentumhoz, a kis bambuszerdőhöz, a szelídgesztenyéhez [...] afféle irodalmi, költészeti játék volt csupán, úgy mondtam, mondta T. Olivér, úgy írtam, de senki sem ellenőrizte le, illetve azt hitték, afféle kitaláció, ülsz, és azt írod: nyírfaliget. Ám a különös az, hogy még magam sem voltam benne egészen biztos, mármint a nyírfaliget létezésében, nem tudtam eldönteni, ahogy magáról az egész Homokvárról sem, valós-e, avagy kitaláció, kétes költészeti manipuláció, amely napok kérdése, kifakul, eltűnik a papírról, mert hát ki tudná megmondani, be lehet-e költözni, s ha beköltöztél, évtizedekig ott élni lehet-e egy metaforában. [...] Hiába olvasom szorgalmas alázattal az elméleti és filozófiai műveket, ilyesmivel senki sem foglalkozik (Tolnai 2022, 158).

Szerencsére Nyikolaj rögtön birtokba veszi és orosz módra használja a ligetet: metlicát, nyírfasöprűt vág róla a fürdője, szaunája számára. Az elbeszélő boldog: Nyikolaj valóssá tette a metaforát.

Fölvetődik a kérdés: miért fontos az író-elbeszélő-főhősnek, hogy a metafora ne fakuljon ki, hogy élő legyen, ne hasson pusztá kitalációnak? Mit jelent az, hogy egy metafora vagy egy műalkotás élő? Ha a metafora élettelen, akkor nem tűnik át rajta semmi, nem kommunikál, hatástalan, érvénytelen. A nyírfaliget azért élő metafora, mert több mint kitaláció, hiszen másvalaki számára (ráadásul épp egy orosz emigráns számára) is megjelennek benne azok a tartalmak, amelyeket az elbeszélő(k) neki tulajdonítanak. A könyv utolsó, *A tavasz hírnöke* című fejezetében a molyok által félig felzabált gobelinek egy nagy dekonstrukciós esztétikai kísérlet műtárgyaiként ragyognak fel az elbeszélő számára. Minden igazi műalkotás él – mondja magabiztosan. A molyok pusztításának nyoma a nyúláször kalapban azonban elviselhetetlen látvány számára, feldühíti. Már attól kezd félni, öbelé magába is beleesik a moly. Regény Misu, aki a regény irodalmi tradíciójának, a műfajjal kapcsolatos közvélekedésnek –

egyébként szerb nemzetiségű – démonikus szócsöve a Tolnai-prózában, meg is jegyzi: „Ott hibáztál, Olivér, vélem hallani Misu reszelős hangját, ott, már a kezdetekben, hogy túl közel merészkedtél, nem tartottad be az előírt tisztességes távolságot a műalkotást illetően, ott, hogy intimpistáskodni kezdted, intimpistáskodni magaddal...” (Tolnai 2022, 355).

Igen ám, de mi az előírt tisztességes távolság? Ki szabja meg ezt a távolságot? Tolnai ironikus önreflexív futamai az irodalmi alkotásnak olyasfajta felfogását sugallják, amelyről Paul Ricoeur ír *Az élő metafora* című kötetében: „A metafora azért nevezhető élőnek, mert egy már megalkotott nyelvet elevenít meg. A metafora azáltal élő, hogy a képzelet lendületét a fogalom szintjén a »többet gondolás«-ba viszi át. A »többet gondolásért« folytatott harc, melyet az éltető elv vezérel, az értelmezés »lelkét« adja” (Ricoeur 2006, 443). A „többet gondolás” a metafora heurisztikus poétikai funkciója Ricoeur felfogásában, melynek révén a metafora mesévé lesz, újrafelfedezi, újraírja és ezzel bizonyos értelemben újraalkotja az ismert világot.

Nabokov rendkívül tudatosan igyekszik határt húzni a fikció és a valóság között. E törekvésében minden bizonnyal fontos szerepet játszhattak az orosz szimbolisták esztétikai és az orosz bolsevikok ideológiai határátlépési kísérleteinek pusztító következményei, mint intő példák. Nabokov művei hangsúlyozottan kitalált szereplőket mozgató kitalált történetek, egy olyan univerzumban, melynek a szerző teljhatalmú és mindentudó uralkodója. Nabokov interjúiban szívesen ölti magára a jeges szívű bábjátékos maszkját. Dosztojevszkijről szóló előadásában azonban másfajta metaforával jellemzi a művészetet, mint olyat. A művészet isteni játék („art is a divine game”) – mondja. Isteni, mert az ember itt jut legközelebb Istenhez azáltal, hogy a saját jogán válik igazi teremtővé. És játék, mert csak addig tekinthető művészetnek, amíg megengedi, hogy szem előtt tartsuk, mindez csak színlelés, tettetés, és mi olvasók vagy nézők egy gondosan kimunkált, elbűvölő játék résztvevői vagyunk (Nabokov 1981, 106). Látszólag ennek a játéknak semmi köze sincs a valósághoz. A heurisztikus funkció azonban Nabokovnál is megjelenik, csak kevésbé explicit módon, mint Tolnainál. A valóság és fikció problémájának metafiktív játékba hozására az egyik legjobb példa az életműből az utolsó oroszul írt regény, az *Adomány*, melynek orosz emigráns író-főhőse, a berlini orosz diaszpóra reménytelen ifjú tehetsége, Fjodor Godunov-Cserincev két ún. irodalmi életrajzot ír párhuzamosan: a saját édesapjáét és – megrendelésre – Nyikolaj Csernisevszkijét. Az egyik életrajz narratológiai szempontból egy fiktív szerző fiktív műve egy fiktív személyről, a másik egy fiktív szerző fiktív műve egy valós történelmi személyről. (Csernisevszkij 19. századi orosz író, a materialista irodalomsem-

lélet egyik megteremtője Oroszországban.) És van egy harmadik is, egyik barátjának, Jásának a portréja, aki öngyilkos lett, és akinek a történetét Fjodor nem szándékozik megírni a szülők kifejezett kérése ellenére sem, de visszaemlékszik rá, és az emlékezés folyamatában megképződik a szöveg, az olvasó értesül az öngyilkosság körülményeiről, mintha „valaki megírta volna” a történetet. Ez tehát egy fiktív szerző meg nem írt, csak a fiktív emlékezetben őrzött fiktív története. A negyedik történet pedig magáé Fjodoré, amit hol ő maga beszél el egyes szám első személyben, hol egy harmadik személyű narrátor. Nabokov az ilyen és ehhez hasonló virtuóz mise-en-abyme technikákkal, számos öntüköröző maszk mögé rejtve jeleníti meg az ún. valóság és az ún. fikció bonyolult kölcsönhatásaival kapcsolatos tudását.

Tolnai szerzői pozíciója a művészet autonómiaigényét tekintve alapvetően azonosnak mondható Nabokovéval, de esetében e hasonló mértékben független és felelősségteljes alapállás narratív stratégiái teljesen mások. Azt nem lehetne állítani, hogy Tolnai nem tart semmiféle távolságot saját élete, azaz a biológiai szerző valós életeseményei és a műveiben létrehozott szövegvilág között. A Regény Misu-féle „túl közel merészkedés”-t nem kell nagyon komolyan venni, hiszen Misu általában az irodalommal kapcsolatos banális és többnyire rosszindulatú közvélekedéseknek ad hangot. Valójában nincs olyan, hogy „túl közel”, a műalkotás vagy a metafora „élő” voltának nem ahhoz van köze, hogy megalkotásakor mennyit merít a szerző saját életének tényeiből, hanem ahhoz, mennyire képes másként látni és láttatni az ismertet. *A tavasz hírnöké*-ben a nyúlász kalapot és az elbeszélő(k) egész lényét felzabálni kezdő molyok „támadását”, azaz saját életének teljes szétírását, feláldozását az irodalmi műveletekben az elbeszélő egy másik metaforával védi ki: a molyok által szétrágott nyúlász kalapban kiáll az elhagyatott, világvégi buszmegállóba, és hagyja, hogy a jeges eső kalapját és egész lényét üvegesen csillogó isteni ónréteggel lássa el. Paradox módon a szövegen belül nem értelmezhető a megsemmisülés: a szétrágott forma a jégbe fagyott formává tűnik át.

Az „isteni játék” egyszerre sajátos belső emigráció az író számára a maga teremtette világba és folyamatos küzdelem azzal, ami még nincs, ami általa jön létre. Nabokovnál a *Rettegés* című novellában egy olyan helyzet jelenik meg, amikor egy író, aki egy éjjel írás közben túlságosan belemerül a képzelt világába, döbbenet tapasztalja, hogy nem ismer magára a tükörben:

És minél tüzetesebben vizsgáltam az arcot, azt a rezzenéstelen, idegen szemet, az állkapcspon végigfutó fénylő, gyér szörzetet, az árnyékot az orr mentén, és ahogy egyre bizonygattam magamnak, hogy „ez” én vagyok, ez itt Ez-és-ez, egyre kevésbé volt érthető, miért is kell, hogy

ez itt „én” legyek, és egyre nehezebb volt a tükörben lévő arcot azonosítani azzal az „én”-nel, akinek azonosságát képtelen voltam felfogni. Amikor beszámoltam ezekről az érzéseimről másoknak, teljes joggal jegyezték meg, hogy ha így folytatom, egyenes úton a bolondokházába kerülök (Nabokov 2014, 264).

Az írás állapota itt az álomhoz hasonló, titokzatos anesztéziás állapot, melynek során az író mintegy „szétismerkedik” magával, elveszíti a valódi arcát, és rémülten bámulja felismerhetetlenségig elidegenedett, kísérteties tükörképét. A hős elutazik, és a kiszakadás a megszokott környezetből váratlan módon furcsa pánikrohamokat idéz elő nála. Ebben a novellában jól érzékelhető a lélektani összefüggés az elidegenedés, a halálfélelem és az otthontól való megfosztottság állapota között. Az alkotás képzeletbeli világa nem pótolhatja a megszakadt szeretet-kapcsolatokat, és az író a későbbiekben iszonyattal tölti el, hogy a való világba kilépve képes ugyan nevükön nevezni a dolgokat, de a dolgok és a neveik között jeges szakadék tátong: elveszett a jelentés személyes, szubjektív eleme, „otthonossága”. A főhős tudatában végzetesen esetlegessé válik a jelölt és jel viszonya, és immár csak egy lépés választja el attól, hogy tényleg megőrüljön.

A belső, képzeletbeli, tudati emigrációnak vannak olyan formái is a Nabokov-művekben, amelyek menekülőutat jelentenek a hős számára sivár világából. Ilyen például ideig-óráig a sakk a gyermek Luzsinnak, az első szerelemre való visszaemlékezés Ganyinnak a *Másenykában*. A *lepkegyűjtő* című elbeszélés főhőse, Pilgram, a negyvenöt éves, nehézkes, durva férfi, egy hajóskapitány és egy holland nő Berlinben született gyermeke egész életében arra vágyik, hogy egzotikus lepkékre vadásszon távoli tájakon. Belső szenvedélyéről senki sem tud, még a felesége sem. Bár soha életében nem mozdul ki Berlinből, képzeletben hatalmas utakat tesz meg a lepkék nyomában.

A saját közegeből való vágyott kiszakadás, a belső és külső emigráció alakzatai különleges konstellációban jelennek meg Tolnai Ottó *A kisinyovi rózsá* című poémájában. Tolnai itt Puskin kisinyovi száműzetését állítja párhuzamba saját lírai alteregójának, lírai hősének léthelyzetével. Puskin maga a déli száműzetése idején írt verseiben az ugyanerre a vidékre száműzött nagy előd, Ovidius számkivetésével azonosítja saját lírai hősének helyzetét. Tolnai azonban csavar egyet az analógián: Kisinyov, a Puskin által sötét városnak nevezett hely Tolnainál egyúttal vágyott, egzotikus cél lesz. A száműzetés kényszerének metaforája együtt áll a hős imaginárius kilépésével a számára adatott térből, a kényszerű helyváltoztatás egyúttal hatalmas inspirációforrássá válik, hiszen Puskin Kisinyovban kezdte el írni „az első szabad regényt”, az *Anyegint*.

Transparens formák, transznacionális kódok²

A metafizikai áttetszőség, a valóság és képzelet áttünéseinek mintázataival kapcsolatos esztétikai tapasztalat miniatűr modelljének is tekinthető a Nabokov-életműben az *Áttetsző testek* (*Transparent Things*) című 1972-ben keletkezett regény, melyet az író immár amerikai állampolgárként Európába visszatérve Svájcban alkotott. Ennek a roppant talányos kis műnek a főhőse egy fiatal amerikai szerkesztő, Hugh Person, aki visszaemlékszik négy svájci útjára. Person alvajárásban szenved, és egy éjszaka azt álmodja egy svájci szállodában, hogy tűz üt ki, és a felesége túlságosan is kihajol a szálloda emeleti ablakán, ő meg akarja menteni, visszahúzza, erősen magához szorítja, majd reggel arra ébred, hogy a felesége holtan fekszik mellette. A főhős öt évig ingázik a börtön és a bolondokháza között, akárcsak a *Szeméremékszerék* névtelen én-elbeszélője, akit azzal vádolnak, hogy útba igazított egy migránst, pedig csak egy önkéntelen mozdulatot tett. Először ő is börtönbe, majd onnan a pszichiátriára kerül, aztán eltűnik, még az is lehet, hogy meghalt. Az *Áttetsző testek* a metafikció szintjén a művészet és valóság egymáshoz való viszonyának problémáját az alvajárás közben elkövetett gyilkosság brutálisan végletes szituációjába helyezi.

Ebben a regényben is fontos szerepet kapnak a transznacionális kódok. Hugh Person született amerikai, de az anyja Francia Kanadából származott, így Hugh ugyanolyan jól beszél angolul, mint franciául. A regényben csak R-ként emlegetett, hosszú német nevű európai szerző kéziratjai miatt utazik Svájcba, aki angolul ír, de vélhetően nem az angol az anyanyelve. Hugh útközben, a vonaton ismerkedik meg leendő feleségével, Armande-nal, egy belga építész és egy orosz arisztokrata családból származó nő lányával, aki szintén ugyanolyan jól beszél angolul, mint franciául. Ez a házasság végzetesnek bizonyul mindkettőjük számára. A regény különlegessége a benne alkalmazott narrációs eljárás. Brian Boyd arra a következtetésre jut elemzése során, hogy a regénynek több rejtélyes elbeszélője van, és ezek

a narrátorok azért játszadózhatnak az emberi személyiséggel, mert messze túlhaladták annak határait. Saját magukról személytelenül, „az ember” az „én” vagy a „mi” szavakkal beszélnek, az önreflexió egyik lehetséges módját a másik mellé helyezve. A grammatikai „személy” tanúsága azt sugallja, hogy a létnek azokban az árnyékos régióiban, ahonnan ezek a

² A 'transznacionális' terminust abban az értelemben használom, ahogy Rachel Trousdale értelmezi *Nabokov, Rushdie, and the Transnational Imagination* című könyvében, elkülönítve a posztkolonialista irodalomelmélet 'hibrid' fogalmától és a 'kozmpolita'/'multikulturális' szóhasználatától, illetve elméleti megközelítésektől is (Trousdale 2010).

narratív hangok származnak, az identitás jóval fluidabb, mint a halandók szintjén (Boyd 1991, 595).

Az „isteni játék” lehetősége Nabokov számára bizonyítékként szolgál a túlnani világok, a párhuzamos realitások létre. Az irodalmi mű egyúttal olyan különleges kristályszerű, végtelenül tükröző képződmény, amelynek révén megsejthetünk valamit ezen régióknak a létezéséről és arról, ahogy ezek az idegen valóságok „kommunikálnak”, érintkeznek a miénkkel. A külső és belső emigráció párhuzamos világai, rejtett dimenziói, a többnyelvű kódrendszerek, a többes identitások változatos módon, de mind részeivé válnak e különleges narratív imaginációnak. Tolnai esetében a *Szeméremékszerek* második könyve például egy végtelen beszélgetés az egyik „félimaginárius” hőssel, az egzotikus nevű, félig lengyel, félig olasz származású, nagyon magyar érzelmű Cziprián Falconettivel, egyúttal pedig halálának krónikája. A már idézett *A tavasz hírnöke* című fejezetben pedig kiderül, hogy az infaustusok, a Tolnai-próza állandó szereplői, mind kettős állampolgárok, csak az a különbség, melyik két ország polgárai. A többnyelvűség és a több kultúrához tartozás olyan helyzet, amely állandó párbeszédet, folyamatos tudati oszcillációt feltételez a nagyon különböző kulturális kódok között, és ezek a kulturaközi találkozások és ütközések, az azonosság és idegenség, az azonosulás és elkülönülés állandó, hol vágyott, hol kényszerű metamorfózisai gyakran alapjaiban rázkódtatják meg, billentik ki egyensúlyából az egyént. A fluid identitás mindkét szerzőnél együtt jár valamilyen sajátos, néha kimondottan fenyegető instabilitással, amely azonban egyúttal folyamatosan biztosítja számukra a másként látás és a továbbgondolás energiáját, állandóan működésben tartja a költői képzeletet. *A tavasz hírnökében* az elbeszélő, miközben kis híján halálra fagy az ónos esőben az elhagyatott palicsi buszmegállóban, gyerekkora hóeséseibe képzeli vissza magát:

Hiszen én is künn éltem a vadnyulakkal a puha, fehér pusztában, az erdőszerű veteményeskertekben együtt rágcsálva velük a künn felejtett lila karalábét, a kikapart, kirugdosott – mert az őzek kirugdosták – színes gumókat, az arany csicsókát. Ahogy esővé, jéggé válnak a hosszúkás hószálak, egyszer csak áttetszővé, átláthatóvá válik a világ. Mintha csak a nagy szőttest félrehúzták volna. És valami határtalan, ragyogó ablaküveg került volna közénk, jégből (Tolnai 2022, 363).

Irodalom

Boyd, Brian. 1991. *Vladimir Nabokov: The American Years*. Princeton: Princeton University Press.

- Hetényi Zsuzsa. 2015. *Nabokov regényösvényei*. Budapest: Kalligram.
- Nabokov, Vladimir. 1981. *Lectures on Russian Literature*. Orlando: Harcourt Inc.
- Nabokov, Vladimir. 2006. *Szólj, emlékezet!* Ford. Pap Vera-Ágnes. Budapest: Európa.
- Nabokov, Vladimir. 2011. *Másenyka*. Ford. Hetényi Zsuzsa. Budapest: Európa.
- Nabokov, Vladimir. 2014. *Rettegés*. Ford. Hetényi Zsuzsa. In Uő. *Egy naplemente részletei: Összegyűjtött elbeszélések*. Budapest: Európa.
- Ricoeur, Paul. 2006. *Az élő metafora*. Ford. Földes Györgyi. Budapest: Osiris.
- Straumann, Barbara. 2008. *Figuration of Exile in Hitchcock and Nabokov*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Tolnai Ottó. 2022. *Szeméremékszerek 3.: A fröccsöntés kora*. Budapest: Jelenkor.
- Trousdale, Rachel. 2010. *Nabokov, Rushdie, and the Transnational Imagination*. New York: Palgrave Macmillan.

IMAGINARY DIASPORAS IN VLADIMIR NABOKOV AND OTTÓ TOLNAI'S PROSE

Using the comparative method of literary cross-mapping, the study analyzes the kind of similarities and differences which can be found in the works of Otto Tolnai and Vladimir Nabokov concerning the literary spaces of minorities in Vojvodina and the novel types of the Russian emigrant diasporas in Berlin, Paris, or America, and the role of these types in the aesthetic systems of the two authors. It analyzes in detail the metaphors of visual perception and the role of authorial masks in the processes of transnational imagination.

Keywords: Ottó Tolnai, Vladimir Nabokov, Russian emigration, fluid identity, transnational imagination

IMAGINARNE DIJASPORE U PROZI VLADIMIRA NABOKOVA I OTOA TOLNAIJA

U radu se pomoću komparativne metode tzv. književnog cross-mappinga analiziraju sličnosti i razlike između vojvodanskih manjinskih književnih prostora i onih u romanima o berlinskoj, pariskoj, kao i ruskoj emigrantskoj dijaspori u Americi, i to kroz dela Otoa Tolnaija i Vladimira Nabokova. Između ostalog, studija se dotiče i uloge pomenutih romana u estetskoj strukturi dvojice autora. U radu se detaljno analiziraju metafore vizuelne percepcije i uloga autorskih maski u procesu transnacionalne imaginacije.

Ključne reči: Oto Tolnai, Vladimir Nabokov, ruska emigracija, fluidni identitet, transnacionalna imaginacija

ETO: 821.112.2-31MORA, T.
821.511.141-31MORA, T.
DOI: 10.19090/hk.2023.2.51-59

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TOLDI Éva

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
eva.toldi@ff.uns.ac.rs

A TRANSZKULTURÁLIS IDENTITÁS VÁLTOZATAI TERÉZIA MORA DARIUS KOPP-TRILÓGIÁJÁBAN

Variants of transcultural identity in the Darius Kopp-trilogy
by Terézia Mora

Varijante transkulturalnog identiteta u trilogiji Terezije Mora
o Darijusu Kopu

Terézia Mora *Kötélen* című regényével teljesebben ki az a regénysorozat, amelyet a kritika a főhős neve után Darius Kopp-trilógiának nevez. A dolgozat elsősorban ebben a kötetben vizsgálja a transzkulturális identitás megjelenésmódjait, ugyanakkor kitekint a trilógia első két darabjára, *Az egyetlen ember a kontinensen*, valamint *A szörnyeteg* című regényre is. A migráció, a hovatartozás, az idegenség, a nyelvi interakciók fontos összetevői a zárókötetnek, ugyanakkor lényeges elmozdulásokat mutatnak a korábbiakhoz képest, a dolgozat ezek jellegét tárja fel. Az állandó kimozdított állapot tapasztalatát az a tény is árnyalja, hogy a határátlépő ezúttal hazatérő, akinek szembe kell néznie önmagával, az emlékek helyett azonban a jelen dimenziói, az elbeszélés szociokulturális vonatkozásai kerülnek előtérbe. A főhősnek újra kell építenie identitását, a regény narratív struktúrája ezt a folyamatot követi le, miközben végig fenntartja a széttartás alakzataiban rejlő bizonytalanságot.

Kulcsszavak: transzkulturalitás, identitás, peremhelyzet, többnyelvűség, narratív eljárások

Amikor Terézia Mora *Kötélen* című regénye kapcsán a transzkulturális identitást és alakzatait vizsgáljuk, nem kerülhetjük meg Szegedy-Maszák Mihály *Kétnyelvűség a huszadik századi magyar irodalomban* című tanulmányát, aki a kétnyelvű szerzők műveinek mind egyszerűbbé váló nyelvi tendenciáiról

beszél, és Samuel Beckett életművére vonatkozó gondolatmenetét a következő általánosító megállapítással zárja: „a kétnyelvűség csönkhöz vezethet” (Szegedy-Maszák 2000, 111). Ha a *Godot-ra várva* retorikai megoldásait végiggondoljuk, valóban felismerhetjük ennek a megállapításnak a relevanciáját. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy Beckett nyelvszemlélete, nyelvválasztása, nyelvváltása az „esztétikai emigráció” és az avantgárd gesztusrendszerének tartozékaként fogható fel. A Szegedy-Maszák Mihály által nyelvcsere névezett jelenség azonos ugyan a 20. század végi–21. század eleji transzlingválással, mégsem teljes mértékben identikus jelenségről van szó. Kétségtelen, hogy a redukált nyelv és stílus, az egyszerű nyelvhasználat az egyik fontos jellegzetessége az avantgárdhoz köthető nyelvváltó prózának, ám ez nem feltétlenül és nem minden esetben meghatározó írástechnikai eljárása sem a két nyelven alkotó, sem a transzlingválást választó szerzőknek, különösen a 20–21. század fordulóján.

A transzlingváló szerző mindig tematizálja is nyelvváltásának okát, leírja nyelvtanulásának folyamatát, buktatóit. A nyelvi megformáltságot a kritika a transzlingváló szerzők esetében is olyan fontos tényezőnek tartja, hogy rendre megemlíti a nyelvi aspektusokat, megkülönböztetett figyelmet fordít rá. Amikor megjelent a másodgenerációs Gstarbeitercsalád tagjaként a németet ötéves korában elsajátító Melinda Nadj Abonji *Galambok röppennek föl* című regénye, amely elnyerte a legjobb svájci, majd a legjobb német nyelvű könyvnek járó díjat, a német recepció minden esetben felhívta a figyelmet a szöveg nyelvezetére, amely egyáltalán nem az egyszerűség kritériumainak felel meg. „Micsoda nyelv! Micsoda fantázia!” – írta (Müller 2010). „Abonyi története kiváló, de az igazi élményt a regény nyelvezete jelenti” (Becker 2010). „Nyelve »nagyon szép«, »dallamos és ellenállhatatlan«” (lásd még Toldi 2011). Melinda Nadj Abonji megszólalásmódját sem a redukció jelenségével lehet leírni. Nyelvét annak ellenére is hibátlannak tartják, hogy német szövegébe magyar nyelvű szavakat illeszt, a magyar frazémákat gyakran tükörfordításban adja vissza.

Terézia Mora nyelvi megoldásai sem az egyszerűség mentén határozhatók meg. Ráadásul nem is tipikus esete a transzkulturális irodalmi képletnek. Ő maga nyilatkozza, hogy óvodás korában tanult meg magyarul. Kétnyelvűségben nőtt fel. A kritika felismeri első könyvében, a *Különös anyagban* a magyarországi német kisebbség tagjaként elsajátított Sopron környéki regionális nyelvváltozatot. Az idegenség regionális attribútumaival egyenesen azért kellett megküzdnie, hogy a német irodalmi közeg ne magyar kivándorlónak tartsa, írásait ne a Gstarbeiterliteraturhoz sorolja. Német kritikusai a novelláiban előforduló nyelvi furcsaságot emelik ki, és érzékelik a „részben németesített magyar kifejezések”

(Urfi 2011) különösségét is. Ha „egy idiómát, szófordulatot tükörfordításban beillesztek a szövegbe – mondja Terézia Mora –, vagy azt írom németül, hogy »elvadult tájon gázolok«, »dolgozni csak pontosan, szépen« – ezekről csak én tudom, hogy idézetek, az olvasónak egyszerűen idegenül hatnak... Aki meg ráismer a magyar háttérre, annak »insider vice«” (Urfi 2011).

Újabb stílusréteg, hogy *Nap mint nap* című regényének végén kitalált nyelven írott szövege olvasható (Blum-Barth 2019, 17), ezenkívül *A szörnyeteg* kettéosztott szövegében Flora naplóját a magyar fordításban eredetiben olvashatjuk, a fordító a Terézia Mora honlapjára feltöltött írást nem fordította újra, csupán lektorálta (Nádori 2022). A nyelvi kifejezőkészség sokfélesége mellett írástechnikáját a lezserség jellemzi, amennyiben a szavak áthúzásának derridai megoldását is annak tartjuk, amely a munkafolyamatba való betekintést teszi érzékletessé. A narrációs eljárások, az egyes szám első és harmadik személy egyazon mondaton belüli váltogatása, a mindentudó elbeszélőnek a főhős tudatfolyamatát korrigáló zárójeles megjegyzései vagy a főhőst cselekvésre felszólító megoldásai nemcsak a nyelvi, hanem az írástechnikai szuverenitás és eredetiség megjelenésmódjai.

A Darius Kopp-trilógia kapcsán már nem kerül elő a recenziókban a szerző transzlingvalitása vagy transzkulturális identitása. A kritika viszont nem mond le a szövegek nyelvének értékeléséről, kitér legutóbbi, a *Kötelen* című regényének erre az aspektusára is, ezúttal azonban nem méltányolja különös nyelvezetét. Éppen ellenkezőleg: élesen bírálja. Az elmarasztalás azonban nem a nyelv nem ismeretének szól, vagy annak a bizonytalansági tényezőnek, ami transzlingválásából eredhetne. A *Neue Zürcher Zeitung* kritikusa egyenesen megdöbbenőnek nevezi a regény nyelvi hanyagságát. Mi több, sértésnek érzi, az olvasó semmibe vételét véli felfedezni a felületesen, hányavetien megformált mondatokban. Fölháborítónak tartja egy-egy mondat fésületlenségét, és idézi is őket (Bucheli 2019).

A nyelvi egyszerűséget mégis ki kell emelni Terézia Mora Darius Kopp-trilógiájában. Ez azonban nem a narrátori beszédpozícióra vonatkozik, hanem az idegen nyelven megszólaló szereplők beszédmódjára. Az idegenség következtében kialakuló nyelvállapot sokféleségét építi be regényeinek narrációjába. A némaság, a nem értés, a félreértés, a nyelvi idegenség, a többnyelvűséget kiaknázó többletjelentés Terézia Mora poétikájának lényegi összetevője (Lengl 2011).

A trilógiává fejlesztett regényfolyam első kötetében, *Az egyetlen ember a kontinensen* címűben Darius Kopp IT-szakember. A nyelv uralhatatlansága két síkon megy végbe. Egyrészt a szűk hozzáférésű internetes szakkifejezé-

sek korlátozzák a megértést, Darius „birkózik” az új szavakkal. Másrészt a mindennapokban nyelvváltásra kényszerül, és idegen nyelvi kompetenciája nem teljes körű. Az internet világának virtuális terében egy egyszerű nyelven zajlik a kommunikáció, ami nem más, mint a „simple English”. A kulturaközi kommunikációra a jelzők is utalnak, cége telephelyét angol jelzőjével együtt „sunny Kaliforniaként” emlegeti (Mora 2011, 32). A kapcsolt egyenes beszéd visszaadása során is megtartja a kommunikáció nyelvét: „Stephany sorry volt, hogy csak most jelentkezik” (Mora 2011, 396).

Amikor hosszabban idézi a társalgást, a nyelv által is kifejezésre jut a beszélők közötti hatalmi viszony. Ilyenkor a nyelvet tökéletesen birtokló fölérendelt helyzetbe kerül, míg a gyengébb nyelvi kompetenciával rendelkező alárendeltségét, sőt megalázottságát tapasztalja.

A trilógia második kötetében, *A szörnyetegben* Darius számos országot jár be, s ehhez idomul a kommunikáció is. A többnyelvűség alárendeltségi aspektusai ezúttal nem jutnak kifejezésre, mert többnyire olyanokat szólít meg, akik ugyanolyan szinten beszélnek a simple English, mint ő. A regény számít a többnyelvű befogadóra. *A szörnyetegben* minden országban, ahova elkerül, Darius vált egy-két szót az ott élők nyelvén. A környezetével való kommunikáció nem anyanyelvén zajlik. A nem teljes körű nyelvi megértés nem az elnyomottság érzését erősíti. Még ha fel is merül az aszimmetria, számos esetben humor forrásává válik. Ezúttal csak egy budapesti beszélgetést idézek. Darius nem mindig érti, mit mondanak neki, ilyenkor a szövegben ikszek találhatók: „Vannak bizonyos xxxxx, mondja Zoltán. Érthetetlen” (Mora 2014, 186). A nyelv nem értése vicces helyzetekhez vezet: „Kopp úgy értette a nevét, hogy Ronstsingl Szultán, de lehetetlen, hogy tényleg ez a neve” (Mora 2014, 188). A kulturális különbség humora jelenik meg, amikor Dariust Zoltán haza akarja vinni, s megkérdezi tőle angolul: „Erzsébet or Freedom?” A választ, azaz az értetlenséget és némaságot a szövegben három kérdőjel jelzi. A kérdés az, hogy az Erzsébet hidat vagy a Szabadság hidat válasszák-e, de Darius, mivel nem tudja, mire vonatkoznak, teljesen tanácstalan (lásd még Toldi 2017). *A szörnyetegben* azonban a nyelvhasználati trauma is megjelenik. A halott feleség magyarul vezetett naplója, amelyet Darius németre fordított, a nyelvi és kulturális különbségekből eredő megalázottságot is megfogalmazza. Nem a regény narrátora, hanem szereplője éli meg és tematizálja a transzlingválás tapasztalatát.

A nyelvre való reflektálást és a nyelv traumatikus tapasztalatának megfogalmazását a harmadik regény, a *Kötélen* nélkülözi. Vannak benne idegen nyelvű szövegbetétek, létrejön a kódváltás. Mivel Sziciliában kezdődik a történet, ahol Darius a feleségének végső nyughelyet talált az Etnába szórva hamva-

it, többnyire olasz kifejezéseket olvasunk. Az „insider viccek” azonban nem jellemzőek a szövegre. Viszont amikor mégis működteti, igazán szép megoldást olvasunk: „Időmilliomos vagyok” – mondja Darius Kopp. Majd a szöveg így folytatódik: „Oliver Nort kis spéttel nevette el magát.” Amit azonnal követ a narrátori kommentár: „Ezt a szót előbb meg kell érteni. Én a feleségemtől tanultam” (Mora 2022). Azaz Darius a transzlingváló magyar Flora tükörfordítással létrehozott beszédfordulatát használja a német kommunikáció során.

Ha elfogadjuk a megállapítást, hogy a transzkulturális irodalom egyik meghatározó eleme a metanyelvi utalások mellett a hátrahagyott és a jelenben konstituálódó én közötti feszültség – ez a Darius Kopp-trilógiára is érvényes, még akkor is, ha az állandó kimozdítottság tapasztalatának nincsenek közösségi vonzatai, azok egyértelműen az individuum problémájaként mutatkoznak. Szövegeiben fellelhetők mindazok a jellegzetességek, amelyek a transzkulturális irodalom jegyei, egyetlen, de lényeges eltéréssel: nem önéletrajzi vonatkozásúak, legalábbis nem utalásszerűen azok. Terézia Mora működteti ugyan a transzkulturális irodalom toposzait, de módosított változatban.

Az elsőben megismerünk egy alapvetően jóra való, urbánus figurát, aki a virtuális világban jobban feltalálja magát, mint a való életben. Ami a migrációt illeti, a regényben egyéb sem történik, mint szüntelen helyváltogatás. A laptop valójában közlekedési eszköz funkciót vesz fel, hiszen ennek segítségével járja be a hős az egész világot.

A regényfigurák többkultúrájú közösséghez tartoznak. Vannak közöttük angol, amerikai, örmény, görög, orosz szereplők, a főhős, Darius Kopp keletnémet, felesége, Flora Meier pedig magyar. Nemzeti identitása pusztán az említés szintjén marad, keveset tudunk meg magyarságáról. Ilyen szempontból a regény nem illeszkedik a transzkulturális irodalom paradigmájának erős intenzitású vonalához, amelynek legmarkánsabb jellemzője, hogy migrációs tapasztalatot tematizál, szándéka szerint a migrációs identitás mentén szólal meg. Nem kifejezett törekvése a nemzeti identitás megjelenítése, bár amiről ennek kapcsán szó esik, az sokatmondó. Darius keletnémet, anyjának mégis olyan masszív előítéletei vannak az egykori keleti blokkból származókkal szemben, hogy nem tudja elviselni még a gondolatát sem annak, hogy a fia onnan származó nővel él együtt. A menyét csalónak tartja, aki Darius megszerzésével akar jó partira szert tenni.

A nemzeti sztereotípiák kirekesztő hatásával Darius is szembesül. Főnöke, a londoni Anthony Mills, „németgyűlölő”, azért beszél vele minősíthetetlen modorban. Orosz barátja, Juri világosítja fel: „német és keleti soha nem lehet főnök” (Mora 2011, 36). Az előítélet mindig a keletebbit, az elmaradottabbnak

gondolat érinti. A szöveg tétje mégsem ez, hanem a valóság és virtuális világ közötti határ megvonása.

A *szörnyeteg* alaphelyzete az utazás, az állandó helyváltoztatás, s ilyen értelemben a migrációs irodalom gyakori helyzetét „utánozza”. Darius Kopp utazásának egy pillanatra sem a szórakozás a célja, éppen ellenkezőleg, gyász-munkát végez. Nyugvóhelyet keres felesége számára, megszerzi a hamvait, beteszi a csomagtartóba, kocsiba ül, és elindul a nagyvilágba. Sodródik csupán. Célja: „Zene nélkül, fecsegés nélküli, néma dübörgésben vezetni. Autóban ülni” (Mora 2014, 65).

Darius látszólag fesztelenül mozog országok között, folyamatosan lépi át ténylegesen is az országhatárokat, *A szörnyeteg*ben emlékezésmunkája során a határátlépés kapcsán a nemzeti identitás traumái kerülnek felszínre. Darius ossi, utalás történik azokra az időkre is, „még mielőtt nyugatnémetté vált volna” (Mora 2014, 362). Darius Koppnak van határtapasztalata és határtraumája is a keletnémet időkből. A helyváltoztatás, az országról országra járás nemcsak az emlékektől való szabadulást jelenti, hanem arra is irányul, hogy megszüntesse traumáit: „Látod, ahogy átkelék ezen a határon és már nem félek? Nem ragyognak-e túlságosan frissen az arany fülbevalók anyám fülében, sikerült-e celluxszal jól odaragasztani a hóna alá a bankjegyet, nem vált-e le az izzadságtól a mindig túl meleg pulóverben?” (Mora 2014, 66–67).

Az otthon elhagyása és az új környezet között interakció valósul meg a regényben, de korántsem a nosztalgia irányában mozdul el. A narrátori közvetítettség tapasztalata is beépül a transzkulturális szövegtérbe, Darius Kopp történetébe ékelődnek be az újabb és újabb migránstörténetek. A regény valódi tétje azonban a halál okozta trauma feldolgozása.

A zárókötet, a *Kötelen* narrátora a hazatérő életpozícióját veszi fel. A regény többnemzetiségű alakokat mozgat, és az imagológia is találhat benne fontos pontokat. Megjelenik Itzehoe, a német nyugdíjas, akinek nem kell szicíliai nő. Mások a külföldi feleség „beszerzésére” esküsznek.

A szicíliai jelenetekben még a turistatekintet dominál, bár megkezdődik beilleszkedése is, a helybeliek már Dariónak nevezik. Gyakran nézi a tengert, és azt gondolja, hogy ott él, ahova mások nyaralni járnak. „Mindannyian árkonbokon túl járunk, vannak ilyen idők. De aztán valaki mégis hazajön” – mondja Darius, aki úgy nézi a várost hazatérésekor, ahogy még korábban soha.

„Mindannyian az utcán élünk” – mondja Darius (Mora 2021). A helyzetmeghatározás pontos, az egykori IT-szakember munkát keres, de csak pizzasütőként, más migránsokkal, menekültekkel együtt dolgozhat. Ötvenévesen vissza akar térni egykori életéhez, viszont csak ágyrajáró lesz. Lecsúszott kanapészőrfőző, aki a külvárosban él, hónapos szobában, idegenekkel együtt.

A jelen perspektíváját Loreley viszi a regénybe, aki megkeresi Dariust Szicílián. Tizenhét éves és állapotos, s Dariusnak ez ad indíttatást arra, hogy visszatérjen Berlinbe. Loreley figurája egyfajta parazitalétet mutat be, ami az állandó fekvésben, a semmittevésben nyilvánul meg. Ugyanakkor a szabadság illúzióját is fenntartja (lásd Hammer 2022). Nem kötődik senkihez és semmihez, elfogadja az élet átmenetiségét, azt is, hogy nincs fedél a feje felett. A regény átértelmezi a menekültkérdést. Darius a saját korábbi életét elhagyva – igaz, nem politikai okokból – menekül Olaszországig. Hogyan élhet külföldön idegenként egy német állampolgár? Hogyan válhat menekültté a saját hazájában egy született német? – ezek a központi kérdései, miközben a jelen szociális kérdései kerülnek benne előtérbe, élesebb kontúrokkal, mint bármikor korábban.

Mert Darius, amikor visszatér régi életéhez, a teljes bizonytalanságot vállalja. A hazatérő a stabilitást keresi, mégis úgy ér Berlinbe, hogy otthontalan, nem tudja, mi lett a lakásával, a számlájával, a széfjével, a raktárban levő holmijával – ámbár az olvasó sem. A harmadik könyvig nem tudtuk, hogy kölcsöne van, és hogy az eltűntnek hitt pénzt valójában széfben helyezte el. Ezekkel az utólagos magyarázatokkal varrja el az elbeszélő a regény szálait.

A három könyv markánsan eltérő nyelvi és identitáskonceptiók mentén épül. Trilógiává pusztán a főhős neve teszi. A főhős neve, és nem a főhős alakja, utóbbi ugyanis nagy transzformációkon megy át. A virtuális térben bolyongó, majd a nagyvilágban utazgató pozíciója után a *Kötélen* a hazatérő tekintetét érvényesíti. Darius Kopp, az urbánus világ korszerű képviselője *A szörnyetegben* kivonul a világból, majd a *Kötélen* című regényben megkísérli az újraintegrálódást. A hazatérés is helyváltoztatással jár, de még az eddigiek-nél is keskenyebb sávban mozog: kötélen, bizonytalan kimenetelű kötél-tánc-ként mutatkozik. Mindennél erősebben van jelen az itt és most, és a történelmi múltfeldolgozás problematikája sem hiányzik belőle. A lokális, a nemzeti és a transznacionális emlékezet megelevenedik és viszonyba lép egymással. Migrációs tapasztalatot tematizál, de a kollektivitást igyekszik kiiktatni, a főhős szemszögéből látatja, és nem társít hozzá semmiféle pedagógiai vagy etikai konstrukciót. A hagyományos értelemben vett migrációs történetektől ebben különbözik, miközben semmit sem ad fel a transznacionalitás pozíciójából és rendeltetéséből, mi több, átértelmezi őket.

Irodalom

Becker, Tobias. 2010. Hier wachsen Ihnen Hörner beim Lesen! *Spiegel On-line* <http://www.spiegel.de/kultur/literatur/0,1518,721656-9,00.html> (2022. jan. 3.)

- Blum-Barth, Natalia. 2019. Literarische Mehrsprachigkeit: Versuch einer Typologie. *Spiegelungen* 14 (2): 11–24.
- Bucheli, Roman. 2019. Zwei deutsche Flüchtlinge stranden in Sizilien und verbünden sich zu einer Schicksalsgemeinschaft. *Neue Zürcher Zeitung*, 06. 09. <https://www.nzz.ch/feuilleton/terezia-mora-beendet-die-trilogie-um-darius-kopp-ld.1506590> (2022. szept. 1.)
- Hammer, Erika. 2022. *Monströse Ordnungen und die Poetik der Liminalität: Terézia Moras Romantrilogie »Der einzige Mann auf dem Kontinent«, »Das Ungeheuer« und »Auf dem Seil«*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Lengl, Szilvia. 2011. Terézia Mora: „Wir sprechen, also sind wir“: Das Schreiben als Überlebensstrategie. In *Interkulturelle Literatur in deutscher Sprache*, Hrsg. Chiellino, Carmine–Szilvia Lengl. 165–196. Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien: Peter Lang.
- Mora, Terézia. 2011. *Az egyetlen ember a kontinensen*. Ford. Nádori Lídia. Budapest: Magvető.
- Mora, Terézia. 2014. *A szörnyeteg*. Ford. Nádori Lídia. Budapest: Magvető.
- Mora, Terézia. 2022. *Kötélen*. Ford. Takács Zsuzsa. Pécs: Jelenkor. E-könyv.
- Müller, Uli. 2010. *Financial Times Deutschland*, jan. 18. <https://masterplanet.ch/melinda/pressespiegel/tauben-fliegen-auf> (2019. ápr. 4.)
- Nádori Lídia. 2022. Mi az eredeti?: A nyelvváltás mint fordítási probléma Terézia Mora Das Ungeheuer című regényében. In *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában*, szerk. Bene Sándor, Dobos István. 97–110. Budapest: Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság.
- Szegedy-Maszák Mihály. 2000. Kétnyelvűség a huszadik századi magyar irodalomban. In *Újraértelmezések*. 101–111. Budapest: Kronika Nova.
- Toldi Éva. 2011. Hovatartozás-tudat, nyelvváltás, poétikai tapasztalat. *Korunk* (11): 86–90.
- Toldi Éva. 2017. Szövegközi átjárások, köztességtapasztalatok Terézia Mora prózájában. *Hungarológiai Közlemények* 17 (3): 37–51.
- Urfi Péter. 2011. „Mutassam, hogy írok”: Interjú Terézia Morával. *Magyar Narancs*, jún. 2. Kultúra II–III.

VARIANTS OF TRANSCULTURAL IDENTITY IN THE DARIUS KOPP-TRILOGY BY TERÉZIA MORA

The serial novel known as the Darius Kopp-trilogy is completed by the novel “*On the Rope*” (*Auf dem Seil*) by Terézia Mora. The paper deals first of all with the different variants of transcultural identity in this third book, but it also reflects upon the novels “*The Only Human on the Continent*” (*Der einzige Mann auf dem Kontinent*) and

“The Monster” (*Das Ungeheuer*). Migration, belonging to someone, alienness, and language interactions, these are all important components of the last book, however, the novel “*On the Rope*” shows significant shifts compared to the earlier works, and the lecture will reveal them. The experience of constant dislocation is further shaded by the fact that the border-crosser is this time the homecomer, who has to rebuild their identity; however, instead of memories. current dimensions and socio-cultural aspects of narration come to the front. The protagonist has to rebuild their identity, and the narrative structure of the novel follows this procedure while keeping up the uncertainty embedded in the forms of divergence all the time.

Keywords: transculturalism, identity, marginal position, multilingualism, narrative techniques

VARIJANTE TRANSKULTURALNOG IDENTITETA U TRILOGIJI TEREZIJE MORA O DARIJUSU KOPU

Romanom *Auf dem Seil (Na užetu)* zaokružuje se serija romana Terezije Mora, koju mnogi jednostavno nazivaju trilogijom o Darijusu Kopu. Rad prvenstveno analizira pojavu transkulturalnog identiteta u trećem tomu, ali se osvrće i na romane *Der einzige Mann auf dem Kontinent (Jedini čovek na kontinentu)* i *Das Ungeheuer (Čudovište)*. Migracija, pripadnost, stranost, jezičke interakcije značajni su činioci završne knjige, istovremeno roman *Auf dem Seil* predstavlja značajno odstupanje u odnosu na pređašnja dva toma, te studija otkriva karakter tih odstupanja. Iskustvo stalne izmeštenosti pojačava i činjenica da je ovoga puta osoba koja prelazi granicu zapravo povratnik kući, koji ponovo mora da izgradi svoj identitet. Umesto insistiranja na sećanjima, u prvi plan stavljeni su dimenzija sadašnjosti i sociokulturni aspekt pripovedanja. Proces ponovnog nastajanja identiteta glavnog junaka prati narativna struktura romana, pri čemu je do kraja prisutna nesigurnost koja se nalazi u formama raslojavanja.

Cljučne reči: transkulturalnost, identitet, život na marginama, višejezičnost, narativni postupci

ETO: 821.511.141-4HATVANY L.
314.743
DOI: 10.19090/hk.2023.2.60-74

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BIRÓ Annamária

Babeş–Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Intézet
Kolozsvár, Románia
annamaria.biro@ubbcluj.ro

HATVANY LAJOS ELSŐ EMIGRÁCIÓJA ÉS *DAS VERWUNDETE LAND* CÍMŰ MUNKÁJA

Lajos Hatvany's first emigration and his work
“*Das verwundete Land*”

Prva emigracija Lajoša Hatvanija i njegovo delo
Das verwundete Land

Hatvany Lajos tagja volt annak a küldöttségnek, amelyik Károlyi Mihály vezetésével a Magyar Nemzeti Tanács képviseletében 1918. november 7-én Belgrádba utazott a fegyverletéleti szerződés konkretizálására. Itt szerzett kiábrándító tapasztalatait először lapjában, a *Pesti Napló* hasábjain publikálta 1918-ban, majd pedig bécsi emigrációjában a kudarc okait végiggondolva 1921-ben adta ki a Romain Rolland-nak ajánlott *Das verwundete Land* című kötetét, melyben a külföldi olvasóknak próbálja elmagyarázni a magyarság szenvedéstörténetét. A dolgozat Hatvany Lajos emigrációjával és az említett kötettel és annak recepció-történetével foglalkozik, választ keresve arra a kérdésre, hogy a többszörösen kirekesztett Hatvany miért vágyik vissza mégis folyamatosan Magyarországra.

Kulcsszavak: Hatvany Lajos, emigráció, politikai szerepvállalás

Hatvany Lajos (1880–1961) munkásságának alapos feldolgozása és ennek megítélése több okból kifolyólag is nehézségekbe ütközik. Legtöbbször az irodalmi mecénást, Ady Endre pártfogóját ismerik csupán benne, esetleg kritikusai, irodalomtörténész munkájáról hallottak, és a teljes munkásság megítélését Nagy Sz. Péter 1993-ban megjelent monográfiája sem segítette elő, bár legalább jelezte ennek a tevékenységnek a sokrétűségét (Nagy Sz. Péter 1993). Hatvany

életének legkevésbé feldolgozott időszakai közé sorolhatjuk azokat az éveket, amelyeket külföldön (főleg Berlinben) önszántából vagy pedig emigrációban töltött (először 1920 és 1927 között Bécsben, majd 1938 és 1947 között előbb Párizsban, majd Oxfordban). Rozsics István összegyűjtötte a Magyarországon megjelent publicisztikai írásait (Hatvany 1981, 451–514), ebből természetesen kifaragtak a német nyelven megjelent szövegek és ezek recepciója is, melyeknek teljes feldolgozása a mai napig nem történt meg. Ráadásul Hatvany ideológiailag is nehezen besorolható, hiszen olyan gondolkodóval, irodalomkritikussal van dolgunk, aki Gyulai Pál tanítványának vallja magát, de Berlinben a hagyományt elvető aktivisták lapjaiba ír, Magyarországon pedig Adyt tekinti az új líra egyedüli legitim képviselőjének, politikailag Károlyi Mihály köréhez csatlakozik, ám az emigrációban csillapíthatatlan vágyat érez magyarsága otthoni megélésére, és aki a korszak nemzetfogalmaival csak nehezen leírható. Jelen tanulmányomban az első emigráció egy különleges szegmensével, a *Das verwundete Land* című munkájának keletkezéstörténetével és recepciójával foglalkozom, rámutatva arra, hogy Hatvany gondolkodásmódja miatt az 1920-as évek végére minden addigi köréből kiszorult és azok is eltávolodtak tőle, akik emigránsként, az utódállamok lakóiként vagy politikailag-ideológiailag hasonlóan gondolkodóként korábban közösséget vállaltak vele még úgy is, hogy örökre valamilyen minoritást képviseltek.

Az első világháború idején Hatvany pacifistaként határozta meg magát, a politikai villongások közegébe pedig szerkesztői munkássága révén került, miután a *Pesti Napló* és az *Esztendő* című lapok kiadásában vállalt szerepet. Nagyon korán Károlyi Mihály politikája mellett kötött ki és közeli kapcsolatba került a polgári radikálisokkal. A Magyar Nemzeti Tanácsot 1918. október 24-én alakította meg a Károlyi-párt, a Jászi Oszkár vezette polgári radikálisok és a szociáldemokraták, majd Károlyi Mihály vezetésével a Magyar Nemzeti Tanács küldöttsége 1918. november 7-én Belgrádba utazott a fegyverletételi szerződés konkretizálására. Az őszirózsás forradalmat (1918. október 28–31.) követően november elsején a Károlyi-kormány felmentést kért és kapott József főhercegtől az egy nappal korábban, a Habsburg királyra letett eskü alól, és újból felesküdt, ezúttal a Magyar Nemzeti Tanácsra, amely az új állam törvényhozó szerve lett. A Nemzeti Tanács belpolitikailag rendelkezett legitimitással, nemzetközi viszonylatban viszont nem, mivel nem választás útján jött létre. A francia kormány a belgrádi delegációt illegitimnek tartotta. A belgrádi delegáció tagjai voltak másokkal együtt Jászi Oszkár nemzetiségügyi miniszter, a Nemzeti, Munkás- és Katonatanácsok képviselőiben pedig Hatvany Lajos, Bokányi Dezső és Csernyák Imre. Célja az volt, hogy magyar részről előké-

szítse azt a katonai egyezményt a balkáni antantcsapatok francia főparancsnokával, Franchet d'Espèrey tábornokkal. A delegáció utazásának, a tárgyalások megalázó módjának és hazatérésük történetét Hatvany előbb a *Pesti Napló* hasábjain publikálta 1918-ban, majd később Belia György válogatásában 1964-ben is megjelent *Egy hónap története* címmel (Hatvany 1964, 128–226) szöveggyűjteményben is. Ebben a verzióban elsősorban a magyar olvasóközönségnek szólt, az országhatárok módosítása után viszont Hatvany úgy érezte, már nem elegendő a magyar olvasóközönséghez szólni (a bécsi emigrációból ő ezt már nem is tehetette meg), hanem a külföldi művelt olvasóközönség körében kell pártfogókat keresnie Magyarország ügyének, és így mintegy ötszáz oldalra bővítve jelenteti meg a *Das verwundete Land* című kultur- és politikatörténeti munkát 1921-ben Lipcsében.

A kötet szemügyre vétele előtt azonban érdemes áttekinteni Jászi Oszkár és Hatvany Lajos 1918-as belgrádi élménybeszámolóit. Schein Gábor hívja fel a figyelmet arra, hogy a Károlyi-kormány egyes minisztereinek későbbi visszaemlékezései abban hasonlítanak egymásra, hogy egyetlen pillanatig sem hittek forradalmuk sikerében. Szerinte a „történelmi igazságba” vetett hit és a kudarc biztos tudata olyan elbeszélői stratégiákat hívott életre emigrációban született írásaikban, amelyek bizonyos történetelméleti belátásokkal is szolgálhatnak (Schein 2001, 64).¹ Kormánytagként Jászi Oszkár nemzetiségügyi miniszter vett részt a küldöttségben, a Munkástanácsot Bokányi Dezső, a Katonatanácsot Csernyák Imre százados képviselte. Jászi így emlékezik:

Mindezen eddig említett akadályoknál és nehézségeknél, melyekkel az októberi forradalom kormányának megküzdenie kellett, komolyabban vagy legalább is közvetlen hatásaiban veszesebbek voltak azok a külpolitikai bonyodalmak, melyekre a forradalom előtt nem számítottunk. Az egész közvélemény meg volt róla győződve, hogy az entente honorálni fogja azt a nagy és önfeláldozó küzdelmet, melyet Károlyi Mihály a német szövetség ellen az egész háború alatt folytatott, és hogy

¹ Schein az alábbi köteteket sorolja összetartozónak: Jászi Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Feltámadás*, 1920, Bécs; Hatvany Lajos: *Das verwundete Land*, 1921, Lipcse; 1922-ben jelent meg Göndör Ferenc *Vallomások könyve* című memoárja. Ugyanebben az évben adta ki a Pegazus Kiadó Garami Ernő *Forrongó Magyarország* című emlékiratát. 1923-ban Böhm Vilmos, a Károlyi-kormány hadügyi államtitkára, illetve a Tanácsköztársaság hadügyi népbiztosa adta ki *Két forradalom keresztüztüében* című írását. 1923-ban Károlyi Mihály is megszólalt, *Egy egész világ ellen* című könyve azonban csak az első világháború végéig nyújt áttekintést. Hatvany Lajos könyvén kívül, mely eleve német nyelven íródott, több más munka is megjelent német fordításban, mivel fontos volt Európa művelt rétegét is megszólítani.

a nemzetiségek az én lojális békepolitikámat megértéssel fogják fogadni. Csakhamar kitűnt, hogy mindkét föltételezés merő illúzió volt. A nov. 8-i fegyverletételi tárgyalás Belgrádban, Franchet d’Espèrey durva, rosszindulatú, kardcsörtető és műveletlen föllépése, a ránk oktrojált kegyetlen fegyverletételi szerződés mélyen elkésérítette az egész magyar közvéleményt. Ez a kis generális úgy ágált, mint valami Napóleon, s olyan tudatlannak, szűklátókörűnek bizonyult, mint valami falusi elemi tanító a Bretagnéból. Bizony, gyakran össze kellett szednünk minden önuralmunkat, hogy ennek az úrnak poroszos modorát energikusan vissza ne utasítsuk (Jászi 1920, 59–60).

Jászi és Hatvany 1918. november elején abban a reményben kísérték el Károlyi Mihály miniszterelnököt Belgrádba tárgyalni, hogy a balkáni francia főparancsnok, Franchet d’Espèrey tábornok személyében a francia demokrácia egyik jeles képviselője lesz tárgyalópartnerük. A diplomáciában mindketten járatlanok lévén, nem tudták, hogy egy jegyzék átadása, illetve a jegyzékek cseréje – még az adott, különleges körülmények között is – merő formalitás, azt hitték, hogy a „republikánus” franciákban rokonszenvet keltett az az őszirózsás szellemiség, amelynek egy tősgyökeres gróf és egy viszonylag újdonsült báró, Károlyi és Hatvany voltak ekkor a magyar képviselői; akik őszintén és teljes bevetéssel a nép pártjára álltak, igazi demokráciát – szabadságot, egyenlőséget, testvériséget –, korabeli kifejezéssel nép-köztársaságot akartak a francia forradalom szellemében. Fogalmuk sem volt róla, hogy a francia küldöttségnek, és különösen a küldöttség cezaromán vezetőjének a formalitások voltak a legfontosabbak. Elsőként a delegáció külső megjelenése irritálta. Nem tudta, honnan is tudhatta volna, hogy a küldöttséget Pesten az ágyból ugrasztották ki azzal, hogy rohanjanak a ferencvárosi pályaudvarra, mindjárt indul a vonat. Hatvany Lajos így is elcsodálkozik kissé, amikor meglátja, hogy „[j]ön Károlyi szürke útiruhában, térdharisnyában, knickerbockerben...” (Hatvany 1964, 209), és Jászi Oszkár is csak ott, a vonat lehúzott redőnyökkel veszteglő szalonkocsijában lát hozzá annak a memorandumnak a fogalmazásához, amit másnap a tábornok elé szeretnének terjeszteni (s amit majd még franciára is kell fordítani útközben, a hajón, Újvidék és Belgrád között). A delegáció teljes kudarcként élte meg az utazást, hiszen képtelenek voltak a szemben álló felekkel megértetni, hogy nem rajtuk kell számonkérni az előző rendszer tévedéseit. „Károlyi Mihály – írja Romsics Ignác – nagyon gyorsan, néhány órával október 31-i kinevezése után megalakította kormányát. Programja lényegében megegyezett a Nemzeti Tanács október 26-i kiáltványával. Egy olyan függet-

len és demokratikus köztársaság létrehozását célozta tehát, amelynek közéletében a nem magyarok is államalkotó tényezőként vehettek volna részt, kiterjedt öngazgatási jogok birtokában” (Romsics 2007, 277). A delegáció tagjait azzal szembesítik, hogy nem létezik többé Magyarország, hogy a nemzetiségek területi követelései fontosabbak, mint a Nemzeti Tanács törekvései. A magyar szupremácia nem elfogadható, elnyomó rendszernek hat. Ezen tapasztalatok arra készítetik Hatvanyt, hogy újragondolja a magyar törekvéseket, és német nyelven fogalmazza meg annak a Magyarországnak a fájdalmait, ahová ő a publikálás pillanatában nem teheti a lábát.

Hatvany a következő szavakkal ajánlotta az *Egy hónap története* kibővített és átdolgozott német verziójaként 1921-ben Lipcsében megjelent, *Das verwundete Land* című könyvét Romain Rolland-nak: „Nicht dem Verräter seines Friedensprogrammes, dem Professor der Politik: WILSON, nicht dem wirkenden bösen Geist, dem Journalisten der Politik: CLÉMENCEAU, nicht dem zynischen Unterhändler und Makler der Politik: LLOYD GEORGE, sondern dem in Verfolgung und Erfahrung, seinem Glauben und seinen Idealen dienenden Seher der Politik: dem Dichter ROMAIN ROLLAND.”² Végig hozzá is beszél, neki írja le a francia generális pökhendi, feleslegesen sértő viselkedését, a tábornoknak számukra, a magyar küldöttség számára akkor érthetetlen hozzáállását: aki noha felfogta, értette, hogy az új Magyarország követői beszélnek hozzá, mégis nekik diktálta a régi kormányokra kirótt „büntetést”. Hatvanyból végül kitör a jajszó: „Es gibt auch gallische Preußen, Romain Rolland, ihr wißt es nur zu gut” – ön is nagyon jól tudja, Romain Rolland, hogy léteznek gall poroszok is (Hatvany 1921, 422). A kötet mintegy négyszáz oldalon keresztül készíti elő ennek az intermezzónak a leírását, azt remélve, hogy a magyar kultúrtörténet bemutatása a 18. századi bécsi testőríróktól kezdve Ady Endréig, a politikai erővonalak megrajzolása, a 19–20. századi politikusok emberi arcának lefestése kellő magyarázatot szolgáltat annak a sokkhatásnak a megértéséhez, ami a trianoni döntéssel érte a magyarságot. A könyv elsődleges céljának, azaz a külföldi közvélemény megnyerésének, valamint Hatvany íráshasználati módszereinek rendelődik alá az írás stílusa: legtöbbször patetikus, a magyar kultúra teljesítményeit sokszor felülértékelő, de a külföldi olvasó tájékoztatlanságát is figyelembe vevő módon szerkeszti szövegét a szerző. Az első oldalakon felsorolja

² [könyvemet] Nem békeprogramja elárulójának, a politika professzorának, Wilsonnak; nem a cselekvő rossz szellemnek, a politika zugfirkászának, Clémenceau-nak és nem a politika cinikus ügynökének és alkuszának, Lloyd George elnöknek ajánlom, hanem a minden üldöztetésben és [más] tapasztalatban is hitének és eszményeinek élő politika látnokának, Romain Rolland költőnek.

azokat az általa legfontosabbnak tartott magyar városokat, melyek teljesítménye nélkül a magyar kultúra nem képzelhető el, majd rámutat arra, hogy ezen városok mind más országhoz tartoznak már, és kérdés, mi lesz az ott virágzó magyar kultúrával, illetve mi lesz az ország sorsa az elszakított részek teljesítménye nélkül. Magyarország és a magyar kultúra Európa számára éppoly idegen, mint az etruszk írás, pedig a magyar és európai kultúra között számos hasonlóság van³ – ezt kívánja bizonyítani kötetével. Éppen ezért a magyar irodalom kiemelkedő teljesítményeit az európai csúcsteljesítményekhez méri, azok függvényében tárgyalja. Ha például Petőfi azt írja Shakespeare-ről, hogy a természet felerésze, akkor Petőfiről elmondható, hogy a magyar táj/természet egésze, ő maga a magyarság megtestesítője: ő a magyar tájban megjelenő délibáb, benne látjuk az alföldön legelő nyáját, a juhász ostorát, a magányos gémeskutat vagy a templomok tornyát, az ő verseit olvasva érthető meg a 19. századi magyarság legjava.⁴ A magyar kultúrát az európai törekvések összegzőjeként látta, hiszen a magyar írók több nyelven olvastak, tájékozódtak és folyamatosan adaptálták a legújabb ideológiákat, ugyanakkor valamilyen saját, mély életfilozófiával egészítették azt ki. Az emberi lélek legmélyebb ismerőjeként Adyt mutatja fel, aki különösebb filozófiai előképzettség nélkül jutott el a legnagyobb filozófusok felismeréseihez, melyeket eredeti költői hangon adott tovább.⁵ A kötet egyik nagy érdeme – majd későbbi támadások elindítója is –, hogy az európai olvasók számára ismeretlen magyar szerzők szövegeit szabad fordításban közli, így mégis ízelítőt tud nyújtani számukra a magyar irodalomból. A társadalmi, politikai kérdéseket a kulturális változások függ-

³ „Ungarn blieb den beiden Fremden ein Rätsel. Und so blieb es auch eines für Europa bis heute. Die etruskische Kultur mit ihren unentzifferbaren Lettern hat mehr Neugierige gereizt als die unsrige, deren Worte und Lettern sich jedem anbieten” (Hatvany 1921, 151).

⁴ „Petőfi hat einmal geschrieben Shakespeare ist die Hälfte der Natur. Über Petőfi läßt sich schreiben: er ist die ganze ungarische Natur. Er ist unsere Heide, mit ihren Gehöften und den bebenden Luftschlössern ihrer Fatamorgana, ist unser einsamer Ziehbrunnen und unsere Donau und unsere Theiß und das unendliche Blau unseres Plattensees. Er ist die Schafherde und die Rinderherde und das Gestüt und die knallende Peitsche des Reitknechtes. Er ist der Glockenton am Kirchturm da oben und das Quaken der Frösche da unten, in ihm sind alle unsere Farben und alle unsere Töne. Unser Vaterland und unsere Muttersprache – er ist alles, was einst zwischen den Karpathen und der Adria Ungarn war” (Hatvany 1921, 107).

⁵ „Ady hat Spinoza nie gelesen, kaum etwas über seine Lehre gewußt. Doch er hat die Welt mit seinen großen verwaisten Augen, mit so großen Augen wie jener Weise angesehen. Das Denken eines großen Denkers war in ihm durchfühlt von einem großen Dichter – und dieses Denken und Fühlen ließ ihn mit Grauen in das so erkannte All trostlos blicken und den einzigen Gott einen furchtbaren Gott nennen” (Hatvany 1921, 235).

vényében tárgyalja, így Ady különösen fontos lesz annak a felismerésnek a megfogalmazásában, hogy a korábbi, feudális rend nem fenntartható és radikális változások szükségesek a magyar társadalmi életben. A 19. századi politikusok és forradalmak bemutatása mellett legnagyobb teret Tisza István és Károlyi Mihály alakjának és politikájának szenteli, és válaszokat keres egyrészt az ő kudarcaikra, másrészt saját ideológiái tarthatatlanságára is. A kötet koncepciójának megfelelően azt is mindkettőjük hibájaként konstatálja, hogy egyikük sem ismerte fel az új irodalom jelentőségét a társadalmi változások megfogalmazásában és elindításában.⁶ Az európai közvélemény csakis így, a kultúra és politika összefonódásában értheti meg az ország és annak lakosságának szenvedéseit és veszteségeit.

Hatvany könyvének nincs magyar fordítása, mára szinte teljesen feledésbe merült, a korban viszont különféle reakciókat váltott ki mind a magyar, mind pedig a nemzetközi sajtóban. A teljes recepciót nem áll itt módomban számba venni, viszont egy-egy szegmensének a felmutatásával láthatóvá teszem azt, hogyan válik Hatvany egyre magányosabbá, kiteszítottabbá, miért értetlenkednek könyve miatt annak ellenére, hogy nagyon sok a külföldi pártoló, elismerő hang is ebben a recepcióban.

Azok közül a nagy művészek közül, akik a 20. század közepe táján mai kifejezéssel élve emberiség elleni bűncselekményt követtek el, vagy ilyenben bűnrészesnek, illetve bűnpártolónak nevezhetők, és életművük esztétikai értéke ennek ellenére vitathatatlan, vagyis az emberiség kulturális örökségének részévé vált, valószínűleg a költő, műfordító, kritikus és szerkesztő Ezra Pound neve a legismertebb. Pound az Egyesült Államokban született 1885-ben és Olaszországban, Velencében halt meg 1972-ben. Univerzálisnak nevezhető műveltsége ellenére Mussolini fasiszta rendszerének elkötelezett híve lett, 1928-tól Olaszországban élt. 1945-ben elfogták (vagy ő adta fel magát), és Pisában pellengérré állították, ketrecet készítettek a számára, amelyben közszemlére, közmegvetés tárgyává tették. Itt keletkeztek híres *Pisai Cantói*. Mivel Amerikában már 1943-ban büntetőeljárást indítottak ellene hazaárulás

⁶ „So ist auch die Abneigung Tizas gegen ungarische Neuerer des Wortes und des Gedankens zu verstehen. Seine Welt war von dieser neuen Kunst bedroht. Er sah in dieser Literatur naturgemäß nur die Zersetzung. Es wäre die Pflicht des Politikers gewesen, der den nationalen Wiederaufbau auf neuer Grundlage erwünschte, die Kräfte des Aufbaues in der jüngsten Literatur zu erkennen. Dazu gehört ein klar sehendes, ein sicheres, ein umschauendes Auge. Károlyis Auge ist es nicht. Er weiß nichts von den Talenten, die sich in seiner Umgebung entfalten. Und als man sie ihm zeigt, kann er sie bei allem guten Willen in ihrem Wert nicht erfassen und ausnützen” (Hatvany 1921, 363).

vádjával, kétségtelenül halálra ítélik, ha beszámíthatónak bizonyul. Sikerült elmebeteggé nyilváníttatnia magát, így a következő tizenkét évet az amerikai főváros egyik elmeegógyintézetében töltötte. 1958-ban engedték ki, az irodalom nagyjainak, főleg Hemingway közbenjárásának köszönhetően. Pound antiszemizmusa vitriolos volt. Akad azonban olyan magyar vonatkozású példa a munkásságában, ami arra utal, hogy a zsidó nagytőke ostromozása dacára kivételt tett azokkal a nagytőkészekkel, akik a nép pártjára álltak, így például a Hatvany fivérekkel, Lajossal és Ferencsel. Pound a xxxv. cantóban írja:

„[...] Éljen! Éljen Hatvany!

Neki voltak ideáljai, és így szólt a tábornokhoz a konferencián:

»Bemutatom önnek a pékszakszervezet elnökét.

Bemutatom önnek a kőműves-szakszervezet elnökét...«

»Comment! Vous êtes tombés si bas?«

válaszolt Franchet de Honyishívják tábornok,
a francia királpárt részéről, megmutatván
az ideálok hasznát egy magyar zsidó bárónak, aki ugyebár
könyvtárral (természetesen) és komoly
képgyűjteménnyel rendelkezett [...]»⁷

(Kemenes Géfin László fordítása. Pound 1991, 98–99.)

Pound a xxxv. cantóban egy „Hatvany” nevű imágó szereplését tematizálja, illetve ünnepli ezen a „konferencián”. Csakhogy könyvtárral és képgyűjteménnyel nem egy Hatvany rendelkezett, hanem kettő. Egyrészt Hatvany Lajos, másrészt pedig öccse, Ferenc (1881–1958). Ő volt az, aki festett és „komoly képgyűjteménnyel rendelkezett” (mintegy 800 műalkotás, köztük pl. Tintoretto, El Greco, Ingres, Delacroix, Corot, Courbet, Manet, Cézanne, Picasso és más világhírű művészek munkái), amit különféle budapesti nagybankok páncéltermeiben helyezett el a második világháború kitörésekor. Az elővigyázatosság nem használt, a visszavonuló német és a győztes szovjet csapatok feltörték mindet,

⁷ Éljen! Éljen Hatvany!

He had ideals and he said to the general at the conference,

„I introduce to you the head of the bakers’ union.

„I introduce to you the head of the brick-layers’ union...”

„Comment! Vous êtes tombés si bas?”

replied General Franchet de Whatshisname

on the part of the french royalist party, showing thus

the use of ideals to a jewish Hungarian baron

with a library (naturally with a library)

and a fine collection of paintings.

elvittek mindent, s amit véletlenül meghagytak, azt magyar fosztogatók kaparintották meg. Viszont neki sikerült túlélnie a vészkorszakot – Szentendrén barátja, Czóbel Béla „kertészeként” –, míg húgukat, Irént (1885–1944) Auschwitzban meggyilkolták (Hatvany Lajos és felesége Angliában találtak menedékre). A testvérpár két alakját összegyúrva állt elő az olvasott, republikánus, munkásbarát műgyűjtő „magyar zsidó báró” alakja Pound tollán.

Pound 1928. március 28-i levelében azt írja ismerősének, Horace Liveright kiadónak, hogy szeretné megszerezni Hatvany Lajos *Das verwundete Land* című könyvét. Fáradozása nyilván sikerrel járt, mivel egy másik, két évvel később kelt levelében a könyv angolra fordítását javasolja, valamint beszámol a levél címzettjének Hatvany budapesti perbe fogásáról és elítéléséről (Kimpel–Eaves 1981, 287). A Hatvany-per néven elhíresült politikai kirakatper, amelyet Töreký Géza kúriai bíró vezetett, igen rossz visszhangot keltett a nemzetközi közvéleményben, nemcsak a koholt vád, hanem Hatvany összeomlása miatt is (Nagy Sz. Péter 1993, 83). Poundhoz hasonlóan ő is a nemzetközi íróársadalom közbenjárásának köszönhetően szabadult, jóval a rá kiszabott büntetés letöltése előtt. A per sajtóanyagainak és a *Das verwundete Land* című munkának az olvasása volt az, ami végképp meggyőzte Poundot (annak ellenére, hogy a kettő nem függött össze egymással szorosán) arról, hogy Hatvany Lajost, ezt a rokonszenves, művelt mozgalmárt és hozzá hasonlóan emigránst – aki csaknem tíz évig nem járt Magyarországon, ám mivel lételeme volt a magyar közeg, azt időről időre egykori titkára, Gaál Gábor kalauzolásával Kolozsváron pótolta – már tíz éve folyamatosan alázzák a mindenkori győztesek, a mindenhol hatalmon levők.

De nem csupán a hatalmon levők részéről váltott ki értetlenkedést Hatvany könyve. Annak ellenére, hogy a Bécsben Hatvany támogatásával kiadott *Jövő* című lap időről időre kivonatokat közölt a nemzetközi sajtóban megjelent méltató kritikákból, ezáltal a könyv sikerét és célba érését bizonyítva, a kötet mégis vitákat generált és Hatvanynak folyamatosan védekeznie kellett. Egyik részről idézhető Thomas Mann, akire a könyv olvasása mély benyomásokat tett, s szerinte ennek írója olyan fájdalmas, hazafias érzelmeket közvetít írásával, hogy teljesen elképzelhetetlen, alaptalan vádként tételezheti bárki a kötet elolvasása után a szerzője hazaárulását, azt a vádat, amivel bíróság elé állították és ami miatt elítélték (Mádl–Győri 1977, 334). Másrészt ez a fájdalmasan érzélgős hazafias szövegfolyam elutasítást vált ki azokból az emigránsokból, akik Hatvanyhoz hasonlóan nem térhetnek vissza Magyarországra. Jászi Oszkár a Bécsben kiadott *Az Ember* című lapban értekezik Hatvany művéről. Elismeri a kötet érdemeit, szerinte megrázó képet ad a magyar kultúra vívódásairól, érthetővé teszi a közönyt, ami ellen minden írástudó magyarnak küzdenie kell attól

függetlenül, hogy melyik korban él. Ugyanakkor politikailag elhibázottnak tartja részben azért, mert sem Károlyi Mihállyal, sem annak politikájával szemben nem elég érzékeny (ráadásul úgy érzi, hogy Tiszát túlbecsüli), másrészt amiatt, mert „a Horthymagyarország nem érdemli meg azokat a szimpátiákat, amelyeket ez a könyv Magyarország iránt a maga – helyenként virtuóz – eszközeivel fölébreszt” (Jászi 1921, 12). A baloldali Jászi nem hallgatja el alapvető kifogását sem a mű ellen, ami pedig szerinte „annak hazafias, sovíniszta, romantikusan vadmagyar tartalma”. A bécsi magyar nyelvű lapok 1921-ben folyamatosan napirenden tartják a kötet körüli vitákat és még a személyeskedő, nem a könyv tartalmát, hanem annak íróját bíráló szövegek közlésétől sem riadnak vissza. Ilyen például Németh Andor támadása (vagy visszavágása Hatvanynak egy őt bíráló írására), mely ugyancsak *Az Ember* című lapban jelent meg, a kötet címét annak szerzőjére vonatkoztatva, *Das verwundete Ludwig* címmel és *Hatvany Lajos, a goromba pacifista* alcímmel (Németh 1921). Hatvanyt tehetségtelen írónak, a kötet műfordításait pedig teljesen elhibázottnak tartja. Véleménye szerint Hatvanynak csupán milliomosi, mecénási szerepeket kellene betöltenie, és az írástól tartózkodnia kellene.⁸ Németh még attól sem riad vissza, hogy elkészítse Hatvany sírfeliratát, mely szerint halálát egy dadaista hiéna – utalás Hatvany egy korábbi írására – támadása okozta.⁹ Nem kevésbé kíméletes a *Bécsi Magyar Újság*ban kritikát publikáló Gábor Andor sem, aki szerint az európai közvéleménynek nem kellene áhítatba esnie attól, hogy a magyaroknak van nemzeti nyelve és nemzeti irodalma (Gábor 1921). A bécsi emigránsok túlságosan magyarkodónak, nemzeti érzelműnek tekintik Hatvanyt, de a Magyarországon élő szerzők körében is vegyes fogadtatásban részesült a kötet. A hivatalos kurzus lapjai egyrészt elhallgatják Hatvany könyvét, vagy rövid híradásokban gúnyosan emlékeznek meg róla. A *Nyugat*ban Giesswein Sándor *Kelet és Nyugat küzdelme* címmel közöl hosszú kritikát, amely üdvözli Hatvanynak azt a meglátását, mely szerint Európa nélkül Magyarország nem létezhet, és ami a magyar politika nagy hibája: „a magyar nemzet belső és külső viszonyait, kulturális, szociális és gazdasági irányzatait a többi

⁸ „Ha ugy élnél, mint ahogy az egy derék, becsületes milliomoshoz illik és letennéd a tollat! Dehogy bántanám én benned a gaz kapitalistát! Mennyivel szebb lenne pedig: segélyeznéd az írókat, kertedben ülnél Nagysurányban, egy régi udvarház ódon gazdája, pipázva a rozmarin-gok felett, s nem élnél vissza azzal a helyzettel, hogy a lepénzelt magyar írók nem mondhatnak rólad véleményt. Ha kedves öreg, kopasz s kissé gunyoros mecénás lennél! Hiu ábránd! Nincs nehezebb, mint egy sivár műkedvelőt lebeszélni arról, hogy írjon” (Németh 1921, 11).

⁹ „Hier ruht Ludwig Hatvany verwundet und zerfetzt von einer dadaistischen Hyäne” (Németh 1921, 11).

Európától kikapcsoltan akarja kezelni és elintézni, aminek egy vezető politikusunk e nem egészen parlamentáris szavakban adott kifejezést: »Fütyülünk Európára« (Giesswein 1921). Hatvany nyomán ő maga is azt bizonyítja, hogy az európai destrukciónak nevezett újító szándékok a magyar nemzeti mozgalmakat is előremozdították, és éppen azok ártanak a magyar nemzetnek, akik a társadalmi és gazdasági fejlődés útját állják nemzeti bezárkózásukkal. A kötet végkicsengését, Hatvanynak azt a megállapítását, hogy a pacifizmus csődöt mondott, mégis elhibázottnak tartja. Szerinte Linder nyomán Hatvany is félreérti a pacifizmus lényegét, amelynek végcélja az ő meglátása szerint egy egységes Európa létrejötte, mely a nemzeti határok felett áll:

Amint a tartományok egyesítéséből megszületett az egységes Olaszország és Németország, úgy kell kialakulnia az egységes nagy szövetséges Európának. A békekötések ugyan nem vezettek közelebb ehhez az eredményhez, de úgy látszik, sem a világháborúnak, sem a világforradalomnak még nem ütött utolsó órája és még kell jönnie egy olyan revízióknak, amely lehetővé teszi a népek igazi szövetségét. Akkor aztán ugyan még mindig fogunk látni katonát, de megszabadulunk a militarizmustól, amelynek terheit Európa már úgy sem tudja elviselni. Ez az a pacifizmus, amely nem utópia, és amely ha nem valósul meg, tönkremehet Európa civilizációja (Giesswein 1921).

Hatvany tehát vissza kellene térjen ennek az elvnek a követéséhez, különben egykori pacifista társai is elfordulnak tőle.

A könyvre magyar részről folyamatosan érkeznek a negatív kritikák, melyek Hatvanyt felbosszantják, ingerültté teszik. A *Szegedi Napló* 1922. január 17-i száma arra is rámutat, hogy a német sajtó sem pusztán a dicséret hangján szól a kötetről, és a magyar szupremácia dokumentumaként kezeli Hatvany írását. Ezek az ingerültségek vezetnek végül Hatvany *A magyar értelmiség katasztrófája* című tanulmánya (1922) megfogalmazásához, melyben Babits Mihály Tanácsköztársaság utáni magatartását, a *Nyugatban* játszott szerepét fogta perbe, ugyanakkor Móricz Zsigmond politikai irányultságáról is igen negatívan nyilatkozott. Ennek a vitának az elemzése már túlmutat a kötet közvetlen recepcióján, a *Nyugatban* Fenyő Miksa összegzi ezt és mutat rá arra, hogy milyen radikálisan eltávolodik Hatvany egykori íróársaitól is éppen a nehezen viselt emigráns lét miatt:

Hatvany Lajos a számkivetettségét nem könnyen viseli. Az igazságtalanság, mely vele megesett, türelmetlenné, igazságtalanná teszi mások

íránt, különösen azok íránt, kik – akár mert kevésbé álltak az első sorokban mint Hatvany, akár mert kevésbé lévén kombattánsok, kevesebb gyűlöletet váltottak ki, akár pedig a sors szeszélyéből itthon élhetnek és dolgozhatnak. Ezeknek a dolgait Hatvany Lajos hajszál mérlegre teszi, rendszerint könnyűnek találja és róluk írván epébe mártogatja tollát (Fenyő 1923).

Hatvany Lajos könyve Romániában sem váltott ki osztatlan sikert. Emigrációja során – mivel Magyarországról ki van tiltva – magyarságát erdélyi utazásai révén éli meg. Erdélyi magyar kapcsolatairól egy korábbi tanulmányomban már írtam (Biró 2017), itt a román reakciókról ejtenék néhány szót. Ezek szintén vegyesek. Az *Adevărul* című lap 1925. októberi száma hírt ad Hatvany tervezett bukaresti látogatásáról, könyvét is megemlítve politikai irányultságát republikánusként, wilsonistaként és a magyar reakcionizmus ellenzőjeként nevezve meg. Ezzel szemben Nichifor Crainic a *Cuvântul* című lapban előbb *Egy magyar sovinizsta: báró Hatvany Lajos* címmel publikál írást 1925. október 16-án, majd Hatvany válaszát is közreadva rátér a *Das verwundete Land* című könyvének az elemzésére, azt a magyar irredentizmus alapidokumentumaként mutatva be, hiszen annak alaptézise a magyar határok igazságtalansága, a könyv pedig nem más, mint ennek a jogtalanságnak a bizonyítása.¹⁰ 1923-ban a *Gândirea* nevű lap az igen sokatmondó *Maghiarocentrism* címmel névtelenül jelenteti meg azt az írást, amely Hatvany elképzeléseinek totális elutasításával ér véget. Hatvanyt itt több oldalról is támadás éri, a felületesen tájékozott szerző szembeállítja őt Jászi Oszkárral, és ebből a szembeállításból Hatvany kerül ki vesztesként. Mindennek az oka a *Das verwundete Land* című könyv, melyet az ismeretlen szerző a magyar szupremácia propagandaanyagának tekint. Ezzel Hatvanyt ki is iktatja a komolyan vehető magyar szerzők közül, és Jászi Oszkár pozitív lefestése (melynek fő eleme sovinizmusellenessége) is csak hatásvadász eszköz, ezzel bizonyítja, hogy a magyar felsőbbrendűségi tudat még a legkiválóbb elmékből sem hiányzik. Később Hatvany magyarországi peréről a román lapok is tudósítanak, és megerősítve érzik magukat korábbi kijelentéseikben, mely szerint Hatvany könyve irredentának nevezhető, és annak szerzőjét az 1920-as években nem lett volna szabad beengedni Romániába.

¹⁰ „Das verwundete Land: cea mai vibrantă pledoarie a iredentismului maghiar! Nu a șovinismului, cum am scris eu eufemistic, ci a iredentismului pur. Cum am să cred eu în pacifismul și wilsonismul d-lui Hatvany când d-sa socotește actualele graniți ale Ungariei o supremă nedreptate și are cele mai grele cuvinte împotriva tratatului dela Trianon?” (Crainic 1925.)

Hatvany lassan szinte mindenkitől eltávolodik: az emigráció magyarjai az „utolsó nacionalistát” látják benne,¹¹ aki mindig hazavágyódik, az erdélyi magyarok a romániai viszonyokat csak felületesen ismerő kívüllállót, a románok a magyar szupremácia képviselőjét, a magyarországi magyarok pedig a zsidót, aki részt vett a Károlyi Mihály-féle kormányban. A könyvét ért támadásokat megpróbálja hárítani, és már 1921-ben megjelenteti a *Jövő* című lapban *Ha az ember könyvet ír* című írását, melyben megpróbálja tisztázni álláspontját. Minden jelzót számba vesz, amit könyve miatt kapott (hazaáruló, sovíniszta, irredenta, zsidó, saját elveit elhagyó), majd a könyv eredeti célját kissé módosítva azt saját csalódásainak és kiábrándulása dokumentumaként láttatja:

én csak szükségszerű változáson mentem át. 1918-ban hittem Wilsonban. Ma nem hiszek benne. Hittem a lefegyverezésben. Ma nem hiszek benne. Hittem a népszövetségben. Ma nem hiszek benne. Hittem a népszavazásban. Ma nem hiszek benne. Hittem a népek békés együttélésének lehetőségében. Ma nem hiszek benne. Könyvem egyik célja volt, hogy leírjam nehéz, önkínzó lelki tusák és tépelődések között végbement keserű kiábrándulásom történetét (Hatvany 1921a, 6–7).

Megmagyarázza Tiszáról és Károlyiról írt meglátásainak jelentőségét és kifejti álláspontját a magyar kultúra forradalmi jellegéről is. A magyar nyelvűség a kultúra fenntartása miatt válik fontossá számára, és ezért tartja mindvégig elengedhetetlennek, hogy visszatérjen Magyarországra. Utolsó sorai azt sugallják, hogy a továbbiakban a könyve körüli vitákban nem vesz részt, de ahogy fennebb is jeleztük, a vita a magyar írók politikai szerepvállalásának és ideológiáinak taglalásával folytatódik a későbbiekben. A tanulmányt mégis ezen utolsó sorok idézésével zárom, azt is jelezvén, hogy Hatvany minden hasonló jellegű önreflexív vallomása pillanatnyinak tekinthető, melynek igazságértéke abban a pillanatban megkérdőjelezhetetlen, de a későbbiekben változhat: „Ennyiből áll az irredentaságom. Ennyiből a magyarságom. És ennyiből a zsidóságom. Ennyi mondanivalóm van. Egy szóval sincs több. Az utolsó szó kaján kékjét és kétes dicsőségét átengedem azoknak, akiknek örömük telik benne” (Hatvany 1921a, 7).

¹¹ „...neki egy sokkal-sokkal fontosabb ügye van: hazamenni. Ezt nem érti itt senki. Én látom. Látom, hogy ennek is van értelme. Ő az utolsó magyar nacionalista. Az utolsó – és ebben romantika van, és én ezért se tudnám bántani, mert ha valakinek, úgy őneki nincs igaza benne.” Gaál Gábor Komlós Aladárnak. Wien, 1922. márc. 31. (Gaál 1975, 9.)

Irodalom

- Biró Annamária. 2017. Hatvany Lajos erdélyi útkeresései. In *Certamen IV.*, szerk. Egyed Emese, Gálfi Emőke, Weisz Attila. 115–132. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Crainic, Nichifor. 1925. Sovinism sau pacifism? *Cuvântul*, okt. 21.
- Fenyő Miksa. 1923. Elmúlt hetekből. *Nyugat*, 3.
- Gaál Gábor. 1975. *Levelek (1921–1945)*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Gábor Andor. 1921. Aki visszament: A Das verwundete Landról. *Bécsi Magyar Újság*, ápr. 20.
- Giesswein Sándor. 1921. Kelet és Nyugat küzdelme. *Nyugat*, 11.
- Hatvany Lajos. 1921. *Das verwundete Land*. Leipzig.
- Hatvany Lajos. 1921a. Ha az ember könyvet ír. *Jövő*, máj. 8.
- Hatvany Lajos. 1964. Egy hónap története. In *Emberék és korok: Regényes korrajzok, naplók, cikkek*, vál. és szerk. Belia György. II. kötet. 128–226. Budapest: Szépirodalmi.
- Hatvany Lajos. 1981. *Harcoló betűk*, vál. és szerk. Hatvany Lajosné. Budapest: Gondolat.
- Jászi Oszkár. 1920. *Magyar kálvária – magyar feltámadás: A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Bécs: Bécsi Magyar Kiadó.
- Jászi Oszkár. 1921. Ludwig Hatvany's „Das verwundete Land”. *Az Ember*, 17. 11–12.
- Kimpel, Ben D. – Eaves, T. C. Duncan. 1981. Two Notes on Ezra Pound's „Cantos”. *Modern Philology*, 3. 285–288.
- Mádl Antal – Győri Judit szerk. 1977. *Thomas Mann in Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagy Sz. Péter. 1993. *Hatvany Lajos*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Németh Andor. 1921. Das verwundete Ludwig. *Az Ember*, 31. 8–11.
- Pound, Ezra. 1991. *Versei*. Budapest: Európa.
- Romsics Ignác szerk. 2007. *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Schein Gábor. 2001. A politikai emlékezet retorikája: Két nézőpont: Jászi és Garami. *Világosság*, 1. 65–81.

LAJOS HATVANY'S FIRST EMIGRATION AND HIS WORK “DAS VERWUNDETE LAND”

Lajos Hatvany (1880–1961) was a member of the delegation led by Mihály Károlyi, representing the Hungarian National Council, which travelled to Belgrade on 7 November 1918 to concretise the armistice. His disappointing experiences were first published in the columns of his newspaper, the *Pesti Napló* in 1918, and then, during his emigration to Vienna, he reflected on the reasons for the failure, and in 1921 published *Das verwundete Land* (The Wounded Country) a volume dedicated

to Romain Rolland, in which he tried to explain to foreign readers the history of the suffering of the Hungarian people. This paper deals with the emigration of Lajos Hatvany and the aforementioned volume and its reception history, seeking answers to the question of why Hatvany, although rejected several times, nevertheless constantly longed to return to Hungary.

Keywords: Lajos Hatvany, emigration, political engagement

PRVA EMIGRACIJA LAJOŠA HATVANIJA I NJEGOVO DELO *DAS VERWUNDETE LAND*

Lajoš Hatvani bio je član delegacije, koja je na čelu sa Mihaljem Karoljijem u svojstvu zastupnika Mađarskog nacionalnog saveta 7. novembra 1918. godine otputovala u Beograd na konkretizaciju ugovora o kapitulaciji. Svoja razočaravajuća iskustva sa tog puta Hatvani je prvi put opisao 1918. godine u svom listu *Pesti Napló*. Zatim je, za vreme emigracije u Beču, promislivši o razlozima neuspeha, 1921. godine izdao knjigu pod naslovom *Das verwundete Land*, koju je posvetio Romenu Rolanu. U njoj pokušava da stranim čitaocima objasni istoriju patnji mađarskog naroda. Rad se bavi emigracijom Lajoša Hatvanija, pomenutom knjigom i njenom recepcijom, tražeći odgovor na pitanje zbog čega se Hatvani, koji je više puta progonjen iz zemlje, konstantno želeo vratiti u Mađarsku.

Ključne reči: Lajoš Hatvani, emigracija, političko angažovanje

ETO: 821.511.141MÁRAI S.
616.89-008.442.36(73)
316.423.6(73)
DOI: 10.19090/hk.2023.2.75-93

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CSEHY Zoltán

Comenius Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Pozsony, Szlovákia
csehyzoltan@gmail.com

MÁRAI SÁNDOR ÉS AZ AMERIKAI MELEG EMANCIPÁCIÓ

Sándor Márai and gay emancipation in America

Šandor Marai i američka gej emancipacija

Ez a tanulmány Márai Sándor naplói alapján vizsgálja meg az író viszonyát az amerikai meleg mozgalmak emancipációs törekvéseihez, illetve tárja fel az emigráns író Amerika-képének freudista alapozású pszichoszexuális vonatkozásait. Egy meglehetősen széles nyomtávú diskurzusról van szó, mely Walt Whitman költészetének megítélésétől kezdődően meleg bűntényeken, művészeti alkotásokon és politikai manipulációkon (pl. a Chambers–Hiss-eset), vagy a San Diegó-i pride leírásán át a homoszexualitáshoz társított intellektuális elitizmus démonizálásáig vezet.¹

Kulcsszavak: Márai Sándor, amerikai meleg mozgalmak, homofóbia, naplóirodalom

„A szokásos kérdések után: mikor jöttünk ki? Hány évesek vagyunk? Mióta vagyunk itt? Szexuális életünk után kezd érdeklődni. Mit, mikor, hogyan? Nincsenek-e a férjemnek fiúbarátai?” – így idézi fel Márai Ilona naplójában az egyik kihallgatást az amerikai konzulátuson 1950-ben, amikor a házaspár a kiutazási vízumra várakozott (Márai Ilona 2022, 217). Márai Sándort is

¹ A tanulmány a VEGA 1/0106/21-es számú, Kultúrna pamäť, problematika prekladu a plurilingvizmus v kontexte maďarskej literárnej vedy a lingvistiky / Cultural memory, problems of translation and plurilinguality in the context of Hungarian literature and linguistics című projekt keretein belül készült.

kihallgatták: „Tőle is ezeket kérdezte az amerikai »orvos«. Konzul elé nem is került. Mikor felháborodott a kérdéseken, kibökte az orvos, hogy »feljelentés van ellene, hogy pederasztia! Kikérte magának, és elment!” (Márai Ilona 2022, 218.) Az 1951. december 30-i bejegyzés szerint a házaspár elhatározza, hogy „ilyen” országba vízum ide vagy oda, nem megy. Természetesen minden máshogy alakul: a pederasztia vádja egy alattomos manipuláció részévé válik, a házaspár pedig Olaszországból végül is kijut az Egyesült Államokba. Ez az epizód mindenestre mély nyomot hagyott az íróban,² hiszen naplói-ban meglepően és feltűnően sokat foglalkozott az amerikai homoszexualitás különféle megnyilvánulásával, ráadásul (a szépirodalmi művekben fel-feltűnedező meleg motívumokhoz viszonyítva) jobbára szokatlanul durva tónusban, s végül az összeesküvés-elméletek groteszk csapdáit sem tudta elkerülni. Tény ugyanakkor, hogy ezek a megnyilatkozások jobbára nem kiadásra szánt naplószövegek, privát feljegyzések, irodalmi relevanciájuk ennek megfelelően csökkentett értékű, és az írói életmű puszta járulékos elemeiként tekinthetünk rájuk. A sokszor valóban nem szalonképes naplójegyzetek értéke főként az, hogy szinte Márai az egyetlen magyar író, aki az amerikai meleg mozgalmak emancipációs törekvéseit nyomon követte. Egy olyan diskurzust nyitott meg ezzel a végül is sajnálatos gyűlölködéssé fajult gesztussal, melyről a korabeli Magyarországon jóformán semmit sem tudtak. Ijesztő ugyanakkor, hogy Márai egyes gyűlöletszövegei (tőle függetlenül) a mai magyar homofóbia visszatérő paneljei és sémái maradtak. Ez a célzott gyűlöletbeszéd nem hallgatható el, még akkor sem, ha Márai piedesztálra emelt polgári, keresztény humanizmusát valamelyest be is árnyékolja.

Amerika problémás kamaszkora

„A homoszexualitás az amerikai társadalom életében napi kérdés. Az agresszió, a pioníridők nőtlenségének emlékei, a nő társadalmi értékelése, mindez magyarázza ezt, de nem tökéletesen. Talán úgy homoszexuálisok még, mint a primitív törzsek” – írja le 1953-ban Márai (Márai 2009, 400). Az európai kultúrfőlény diskurzusát visszhangzó mondat a homoszexualitást önkéntelenül is az agresszióhoz, a primitív, alaktalan ősiséghez, a tribális kultúrához csatolja. Márai a teljes amerikai társadalomfejlődést intenzív mozgásban lévő kontinuumnak

² Érdekes adalék ehhez, hogy Márai nem akarta angolul kiadatni a *Zendülőket*. „Miért nem engedte kiadni? Nincs benne »mit kijátszani ellene«? [...] Az lehet, hogy Knopfot mint kiadót nem az irodalom érdekelte benne, hanem a homoszexualitás, ami aláfesti a »zendülőket«” – írja Márai Ilona 1953. aug. 7-i naplóbefeljegyzésében (Márai Ilona 2022, 305).

tartja, mely szerint az amerikaiak zömének életmódja még alapvetően proletár (sőt parvenü proletár) jellegű, de már kispolgári jegyeket mutat, s a technikai fejlődésnek köszönhetően ugyan fokozatosan terelődik a polgárosulás felé, ám ez korántsem európai módon történik, hanem valamiféle eklektikus törvényszerűségek okán (vö. Vatai 1984, 30–31). Ez az emancipációs folyamatként elképzelt, a polgári eszményt a piedesztálra emelő létesztétika határozza meg a látványosabb szociokulturális mozgásokról alkotott véleményét is. Vatai ehhez a diagnózishoz hozzáteszi a Márai-naplók mélyén lappangó igencsak sematikusnak ható, bár kétségkívül fel-feltüedező katolicizmus–protestantizmus ellentétet is, miszerint az egyetemesen katolikusnak felfogott latin világ lenne maga a nagybetűs kultúra, az amerikai pedig az „élhetetlenebb”, technicizált, ám barbár civilizáció megtestesítője (Vatai 1984, 33).

A másságnak az agresszióhoz, a nyershez való „civilizatorikus” társítása másutt is előfordul a naplóban. 1953-ban Márai egy Calder Baynard Willingham *End as a Man* című regényéből 1947-ben készített színpadi adaptációt lát, mely egy katonaiskola belső életét mutatja be: „Mindenütt mindenben az agresszió – ami lehet lappangó homoszexualitás, a műveltség gátlásának hiánya, kamaszos kielégületlenség” – írja Márai (Márai 2009, 395). A főhős, a szadista Jocko de Paris a katonai ideál felfokozott maszkulinitását testesíti meg. Az elfojtott homoszexualitást Márai itt is a patológikus agresszióhoz rendeli hozzá, és a kamaszkorhoz társítja. Az amerikai törzsi, primitív homoszexualitás agressziója egy fejlődésben megrekedt nemzet freudi kórtanát villantja elénk. Márai érdekes módon Amerikában a kollektív agresszióban megrögzült civilizációs csőkevényként kezeli azt, amit európai viszonylatban egy túlfejlett, agyonintellektualizált, individuális, dekadens, elpuhult létformához (lásd Gide, Green, illetve Proust esetét) társított (Csehy 2022, 241–259). 1959-ben egy hasonló színdarabot lát a Paulist Player színtársulat előadásában, Edwin Blum filmforgatókönyv-író *Stalag 17* című tragikomédiáját, melyben tombol a háborús agresszió, „jégergatyás hadifoglyok táncolnak egymással”, nyílt színen vernek véresre katonákat. Az összegzés most is hasonló: „lábszagú, homoszexuális, nyílt agresszió, kamaszosan idétlen viccek” (Márai 2012, 177–178).

A törzsi homoszexualitás visszavetíthető az amerikai irodalom hőskorára is: Walt Whitman szerinte műveltségtől nem gátolt, kontrollálatlan költészetét „egy őseMBER elfogulatlan tárulkozása” (Márai 2012, 312) jellemezhetné a legjobban. Henry James másságának genezisét is a sémának megfelelően egy gyermekkori traumakoncepcióra vezeti vissza: „A homoszexuális kitűnő Henry James gyerekkorában lóbaeset következtében megsérült, valamilyen szexuális defektus maradt a baleset után” (Márai 2018, 193).

Nyilvánvalóan Márai számára furcsa volt, hogy az európai kultúra meghatározó humanista, jellemformáló, életvitelszerű asszimilálásával szemben Amerikában a kultúra a „praktikus életvitel része”, s ha kifejezetten nívós is, nincs társadalmilag privilegizált helyzetben, erős üzleti jellege van (Rónay 2005, 601). Ezt a kultúrapozicionálást Márai nyilván eleve kezdetlegesnek érezte, egyes résztvevőit pedig valamiféle megrekedt fejlődési pozíció orvosi mintapéldányainak. A megszemélyesült, kamaszkorában leledző kultúrának is át kell esnie a pszichoszexuális fejlődés szükséges fázisain, akár egy egészséges férfinak.

A fiatalkori megbélyegzett homoszexualitás és későbbi agresszió kapcsolatrendszerét tárja fel Márai egy bűntény leírásakor is: egy New York-i orvospár homoszexuális gyermeke megölte a szüleit, a ciánmérgezést öngyilkosságnak állította be, majd felvette a biztosítási díjat. A gyilkost az „anyja már a gyermekkorától állandóan *fair*nek, homoszexuálisnak csúfolta” (Márai 2009, 417–418). Szeretőjének viszont kevés pénzt adott, ezért az beszámolt az esetről egy lánynak, aki feladja a két fiút. A vélhetőleg, ahogy Márai is sugallja, a gyermekkori trauma miatt gyilkossá lett homoszexuális fiú a vizsgálati fogságban állandóan verseket olvasott, kedvence Dryden egyik balladája volt. Márai több homoszexuális színezetű bűntényről is beszámol, többek közt egy bestiális erőszakról (Márai 2012, 190–191), illetve egy „mintapolgár” számára tragikusan végződő szállodai meleg afférről (Márai 2014, 49). Ezeket a bűnügyeket mindennapos homoszexuális tragédiáknak mondja attól függetlenül, hogy a homoszexualitás mekkora tényleges súllyal esett latba az egyes esetekben.

A konkrét meleg szexualitás gyakorlatáról alkotott elképzelésekről Márai és Henry Lax disputáiból tudunk. Henry Lax, a neves emigráns (1941-ben költözött az USA-ba) belgyógyász, orvosi szakíró, Peter Lax világhírű matematikus édesapja (Gazda 2005, 243–245), Márai New York-i barátja és többek közt Bartók Béla (Sztravinszkij, Molnár Ferenc és Greta Garbo) kezelőorvosa (Márai 2009, 106) 1952-ben beszél Márainak a magukat öntudatos homoszexuálisoknak valló pácienseiről. Lax anekdotikus elbeszélése a homoszexualitás testi aktusaira fókuszál: a heteronormatív sémákból kilátni képtelen Lax a „barátot” helyezi a feleség hagyományos pozíciójába, s azt állítja, hogy a baráttal a melegek „»csak« onanizálnak. Aztán keresik az ordenáré kalandot, matrózokkal, csapos fiúkkal, akikkel »mindent meg lehet csinálni«”. A látens hajlamaikat ittasan, olcsó kocsmákban bátortalanul kiélő homoszexuális páciensek esetében Lax kezelésként egyenesen az asszonyhoz fordul, és rábírja, hogy „viseljen otthon nadrágot”, s akkor a nemi érdeklődés is helyreáll (Márai 2009, 106). A meglehetősen komikusra szcenírozott jelenet annyit mindenképp

elárul, hogy a heteronormatív sémát Márai Lax praxisában is kikezdetlen viszonyítási alapként látja, de az is lehet, hogy Lax választotta ezt az egérutat. A komikum másutt is felbukkan. Márai 1983-ban egy idilli „gay” házaspárt ír le, akik „vasárnap, annak rendje és módja szerint felöltöztek és vendéglőbe mentek, ahol csendes szívszerelemben édelegnek”. Az egyik partnert ironikusan „asszonykának” nevezi, majd az eseményhez hozzáfűzi, „a tünemény már nem rendkívüli, vannak gay papok, akik összeadják és megáldják az ilyen párokat” (Márai 2018, 182–183).

Két „perverzió”: a vörös és a levendula veszély

Dr. Henry Lax 1952-ben egy komolyabb, homoszexuális színezetű politikai témát is megvitat az íróval. Ez a nevezetes Chambers–Hiss-eset (1948), mely „Amerika Dreyfus-pere lehetett volna” (Márai 2009, 82). Dr. Lax ismerte a Chambers által kémkedéssel megvádolt, végül öt év börtönre ítélt, magát kései emlékirataiban is ártatlannak valló Alger Hiss. Lax „tudta” azt is, hogy a kommunista író és szerkesztő Whittaker Chambers, a magát az amerikai hatóságoknak önként feladó szovjet kém (élete egy szakaszában legalábbis) homoszexuális volt. 1949-ben Chambers az FBI-nak valóban vallott homoszexualitásáról, s azt állította, 1938-ban szakított ilyen irányú vágyainak kiélésével, akárcsak a kommunista ideológiával, és mélyen vallásos lett. Leon Herald, az egyik tanú is ilyen módon vallott Chambers ellen: azt állította, hogy Chambers egy tanácskozás után 1932-ben orálisan kielégítette, akarata ellenére, méghozzá álmában. A Márai-napló érdekessége, hogy ezek az ügyek 1967-ig nem kerültek tényszerűen nyilvánosságra. Chambers folyamatosan rettegett, hogy a Hiss-pártiak megszégyenítik inkriminált múltját (Hartshorn 2013, 122–123). Hiss ügyvédei erre készültek is, ám letettek róla, nehogy ártsanak Hiss meleg mostohafiának, Timothy Hobsonnak, akit dicstelenül bocsátottak el az amerikai haditengerésztől (Corber 2012, 180). A korabeli szóbeszéd szerint Chambers állítólag a kiskorú Timothyval valóban ki is kezdett. A vád a homofóbiát és a kommunista beállítottságot összekapcsolva aknáztta volna ki a megbízhatatlanság és a perverzió kapcsolatának ősrégi, Aiszkhinész nevezetes antik szónoki beszéde óta ismert karaktergyilkos toposzát. A „red scare” és a „lavender scare” kéz a kézben jár. A két „perverzió”, a kommunizmus és a homoszexualitás automatikus összekapcsolása ugyanakkor David K. Johnson szerint sok amerikai tudatát mérgezte meg ekkoriban (Johnson 2004, 33). Homoszexualitás és kommunizmus összekapcsolásának sztereotípiája Márainál Gide esetében is folyamatosan ott kísért. Gide szovjetunióbeli utazásának publikálása után ez a vád antikommu-

nista körökben szinte általánossá vált (Johansson 1990, 788). A kémkedés és a homoszexualitás paranoid, ugyanakkor a korban bizarr módon magától értetődő, természetes jelenséggént kezelt rokonításának elmélete, akárcsak a melegség mint nemzetbiztonsági kockázat teóriája szintén a háttérben lappangott (Woods 2016, 6–12). Az idős Márai is erőteljes szarkazmussal reagál Gide szovjet úti beszámolójára, s többszörösen kihasználja Gide szexuális beállítódásának kipelengérezését: „Majd a Szovjetben másképp lesz – ígéri önmagának és hallgatóinak Gide, könnyekkel a szemében (a narcisztista homoszexuális állandóan elsírja magát a nyilvánosság előtt). [...] A könyvecske kiábrándult jegyzetei között egy felhorkanás: a Szovjetben öt évvel büntetik a homoszexualitást... Ez is kiábrándította” (Márai 2015, 196). Az idézett szövegrész zárata nem pusztá szarkazmus. Jóval később Dominique Fernandez is erre a következtetésre jut, ám ő pontosabban követi Gide lábjegyzetét (Gide 1989, 78), mely világosan deportálásról beszél, és arról, hogy a homoszexuálisokat ellenforradalmárokként, nemi nonkonformistákként kezelték. „Gide részben azért ábrándult ki annyira a Szovjetunióból, mert már öt éve folyt a homoszexuálisok deportálása, »és ha nem javultak meg a száműzetés alatt, meghosszabbították a büntetésüket«” – írja Fernandez (Fernandez 1994, 80). Pór Judit egy Gide-anekdótát is ismeret ezzel kapcsolatban: „Gide nem lett volna Gide, ha szovjet utazása körül is nem születtek volna legendák: mondják, hogy rá akarta beszélni Sztálint, hogy egyesítse a kommunizmust a krisztushittel és törölje el a büntető törvénykönyvnek azt a cikkelyét, amely büntetni parancsolja a homoszexuálisokat. De nem találkozott vele” (Pór 1996, 126). Márai Chambers *Witness* című, a kommunizmust leleplező könyvéről szóló tanulmányokat is olvasott Arthur Schlesinger és Rebecca West tollából: az írók ezekben elsősorban a pszichotikus félelem légköre ragadta meg (Márai 2009, 85).

1960-ban Márai Edward Albee *The Zoo Story* című drámájában az agresszió és a homoszexualitás összefonódását látja, melyhez immár új elemként az osztályharc motívuma kapcsolódott (Márai 2012, 279), s noha a megállapítás az analízis végén ismét a „pubertás amerikai társadalom” jellegzetes történethármává válik, a bejegyzés mégis több szót érdemel, mint a korábbi drámákról alkotott reflexiók. Albee művének a heteronormatív diskurzust diszkréten kikezdő, illetve a heteroszexualitás keretein belül is „szélsőséges” aspektusai mellett kommunista befolyásoltságot is tulajdonítottak. Ráadásul a vörös veszély mellett a korszak Amerikájában dívó levendula veszély kérdéskörének teljes ívét is felrajzolja. A kétszemélyes darab egyik szereplője, Jerry egy homoszexuális életperiódust is felelevenít: elmeséli viszonyát egy görög fiúval. A szótagokra bontott, majd sokszor elismételt homokos, illetve homoszex-

xuális szót szinte dermesztő, mágikus erővel ruházza fel, miközben radikálisan elbizonytalanítja a szexualitás „kanonizált” formáinak határait. Jerry időszakos melegsége már nem a komikussá és teátrálissá degradált nőies sztereotípiák heteronormatív szempontból megnyugtató (hiszen azonnal stigmatizálható és marginalizálható) rendszerében jelenik meg, hanem azt demonstrálja, hogy a melegségnek nincs feltétlenül látható, testi vagy lelkiileg determináló nyoma. Tehát se evidens kommunista elhajlással nem vádolható, se a lakosság szexuális beállítódásából és szortírozásából levezetett nemzetbiztonsági kockázattal nem azonosítható (Seress 2013, 170–173). A politikai térbe vetített nemiség egyik központi kategóriája az effemináltság is, 1944-ben Márai úgy látta, hogy pl. a szlávság „szívós feminin ereje” diadalmaskodott az „ernyedt magyar anyaggal” szemben (Márai 1990, 185).

Pederaszta világvallás és meleg felekezet

Márai 1952-ben olyan homoszexuális világszervezetet vizionál, melyet a nyugati, intellektuális homoszexuálisok irányítanak, és már-már a vallás alakját ölti magára: fanatikus hívekkel, saját liturgiával, beavatási szertartásokkal, kódokkal rendelkezik, s az ókori „eleusziszi dyonisiák erotikus” rítusaival rokonítható. Ez a komikus összeesküvés-elmélet a meleg emancipációs mozgalmak, illetve a homoszexualitáshoz társított intellektuális elitizmus démonizálásán alapszik. Ezt a megbélyegzett intellektuális hálózatot nevezi később ironikusan Woods „Homintern”-nek (Woods 2016, 6). Márai egyenesen „pederaszta vallásról” beszél, melynek Oscar Wilde „a Keresztelő Szent Jánosa”, s melynek őspapja Gide is („Barrault már úgy temette Gide-et, mint Szent Pál temethette Szent Pétert. »Ez az én szerelmes fiam, akiben nekem kedvem telik.« A homoszexuális minden szavában érzi ezt a mondatot” (Márai 2009, 127). Márai nem elégszik meg ennyivel, hanem egy szélsőséges homoszexuális utópiát is felskiccel: egy titkos társaságok révén politikai hatalmat szerző, kiválasztott és beavatott „buzeráns” elit uralmát vizionálja, melynek képviselői nem elégszenek meg azzal, hogy „félelem nélkül akarnak buzeránsok lenni”, hanem a társadalmat is hierarchizált uralmuk alá hajtják. Az „alnépnek, a helótáknak megengedik a kétneműek nemi életét is”, akiket aztán a szaporodás mellett durvább munkákra fognak, míg maguk a „felsőbb régiókban” uralkodnak (Márai 2009, 127–128). A bejegyzést egy sajtóságosan szellemes, provokatív szatírának is felfoghatnánk, de az összeesküvés-elméletek és politikai boszorkányüldözések fénykorában, a homoszexualitás démonizálásának csúcán ezt aligha tehetjük. Gregory Woods könyvnyi terjedelemben tárgyalja az Oscar Wilde pere utáni

melegekkel kapcsolatos hálózatépítési és konspirációs elméleteket: ezek részint a nyugati kultúra liberalizálásában betöltött kreatív erők informális hálózataként, részint az erkölcs, a nemzetállam és a konzervatív kapitalista világrend elleni összeesküvéseként jelennek meg (Woods 2016). Az amerikai homoszexuális örület egyik példajaként emelhetnénk ki Adlai Ewing Stevenson elnökjelölt esetét, akivel kapcsolatban ugyan felmerült, hogy „homoszexuális és rózsaszín”, ám Márai ehhez a vélekedéshez azonnal azt is hozzábiggyeszti, hogy „de ezt most mindenkire ráfogják” (Márai 2009, 151). Vagyis Márai 1952-ben tisztában lehet a vélt vagy valós szexuális beállítottság manipulatív erejével (saját itáliai tapasztalatai is erre engednének következtetni). A „rózsaszín” itt nem a melegséget konnotálja, hanem a vörös Moszkva iránti inklinációt, a „rózsaszín szivárgást”. Jól látható, hogy homoszexualitás és kommunista beállítottság összekapcsolása ebben a konstrukcióban is sztereotip marad, s Márai különféle összeesküvés-elméletek labirintusában kénytelen keresni Ariadné elejtett fonálát (lásd még pl. Márai 2009, 269–270). 1953-ban Márai a homoszexualitás vonzerejéről különösen komikus és naiv tónusban tűnődik el. Szemmel láthatólag a meleg jelenlét egyre növekvő nyíltsága ejti zavarba: „Lehet, hogy a homoszexualitásban sok ember számára az a vonzó, hogy nincsen életkorhoz kötve. Nem kell hozzá szépek, vonzónak, fiatalnak, karcsúnak lenni. Olyan, mint a golf, minden életkorban mindenki űzheti” (Márai 2009, 306).

Meleg teológia, melegpárti egyházak

1971-ben, ha nem is világvallásként, de az amerikai vallási emancipációs törekvésekhez igazodva Márai is észleli a meleg vallásosság intézményeinek nyílt működését. Az „ordenáré” *Times* is hírt ad erről. Márai gusztustalan szarkazmussal így összegzi olvasmányait:

Kaliforniában a homoszexuálisok vallásfelekezetet alapítottak. Két egyházi szervezet, a Los Angeles-i Metropolitan Community Church és az American Orthodox Church az új felekezet hívői részére rendszeresen tart istentiszteleteket. A folyóirat közöl egy ilyen felekezeti összejeveletről készült fényképet: három pederasztá áll az oltár előtt, klerikális talárban, gyertyával. Mi a liturgia? Valószínűleg magukhoz veszik az Úr testét... (Márai 2015, 191).

A Metropolitan Community Church (MCC) 1968-ban alakult, Troy Perry eredetileg baptista prédikátor hozta létre: fokozatosan jelentékeny protestáns teológiai alapú „meleg” egyházzá nőtte ki magát, melynek mindmáig tekinté-

lyes tagsága van világszerte (222 kongregáció 37 országban), és az Egyházak Világtanácsában megfigyelői státuszba került. 1969-ben San Diegóban jött létre a római katolikus Dignity nevű szervezet, mely Robert Nugent és Jeanine Gramick tevékenységének köszönhetően komoly teológiai platformot (New Way Ministry) is létrehozott. Az Orthodox Church in America (OCA) az 1970-es években valóban szívesen látta a meleg híveket (Putna 2015, 31–58).

Egy 1974-es bejegyzésben Márai egy olvasói levélre lesz figyelmes, mely a *The Times Literary Supplement* hasábjain jelent meg. A levélben „egy olvasó bizonygatja, hogy Jézus homoszexuális volt” (Márai 2016, 47). Martin C. Putna a meleg teológiai tudatosság négy fázisát különíti el. Az első önvédelmi jellegű, és a homofóbnak tartott szöveghelyek (ezek az ún. „a rettenet szövegei”) szimbolikus interpretációját végzi el, a második inkább a megerősítő meleg olvasatokra fókuszál, miközben a „felszabadítás teológiáját” a kirekesztettek és elnyomottak diskurzusába ágyazza. A harmadik fázis filológiai alapon konkrét „meleg” szöveghelyeket keres, ennek úttörője volt pl. az 1970-es években Tom Horner, kivált Dávid és Jonathánról szóló könyve. A negyedik a teológia posztmodern fázisa, mely a queer értelmezés játékterébe vonja a diskurzust: ennek egyik központi eleme Jézus és a szeretett tanítvány viszonyának központba állítása. Az ötödik fázis a negyedik radikalizálódása, mely egyenesen abból indul ki, hogy Jézus isteni lényegéből kiindulva se nem csak férfi, se nem nő, hanem queer. A Jézus meleg kijelentés csupán egy aspektusra vonatkozik Jézus sokféleségéből (Putna 2015, 77–95). Amire Márai felfigyel, nem pusztán egy bizarr kuriózum, hanem a meleg teológiai gondolkodás egyik kivételes értelmezéstörténeti aspektusa.

Heliogabalus Amerikában

1967-ben a híres New York-i Bleeker Streetet a „narkomán és homoszexuális alvilág hivatalos tartózkodási helyeként” írta le (Márai 2014, 68–69). A homoszexualitás és a narkománia összekapcsolása Márainál a beat, illetve a nemi sztereotípiák elbizonytalanító és feloldó, az ún. hippis nemzedék nyilvános jelenlétével is összefonódik. Márai leír egy „csónadrágos fiúleányt”, aki egy „ephebos” zsebébe narkót csúsztat. Világos, hogy a jelenet nem pusztán a nemi ambivalenciák és a drog összekapcsolása miatt előítéletes, hanem amiatt is, hogy a homoszexualitás egyik antik „terminusát” is mozgásba hozza. 1980-ban a hippikről írva ugyancsak kitér a klasszikus nemi sztereotípiák elleni vizuális lázadásra: „duruzsoló, kannázott zene, szőrös fiatalok, nehezen megkülönböztethető nemi jelenségek” (Márai 2001, 114). 1975-ben Márai Miami-ban az

amerikai szexmozihálózatra is felfigyel: „A mozikban homoszexuális és másféle erotikus filmeket mutatnak, és az aggastyán-csecsemők a kora délutáni órákban sorba állnak a mozi bejárata előtt, cucliznak egy kupica szexet” (Márai 2001a, 240). New Yorkban a 42-es utcában található mozikat egyenesen a szodomabeli bordélyokhoz hasonlítja, ahol „a heteroszexuálisok, biszexuálisok, homoszexuálisok, az análerotikusok, a szadisták, a mazochisták, a narcisztikusok” a nap huszonnegy órájában megkaphatják azt, amire vágnak (Márai 2001a, 254). 1978-ban jegyzi fel, hogy fogadott fia, János panaszkodik a San Franciscó-i homoszexuálisok agresszivitásáról: „már nem érik be azzal, hogy diszkriminálás nélkül eltűrik őket, jogokat akarnak, rangjelzést, ők az előkelők. Vannak homoszexuális házasságok, papok adják össze őket” (Márai 2017, 15).

Márai 1981-ben Martina Navratilova cseh származású amerikai teniszező nő esetét is a heliogabalusi Rómába illő szituációként kommentálja: „Egy csíra, leszboszi hajlamú nő, teniszbajnoknő, a bíróság előtt magyarázza, miért nem hajlandó tartásdíjat fizetni egy másik csírának, akivel együtt élt, leszboszi bizalmasságban, de aztán szakítottak, és az elhagyott partner most tartásdíjat követel” (Márai 2017, 277). A lekezelő felvezetés után Márai egy elméleti probléma felé nyit, az érdeklő, van-e a szexusnak erkölce. Nincs, adja meg a választ, a szexus Márai felfogásában nem több, mint pl. a metabolizmus. A szexus mögé nem képes komplex identitást képzelni, és nem látja át azt sem, hogy a tendenciózus morális vagy annak álcázott viszonyulás és megítélés mekkora probléma a másságkezelésben. A metabolizmus semmilyen jellege nem vált ki morális ítéletet. Legfeljebb orvosi-szervi problémakörbe utalt „devianciáról” lehet szó. A „helyes” vagy „normatív”, illetve „természetesnek” tartott szexualitástól való eltérés azonban, ahogy ez a bejegyzés is bizonyítja, Márai „morális” ítéletét is kiváltja, szinte már az első sorban, amikor egy világbajnokot pusztán eltérő szexualitása alapján csírának nevez. Navratilova 1981-ben kapta meg az amerikai állampolgárságot, másságát nyíltan vállalta, ugyanebben az évben a *New York Daily News* sportriporterének, Steve Goldsteinnek beszélt másságáról. Ekkor Rita Mae Brown íróval, költőnővel tartott fenn intenzívebb kapcsolatot. A szexuális erkölcs abszurdnak tételezett fogalom párosítása jelenik meg Márainál az 1981-ben leírt San Franciscó-i pride kapcsán is: itt elsősorban a szexus mutogatása, hivalkodó látványossággá tétele, titoktalanítása ellen tiltakozik. Alternatívaként a privát „pogány istentisztelet” kategóriáját is felveti. A meleg mozgalom szexuális (200 000 „férfi és női pederaszt”) követeléseit nem az erkölcstelenség nevében marasztalja el, hanem körmönfont szofisztikával épp arra hivatkozva, hogy „szexuális erkölcs” nincs: „ez nem erkölcstelenség, ez csak mutogató okádék” (Márai 2017, 296). A szexuális etika tagadása egy

augusztusi jegyzetben is visszatér, immár minden konkrét eset demonstrálása nélkül, mint hangzatos maxima. Kiegészül viszont a „szexuális esztétika” ízléskategóriájával. A szexuális exhibicionizmus immár minden korlát nélkül, univerzálisan kapja meg az „okádék” minősítést. A szexuális exhibicionizmus ugyanakkor az illúzióval is viszonyba lép, s minden „exhibicionista produkció” (beleértve a haza és a vallás ilyen felfogását) azonos minősítést nyer. Egy későbbi bejegyzés Madáchnál találja meg a gondolat ösváltozatát (Márai 2017, 310). Alighanem Márai univerzalizáló maximájának kidolgozását épp a pride-élmény váltotta ki, ami fokozatosan elhalványult mögüle.

1983. július 12-én írt bejegyzésében Márai (Márai 2018, 130) beszámol a San Diegó-i pride-ról is, melyet a Balboa Parkban tartottak. A legtöbb férfi „félmeztelen, átmenet a kentaur és Adónisz között”, „out of the closet, kilépnek a rejtőzködés és osztracizáltság homályából, nyíltan megvallják szexuális hovatartozásukat. Fiatal lányok és fiúk büszkén menetelnek, hatos sorokban, sokan egymás kezét fogják”. Márai most is mást lát bele a megmozdulásba, mint ami a valódi célja: „nem a homoszexuálisok gátlástalan szabadsága mellett” tüntetnek, hanem a „társadalmi megegyezések ellen, melyeket nem éreznek többé érvényesnek, sem kötelezőnek” (Márai 2018, 131). Nem világos, mit ért Márai társadalmi megegyezés alatt: az érvényes törvényeket vagy valamiféle látens, nemi alapon természetesen feltételezett hierarchiát ember és ember között? A pride nála komolytalan dolog, amit a „hecc”, a „divat” és a „korszerű” címszavakkal illet, s épp ezért szinte komikus önmegnyugtatóval feltételezi, hogy „nem mind valóságos pederaszták”, vannak közöttük csak hecckedvelő, divatmajmoló „álbuzeránsok” is. A San Diegó-i gaypride-ok jól dokumentált története az 1970-es évekre nyúlik vissza. 1974-ben illegitim vonulással egybekötött piknikkel indult a Balboa Parkban, majd 1975-től (akkor kb. 400 résztvevővel) évente megrendezték (korábban júniusban, 1991-től júliusban). 1983-ban a pride fő témája az *I Love Being Out* szlogen által jelzett tartalom volt: az élen ezt a feliratot vitték, a Love szó helyén levendulaszínű szív díszelgett, az out szó is e melegségre utaló színben ragyogott. Márai fel is jegyzi a feliratokat: „Being out”, „out of the closet”. Hozzávetőlegesen hatvan kontingens vett rajta részt, a nézőkkel, kíváncsiskodókkal együtt a felvonulás kb. ötezer embert mozgatott meg.³ Márai a kollektív létesztétikát teremtő, identitássá szerveződő kisebbségtől nemcsak a szexuális szabadsághoz való jogot vonja meg, hanem magát a közösségi, politikai fellépést erkölcsön kívülre helyezi, sőt olykor szinte hisztérikusan szubverzív, a heteronormatív társa-

³ A San Diegó-i pride-ok történetéhez lásd: <https://sdpride.org/1983-3/>

dalmat veszélyeztető jelenségként, máskor pedig bagatellizálандó, komikus, nevetséges szórakozásként írja le.

A meleg emancipáció halad a maga útján, és fokozatosan hozza létre saját szociális vívmányait. 1982-ben Márai arról számol be, hogy Los Angelesben az idős melegek („pederaszta aggastyánok és lesboszi matrónák”) számára öregotthont nyitnak, ahol „65 évnél idősebb »gay« hajlamú férfiak és nők jutányos áron fedelet és ellátást kapnak, és aztán békében buzerálhatnak” (Márai 2018, 60). Márai egyenesen Heliogabalus császár Rómájához hasonlítja a helyzetet, s nehezményezi, hogy a meleg öregek „közjóléti védelemben” (holott nem is állami intézményekről van szó) részesülnek. Los Angelesben az 1970-es és 80-as években rendkívül gazdag, a szociokulturális és a politikai térfelre is kiterjedt meleg élet zajlott, mely a maga szociális háttérét is igyekezett megteremteni: a kitagadott és a hajléktalan meleg fiatalok számára 1971-ben hozták létre a Liberation House-t, az erőszak áldozataivá vált melegek számára alakították ki 1973-ban a Van Ness Recovery House-t, és megalapozták az idős melegekről való gondoskodást is (Faderman–Timmons 2006, 338). A szíriai Heliogabalus emblemikus figurája a szexuális kicsapongásoknak, kivált a homoszexualitásnak, akit elsősorban Aelius Lampridius császár életrajzából ítél meg az utókora. Egy 1983-as bejegyzésben Gibbon Róma-könyve kapcsán Márai a jövevény idegeneket fertőzőgócokként kezeli, s ebben a konstellációban jelenik meg a Heliogabalus okán elhíresült szír effemináltság is: Rómát többek közt a „görögök ravaszága”, a „zsidók és egyiptomiak makacs önféjűsége”, illetve „a szíriaiak effeminált prostituáltsága” fertőzte meg (Márai 2018, 160). Louis Couperus holland író „dandy” *Heliogabalus* című regénye 1918-ban jelent meg magyarul Lendvai István fordításában: ez a több kiadást megért mű szintén hírhedtté tette a „hermafrodita” Heliogabalus alakját. Márai ehhez az antik heliogabalusi képzetkörhöz talált analógiákat részint a növekvő amerikai bevándorlásban, részint a melegség nyílt jelenlétében. Az idegengyűlölet és a homofóbia olykor összekapcsolódik nála. Ilyen pl. egy 1983-as bejegyzés, melyben Márai az AIDS megjelenéséről ír, a betegséget „AIDS-nek nevezik, vírus okozza, csökken, majd drámai sebességgel elsorvad a szervezet immunitásképző energiája, a beteg meghal. Gyógyszere egyelőre nincs. Állítólag homoszexuálisok, hawaiiak terjesztik” (Márai 2018, 145) – írja.

Z., a missing link

Z. (a monogram alighanem Márai római orvosát, Óváry [Purjesz] Zoltánt jelzi) az 1943-as naplóban a „jellemes butaság” prototípusaként szerepel (Márai 1990, 63). Óváry Zoltán sommás megítélése természetesen szubjektív túlzás,

bár jó ismerőse, a Michelangelo-kutató Tolnay Károly is „megbízhatatlan, műveletlen” emberként jellemezte (Lenkei 2003, 202, vö. még Márai 2014, 55). Márai 1951-es rádiószerkesztői működése során Óváryt (aki ekkor egy római klinika főorvosa volt) be is szervezte a Szabad Egyetem elnevezésű programba, ahol *A korszerű kórtan módszerei* címmel tartott előadást (Keczán 2004, 93). A jeles kolozsvári familiából származó Óváry Zoltán szüleit máig feltáratlan körülmények között mészárolták le 1944-ben (Gaal 2006, 80–83). Óváry Amerikában teljesedett ki, az allergiakutatásban (fő kutatási területe a passzív bőranafilaxis volt) elévülhetetlen tudományos érdemeket szerzett, emlékirata, önéletrajza *Souvenirs: Around the World in Ninety Years* címmel jelent meg 1999-ben (magyarul 2004-ben), melynek zenei és kolozsvári (várostörténeti) vonatkozásai különösen értékesek.

Amikor Z. 1964-ben vacsorára érkezik, Márai bámulatos érzékenységgel figyel meg: „valószínű, hogy homoszexuális, de erről soha nem beszél”. A leírás során szinte nővé alakul: „egyre inkább öregasszony benyomását kelti”, sőt „olyan, mint a 90 éves Helena Rubinstein”. Ügyel a testsúlyára, „vénaszszonyos, sipítózos hangon beszél, kárál, gesztikulál”. És csak a pletyka hozza lázba. Márai a pszichoszexuális látélet után arra a következtetésre jut, hogy „nyilvánvalóan az endokrin mirigyek változása okozza ezt, a génben valamilyen egyensúlyhiány” (Márai 2013, 69). Helena Rubinstein a lengyel–amerikai zsidó származású üzletasszony a kozmetikaiparban szerzett hatalmas vagyont: a Márai-utalás Óváry piperkőc természetére is utalhat (Rubinstein egyik híres mondása volt: Csúnya nő nincs, csak lusta). A Rubinstein-hasonlat azért is érdekes, mert Márai 1974-es naplójának december 18-i bejegyzésében arról ír, hogy Z. megküldte neki Helena Rubinstein *Madame* című életrajzát Patrick O’Higgins tollából (1971), s kiderül az is, hogy Z. Rómában a divatcárnő (vagy ahogy Márai minősíti: „az aggastyán csoroszlya”) orvosa volt (Márai 2016, 133–134).

1966-ban újra feltűnik egy Z.-ről szóló, hasonló tónusú naplóbejegyzés: „Sipítózó, női hangon nevet: homoszexuális, de nem úgy, ahogy egy férfi pederszta, inkább mint egy öreg nő, aki homoszexuális”, mondja Márai, majd Z. utazásairól beszélnek, és egy perui múzeumban látott agyagszobrokról, „melyek »per anum« közöszlő indiánokat ábrázoltak” (Márai 2013, 367). Márai szinte csodálatos átváltozást észlel Óváry fizikumában: „az egész ember átalakult, már nem férfi, nem is nő, nem is eunuch – olyan, mint egy *missing link*”. A híres perui agyagszobrocskák a prekolumbiánus művészet termékei lehettek, a dél-amerikai, Andok-környéki mocsikák és az ún. csimu kultúrához tartozó indiánok alkotásai, melyek pl. Limában, a Larco Museum gyűjteményében találhatóak. A szinte pornográf kerámiák egyéb szexuális alakzatok mellett valóban ábrázolnak hetero- és homoszexuális anális aktusokat is:

A műtárgyak, melyeket a régészek feltártak, kevés információt nyújtanak a homoszexualitás szerepéről a mocsikák és a csimuk civilizációjában, akik az inkák előtt éltek Peruban. Számos kerámia maradt fenn, s ezek gyakran ábrázolnak szexuális jeleneteket, s nem egyszer homoszexuális aktust is. Ez világos utalás arra, hogy a homoszexualitás meglehetősen elterjedt lehetett, és ezek szerint elfogadottnak minősült. Sajnos, írásos forrásokkal ezt nem lehet alátámasztani,

– írja David F. Greenberg (Greenberg 1988, 164). 1970-ben Márait újra meglátogatja a neves immunológus New Yorkból, akit így jellemez: „Torz, stréber, sznob – és ragaszkodó, ami már ritka. 63. Festi a haját, oldalszakállt növesztett, homoszexuális »trade mark«-ot visel” (Márai 2015, 67).

Márai 1974-ben névtelenül ír le egy New York-i látogatót, akinek homoszexualitása mellé egy teljes parazita életmódot is odavizionál: „évtizedek óta »kutatómunkát végez«, évi 30 000 dollárt kap valamilyen alapítványtól, ahol más liberális homoszexuálisok és paraziták összetartása segíti” (Márai 2016, 91–92). 1975 márciusában emlékként bukkan fel ugyanez az alak, immár Z. monogrammal.

„Mikrobiológus”, közel hetvenhez. Homoszexuális, magányosan él, festi haját, arcát, kozmetikázik. Naphosszat „kutat”, tehát valamilyen zsidó-homoszexuális összeköttetés jóvoltából évi 30 000 dollár „grant”-ot kap, húsz éve már, abból a célból, hogy az átelleni zsidó New York Egyetemen az „allergia mechanizmusát” vizsgálja. Eredmény, húszévi kutatás után semmi, de a grant-ot megkapja. Vénasszonyos, sipítózó, melomán (Márai 2016, 165).

Z. zenerajongását a „meddő intellektuelek” kórisméjeként értelmezi, mely mákonyként segít mellőzni az „értelem cenzúráját”. Többé-kevésbé ugyanez jelenik meg egy 1976-os bejegyzésben is, Márai azonban egyre szarkasztikusabb, azt írja, Z. „L.-val toilette-titkokat” beszél meg, a zene számára ópium, kézitáskájára négy kereket szerelt, amin mindenki „röhög”. Az ösztöndíjból egyetemi adomány lesz, a tízmillió dollár kamatából fizetés, a homoszexuális szponzorból „talán homoszexuális” adakozó (Márai 2016, 384).

Cory és Santayana

Ahogy Rónay László is írja, George Santayana erőteljes hatással volt Máraira: nemcsak eszmei értelemben, hanem egyfajta alkati elemekkel társítható sorsközösség miatt is, hiszen a spanyol származású Santayana is a kívülálló távol-

ságtartásával nézte Amerikát, Rómában töltött évei alapján megformált Európa-élménye pedig ugyancsak rokonítja a két szerzőt (Rónay 2010, 401–402). Márai 1968-ban ír Daniel Cory *Santayana: The Later Years. A Portrait with Letters* című könyvéről, mely 1963-ban jelent meg New Yorkban. Cory George Santayana filozófus titkára és irodalmi hagyatékának gondnoka volt. Ahogy Márai írja, huszonhárom évesen „beküld Londonból, ahol tanult, egy értekezést, amelyet a filozófus olyan kitűnőnek vél, hogy meghívja az ismeretlen fiatalembert Rómába”, majd Santayana huszonhét éven át „eltartja” (Márai 2014, 214–215). Márai Coryt egyszerűen stricinek nevezi, majd bizonytalan homoszexuális viszonyt feltételezve így fogalmaz: „Nem biztos, hogy az öreg spanyol filozófus szexuális viszonyban élt az amerikai filozófus-stricivel: lehet, hogy csak egy öreg ember feminin, magányos kapcsolathánya teremtette meg ezt a viszonyt.” Cory Márainál valóságos sportot űz az idős filozófusok nemi érzékenységgel: mert közben egy „amerikai dilettáns-milliomos is segíti a fiút, aki a két öreg között lebzsel, titokban megnősül...” (Márai 2014, 215). Santayana esetleges homoszexualitására a Cory-könyv egyes passzusából is következtethetett (pl. Cory 1963, 40), bár ezek az utalások egyrészt halványak vagy ambivalensek, másrészt nem közvetlenül Coryval kapcsolatosak. Santayana A. E. Housman lírájával kapcsolatban jegyzi meg Corynak (a feljegyzés szerint 1929-ben), hogy Housmant mai szóval alighanem homoszexuálisnak mondanánk. Ehhez teszi hozzá azt is, hogy a harvardi éveiben alighanem ő maga is ilyen jegyeket mutathatott, bár teljesen „öntudatlanul”. Miközben Santayana egy esztétikai ontológia megalkotására törekedett, nagyban támaszkodott azokra az elképzelésekre, melyeket a mai meleg esztétikai gondolkodás is magáénak tekint (Horváth 2019, 87–101). Skowroński Santayana-monográfiája Santayana Harvardon töltött éveivel kapcsolatban világosan feltérképezi azt a szociokulturális háttérrel, melynek abszurditása ma szinte érthetetlen. Miután pl. Santayana *The Sense of Beauty* című művében szépségkoncepcióját a nemi ösztönből vezette le, egy másik filozófus, Christine Ladd Franklin levélben követelte az egyetem vezetésétől Santayana azonnali elbocsátását. Skowroński végül mindössze ennyit tud megállapítani: „Nem tudjuk kideríteni, hogy vajon Santayana aktív homoszexuális volt-e, aki sikeresen leplezte beállítottságát, vagy hogy soha nem bonyolódott homoszexuális kapcsolatokba a Harvardon” (Skowroński 2007, 118–119). Márai egy 1975-ös Bertrand Russell Joseph Conradról szóló írása nyomán ír Santayanáról: „kénytelen volt elhagyni a Harvard egyetemet, mert tanártársai megvádolták, hogy homoszexuális” (Márai 2016, 190). Robert K. Martin egyértelműbben és világosabban látja a szinte aszexuálisnak beállított Santayana szublimált homoszexualitásának szépirodalmi nyomait. *The Last*

Puritan című művének hőseit saját bevallása szerint egy Bayley nevű diákról mintázta, akibe vélhetőleg szerelmes volt. Az 1893-as kolerajárványban fiatalon elhunyt Warwick Potter pedig, akiről több spirituális-szerelmes (az ún. uranista költők platonikus tradícióiba illeszkedő) shakespeare-i szonettet is írt, az erotikus és a keresztény lelkeséggel átítatott transzcendens elragadtatás metszéspontjában kirajzolódó örök szépségeszménnyé vált a számára (Martin 1979, 109–114).

Összegzés

Márai naplóiban az amerikai homoszexualitás és másság számos alakzata és arculata bontakozik ki. Az alábbi írás ezek közül több típust közelebbről is megvizsgál. A homoszexualitás törzsi, pszichoszexuális felfogását Márai lényegében a „fiatal” amerikai kultúra és társadalom metaforikus jellemzésébe illesztette bele. Kritikátlanul csatlakozott a szexuális másságot egyéb megbélyegzések (kommunista elhajlás, megbízhatatlansági faktor, társadalmi szubverzió) természetes velejárójaként feltüntető gyűlöletdiskurzusokhoz. Egy legitim, társadalmilag elfogadott meleg identitás megteremthetőségét lehetetlennek vagy nevetségesnek tartotta, a meleg tömegmozgalom és önszerveződés riadalmat keltett benne, a mozgalom eredményeit és vívmányait, szocio-kulturális és vallási emancipálódását nem tudta értékelni, sőt parodisztikusnak ható összeesküvés-elméletek gyártásába kezdett. Környezete egyes alakjait is megfigyelte (erre volt példa Z. esete), és számos meleg személyiség alternatív, szatirikus vagy egyenesen szélsőségesen negatív portréját is megrajzolta (ezt láthattuk pl. Cory vagy Navratilova esetében).

Irodalom

- Corber, Robert J. – Chambers, Whittaker – Haggerty, George E. (ed.). 2012. *Gay Histories and Cultures: An Encyclopedia*. New York, London: Routledge.
- Cory, Daniel. 1963. *Santayana: The Later Years. A Portrait with Letters*. New York: George Braziller.
- Csehy Zoltán. 2022. „Gide és alpapjai, Green és a többiek”: Márai Sándor és a francia „meleg irodalom”. In Németh Zoltán – Magdalena Roguska-Németh (szerk.). *Transzkulturalizmus és bilingvizmus 5*. 241–266. H. m. n.: Bázis.
- Faderman, Lillian – Timmons, Stuart. 2006. *Gay L. A. A History of Sexual Outlaws, Power Politics and Liptick Lesbians*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

- Fernandez, Dominique. 1994. *Ganümedész elrablása*. Ford. Tótfalusi Ágnes. Budapest: Európa.
- Gaal György. 2006. Az Óvári család kolozsvári tragédiája. *A Dunánál* (5): 78–79.
- Gazda István. 2005. Lax Péter és a család. *Természet Világa* 136 (6): 243–245.
- Gide, André. 1989. *Visszatérés a Szovjetunióból*. Ford. Déry Tibor. Budapest: Interart.
- Greenberg, David F. 1988. *The Construction of Homosexuality*. Chicago, London: The University of Chicago.
- Hartshorn, Lewis. 2013. *Alger Hiss, Whittaker Chambers and The Case That Ignited McCarthyism*. Jefferson, London: McFarland & Company.
- Horváth Nóra. 2019. „A szépség szeretői”: *Santayana és kortársai*. Szeged: JATEPress.
- Johansson, Warren. 1990. McCarthyism. In Wayne R. Dynes (ed.). *Encyclopedia of Homosexuality II*. New York: Routledge.
- Johnson, David K. 2004. *The Levander Scare: The Cold War Persecution of Gays and Lesbians in the Federal Government*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Keczán Mariann. 2004. Márai Sándor és a rádió. *Hitel* 17 (4): 90–97.
- Lenkei Júlia (közread.). 2003. Lapok a „Mindenek könyv”-ből: Tolnay Károly levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (II.). *Holmi* 15 (2): 196–215.
- Márai Ilona. 2022. *Betűbe zárva: Napló I. 1948–1964*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. 1990. *Napló 1943–1944*. Budapest: Akadémiai, Helikon.
- Márai Sándor. [2001]. *Napló 1976–1983*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. 2001a. *Napló 1968–1975*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2009]. *A teljes napló 1952–1953*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2009] *A teljes napló 1952–1953*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2012] *A teljes napló 1959–1960*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2013] *A teljes napló 1964–1966*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2014] *A teljes napló 1967–1969*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2015] *A teljes napló 1970–1973*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2016] *A teljes napló 1974–1977*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2017] *A teljes napló 1978–1981*. Budapest: Helikon.
- Márai Sándor. [2018] *A teljes napló 1982–1989*. Budapest: Helikon.
- Martin, Robert K. 1979. *The Homosexual Tradition in American Poetry*. Austin: University Press.
- Pór Judit. 1996. „Felemelte a szívekben az emberi lét szintjét”. *Mozgó Világ* 22 (2): 121–126.

- Putna, Martin C. 2015. *János nevében: Kereszténység és homoszexualitás: integrációs kísérletek*. Ford. Csehy Zoltán. Pozsony: Kalligram.
- Rónay László. 2005. *Márai Sándor*. Budapest: Akadémiai.
- Rónay László. 2010. Egy európai úr Amerikában: Márai Sándor: A teljes napló 1954–1956. *Literatura* 36 (4): 395–405.
- Seress Ákos. 2013. A szexualitás furcsa története: Edward Albee és a homofób színházkritika. *Literatura* 39 (2): 162–173.
- Skowroński, Krzysztof Piotr. 2007. *Santayana and America: Values, Liberties, Responsibility*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Vatai László. 1984. Márai Sándor Naplói: Az ember és az író. *Új Látóhatár* 35 (1): 12–38.
- Woods, Gregory. 2016. *Homintern: How Gay Culture Liberated the Modern World*. New Haven, London: Yale University Press.

SÁNDOR MÁRAI AND GAY EMANCIPATION IN AMERICA

This paper uses Sándor Márai's diaries to examine the writer's relationship to the emancipatory efforts of the American gay movements to explore the Freudian-based psychosexual aspects of the émigré writer's vision of America. It is a fairly wide-ranging discourse, from the assessment of Walt Whitman's poetry to gay crime, art, and political manipulation (e.g. the Chambers-Hiss case), the description of San Diego pride, and the demonization of the intellectual elitism associated with homosexuality. Márai's tribal, psychosexual conception of homosexuality is essentially embedded in a metaphorical characterization of "young" American culture and society. He uncritically joined the discourses of hatred that presented sexual difference as a natural corollary of other stigmas (communist bias, unreliability factor, social subversion). He considered the possibility of creating a legitimate, socially accepted gay identity impossible or ridiculous, he was alarmed by the gay mass movement and self-organisation, he could not appreciate the achievements and accomplishments of the movement, its socio-cultural and religious emancipation, and he even started to fabricate conspiracy theories that seemed parodic. He also observed certain figures in his environment (the case of Z. was an example of this), and drew alternative, satirical or downright negative portraits of many gay personalities (as we can see in the case of Daniel Cory or Navratilova).

Keywords: Sándor Márai, American gay movements, homophobia, diary literature

ŠANDOR MARAI I AMERIČKA GEJ EMANCIPACIJA

Na osnovu dnevnika Šandora Maraija, rad analizira odnos pisca prema emancipacionim nastojanjima američkog gej pokreta i otkriva frejdovski zasnovanu psihoseksualnu vezu sa predstavom o Americi koju je ovaj pisac imao. Radi se o diskursu prilično

širokog opsega: počev od procene poezije Volta Vitmana, preko homoseksualnih zločina, umetničkih dela i političkih manipulacija (npr. slučaj Čembers-His) ili opisa Prajda u San Dijegu, pa do demonizacije intelektualnog elitizma pridruženog homoseksualnosti.

Ključne reči: Šandor Marai, američki gej pokret, homofobija, dnevnik

A kézirat beérkezésének ideje: 2023. jan. 26.

Közlésre elfogadva: 2023. máj. 15.

TAPODI Zsuzsa

Sapientia EMTE, Kolozsvár, Csíkszeredai Kar
Csíkszereda, Románia
tapodizsuzsa@uni.sapientia.ro

MINDIG ROSSZKOR, ROSSZ HELYEN?

Daday Loránd pályájának fordulatai

Always at the wrong time in the wrong place?

Turns in Loránd Daday's career

Uvek u krivo vreme, na krivom mestu?

Prekretnice u karijeri Loranda Dadajja

Daday Loránd (1893–1954) a 20. század első felének hektikus társadalmi és politikai változásait követő és tükröző életművével, a folytonos újratervezés kényszerében mintha soha nem tudott volna olyan módon lépést tartani a környező világ alakulásával, hogy utólag, ideológiai alapon ne vetették volna a szemére az írásaiból kiolvasható erkölcsi-politikai állásfoglalást. Írói álnevei különböző poétikai eljárásokat jeleznek. Első írásai saját nevén, a *Zátony* (1930) és a *Csütörtök* (1935) című regény Székely Mózes, novellái a *Korunk* hasábjain 1936-tól Derzsi Mihály, a második világháború után, az *Utunkban* közölt írásai Kovács Bálint néven jelentek meg. Pályája és utóélete is zaklatott: volt hadifogoly az első világháborúban, politikai fogoly a királyi Romániában, tanfelügyelő Észak-Erdély visszacsatolása után, Dés város polgármestere 1944 végén, a második impériumváltáskor, majd tanár, újra meghurcolt politikai üldözött, akinek a lakóházán, születése centenáriumán, jóval a halála után, a családja által állított emléktábla avatását – koholt vádak alapján – megakadályozták. Életművének átfogó értelmezése még mindig várat magára. Erre tesz kísérletet a tanulmány a külső kontextusok feltérképezése révén.

Kulcsszavak: Daday Loránd, kontextus, erdélyi próza, társadalmi-politikai változások

A posztstrukturalista irodalomértelmezés rehabilitálni látszik a pozitívizmus által elsődleges meghatározó tényezőként kezelt, ezért a strukturalizmus által

elutasított kontextus fogalmát. Az irodalmat körülvevő történelmi, társadalmi, pszichológiai és kulturális mozzanatok sokasága „erősen meghatározza a szövegek produkcióját és recepcióját, a szerző és az olvasó előfeltevéseit, elvárásait és végső soron azt, hogyan ítélik meg a világot és az irodalmat” (Bernáth et al. 2006, 129). Az irodalmi szöveg kontextusát mindig befolyásolja a szerző és a befogadók számára adott szociokulturális közeg, a külső kontextus tehát történelmileg folyamatosan változik. Daday Loránd műveinek mind létrejöttét, mind befogadását alapvetően meghatározza az a társadalmi-politikai és kulturális kontextus, amely a 20. század folyamán nagy változásokon ment keresztül. A Daday-életmű, esztétikai vonatkozásain túl, kortörténeti dokumentum is, amelyből kiolvashatók az erdélyi magyarság 20. századi sorsának fordulatai. Umberto Eco szerint annak a képnek, amelyet a valóságról alakítunk ki, két alapfeltétele van, „az egyéni és kollektív emlékezet” (Eco 2007, 187). Wolfgang Ernst pedig arra figyelmeztet, hogy „a múlt (akár a hagyomány, akár a *történelmi sors*) átadása mindig médiumok effektusaiként és a halasztódás mechanizmusaként megy végbe” (Derrida–Ernst 2008, 110). Daday Loránd műveinek utóéletében az emlékezetpolitikák működési mechanizmusait is megfigyelhetjük, az írások sorsa lakmuszként mutatja ki a romániai demokrácia mindmáig deficites állapotát.

Az életút állomásai

Daday Loránd 1893-ban született Besztercén, apja dr. Daday Ferenc ügyész, anyja Minichreiter Jozefa. Édesanyja a gyerek kiskorában visszatért Bécsbe, édesapja újra megnősült, Lorándnak három féltestvére született. Az elemi iskolát Désen, gimnáziumi tanulmányait a kolozsvári Református Kollégiumban végezte. 1913 és 1917 között a Kolozsvári Református Teológia és a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Bölcsészkarának hallgatója.

1917-től katona az első világháborúban, Olaszországban hadifogságba esett. Hazakerülve 1920-ban rövid ideig Radákszinnyén volt segédlelkész. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarán 1924-ben filozófiából doktori oklevelet szerzett. Közben saját nevén tanulmányokat és karcolatot közölt a kolozsvári *Napkelet* és *Pásztortűz* hasábjain. 1925-ben hazatért Erdélybe, mert Semesnye községben kisebb birtokot örökölt. A berendezkedő új, balkáni hatalom erőszakos akciói írásra ösztönözték. Székely Mózes álnéven 1930-ban Budapesten kiadott első, *Zátony* című regénye nemcsak irodalmi, hanem politikai körökben is nagy visszhangot keltett. Második regénye, az 1935-ös *Csütörtök* és a *Zátony* francia nyelvű megjelenése miatt sajtóhajsza indult ellene, „írásban elkövetett

felséggyalázás” vádjával hat hónapi börtönre ítélte a katonai törvényszék. Pedig a Pen Klub román tagozatának képviselője, Victor Eftimiu is a védelmére kelt, akárcsak a parasztpárti volt román miniszterelnök, Alexandru Vaida-Voievod.

A dési börtönben kapcsolatba került a kommunista elítéltekkel, és kiszabadulva Derzsi Mihály néven novellákat közölt a *Korunkban*. 1939 tavaszán a szélsőjobboldali Vasgárda fenyegetéseinek hatására feleségével és két kislányával Désre költözött. Háza szellemi központtá vált, vendégei közé tartozott a képzőművész Huber István és Mohy Sándor, de Mécs László, Móricz Zsigmond, sőt Észak-Erdély kormánybiztosa, gróf Bethlen Béla is. Szoros barátság fűzte Gaál Gáborhoz, a *Korunk* főszerkesztőjéhez, aki 1944-ben Désen folytatta tartalékos tiszti kiképzését, és közösen írt dráma létrehozásával szórakoztak. Ez a kapcsolat döntően befolyásolta Daday pályájának későbbi alakulását.

A második bécsi döntést követően Szolnok-Doboka vármegye elemi iskoláinak tanfelügyelőjévé nevezték ki. Így alkalma volt védelmet nyújtani az üldözött román tanítóknak és zsidóknak egyaránt. Demokratikus magatartása miatt felkerült a magyar csendőrség megbízhatatlanokat tartalmazó listájára.

A második világháború végén rövid időre Dés polgármesterévé választották. 1945-ben a Román–Magyar Testvéri Kör megalapítója. A felhívásban megfogalmazta az együttélés alapelveit: „Egyenlő jog és azonos kötelesség: ez ma a közös haza parancsa. Ki-ki őrizze meg nemzeti tulajdonságait és faji jellegét, a nyelvet és a kultúrát.” 1946 szeptemberétől haláláig a dési vegyes gimnázium magyar–német–latin tanára volt. A Gaál Gábor által szerkesztett *Utunkban* Kovács Bálint név alatt jelentek meg novellái.

1946 novemberétől – hamis vádak alapján – öt hónapi szabadságvesztést szenvedett el. Ez része lehetett a „horthysta” erőket felelősségre vonó romániai megtorlásnak. 1952-ben újabb négy hónapos vizsgálati fogság következett a kolozsvári fegyházban. Ennek „az osztályharc élesedése” és az „elvtelen magyar egység ellen” címszó alatt zajló szalámitaktika részeként, a kommunista párton belüli tisztogatás lehetett az oka, amelynek egyik célpontja Gaál Gábor volt. 1954-ben jelent meg, két év fektetés után, a *Malomszeg* című novelláskötete, amelyet – a támadó kritikák miatt – betiltottak. Ez a hercehurca is hozzájárult az író halálához.

Az epikus művek világa

A *Zátony* egyedi szemléletmódú alkotás. Azáltal, hogy a történet intradiegetikus narrátora Wotan, egy kutya, „aki” a háborúban megvakult gazdáját – a regényben kifosztott földbirtokost – vezeti, hangsúlyosabbá válik az

általuk reprezentáltak (az impériumváltás következtében magukra hagyott erdélyi magyarok) végletes kiszolgáltatottsága. A kutya nem értelmez, médiumként közvetíti a jelenlétében zajló eseményeket, ám e narrátor mögött ott az absztrakt szerző, aki többet láttat, ért a kutyánál. „Figyelünk. Künn hófelhők járnak. A kertben kedvetlenül ácsorognak a gyümölcsfák. Hónaljuk moháin cinkék legelnek. A tiszteletes a kurátorral az utcán megy, és zsoltárt énekel. Temetnek” (Daday 2008, 18). Az utolsó mondat nyilvánvalóan meghaladja az állati percepció szintjét. Ez a narrátorválasztás lehetővé teszi, hogy a szereplők külső tulajdonságainak leírása minimális legyen, ugyanakkor az állat ösztönösen érzi, hogy ki a jó-, ki a rosszakarátú ember, így lényeglátóbb. De ez ahhoz az eredményhez is vezet, hogy a bemutatott események minden narrátori értelmezgetés nélkül, önmagukért beszéljenek. Az avantgárdnak a befogadóra sokkal többet bízó, töredéket kollázssá alakító technikáját is felfedezhetjük ebben az írói eljárásban. A kutya nem keres összefüggéseket, nem kutat előzményeket, csak közvetíti, amit lát és amit hall. A jelenetekből a befogadónak kell összeállítania a cselekményt, megfejtienie az egyes szereplők cselekedeteinek az indítékát. Jó példa erre Dán Jóska története. Olyan epizódja ez a regénynek, amely méltó párja Móricz Zsigmond *Szegény emberek* című elbeszélésének, amelyből világossá válik: a gyilkos is áldozata a háború elembertelenítő gépezetének. Először csak azt tudjuk meg Dánról, hogy a harctérről hazatérve elköti magyar szomszédja, a megvakult földbirtokos tehenét, amikor pedig az állat megdöglik nála, a megnyúzott dögöt visszavonszolja az eredeti tulajdonos udvarába. Amikor a görögkeleti pap arra biztatja, hogy álljon be a román hadseregbe, fellázad. „Süssék meg az országukat. Akinek van még kedve ágyúztatni, lődöztetni magát, az menjen, vitesse magát, döögöljön meg. Kereszttel vitték ötet tizennyben is. Ő nem megy. Az istennek se megy. Neki nem kell se Isten, se ország” (Daday 2008, 47). A falu megtestesült rossz szelleme, Murza Sándri addig hecceli – „Ez a bűdös zsidó. Amíg minket ott folyattak, ezek itt felzabáltak mindent” (Daday 2008, 48) –, amíg beront a zsidó kocsmáros-hoz, és agyonüti. Terhes feleségével rendkívül durván bánik, az időnap előtt, az utcán ad életet gyerekének. A nő haldoklik, az újszülöttről egy mellékmondatból derül ki, hogy egy orosz hadifogoly az apja. A tiszteletest elhívják az asszonyhoz. Drámai párbeszéd világít rá a lelki torzulások okára.

- Te, Jóska!
- Tessék, tiszteletes úr!
- Én nem viselhetem a gondodat, mert te nem az én nyájamba való vagy. Mégis azt mondom neked, hogy amit most műveltél, azért akasztófát érdemelsz.
- Igenis, tiszteletes úr.

– Agyonverted azt a boldogtalan zsidót, és árva lett a kezed után három kis gyerek. A feleségedet is halálba kergetted. Mondd csak, Jóska, ki neveli fel a gyerekeidet?

Dánnak egy kicsit lejjebb csúszott a feje.

– Eszednél vagy te mindig, Jóska?

– Nem tudom, tiszteletes úr. Az ördög belém búj néha.

– Szoktál te imádkozni, Jóska? [...] Mikor imádkoztál utoljára?

Dán a csűr szalmájába meredt, mintha mögötte feküdne valaki. Töretlen szívéből lassan, vontatva kihúzott egy véres tövist.

– Mikor az elsőt agyonvertem, tiszteletes úr. Volhíniában. Nem imádkoztam többet (Daday 2008, 57).

A lélekábrázolás mesteri tudására vall, ahogyan a szöveg a büntudat, az eszmélés fokozatos megerősödését érzékelteti. Dán elindul a pópához, hogy az újszülöttet arra a névre kereszteltesse, amit a felesége kért, de új ösvényt tapos a hóba a kertek alatt – nem bír a gyerekekkel az általa megölt kocsmáros háza előtt elmenni. A pápa nem áll szóba vele. Anyósára bízva a csecsemőt, az őt elfogni akaró csendőröket még szétveri, végül felakasztja magát az általa korábban kirabolt szomszéd kertjében. Nincs, aki egy jó szót szóljon az emberséges tiszteletesért, amikor Murza Sándri feljelentése alapján elhurcolják a templomból, és a csendőrségen agyonverik húsvéti prédikációja miatt, mert a szülőföldhöz és a nemzethez való ragaszkodásra buzdított. (A regény végén Murza, belátva, hogy az új hatalom őt is kifosztotta frissen, erkölcsi gátlások nélkül szerzett vagyonából, bocsánatot kér a főhőstől mindazért, amit ellene elkövetett.)

Az állatnak nincs olyan időérzékelése, mint az embernek. Ebből adódik a narrátori fikció buktatója, mert a könyvben közel tíz év történései sorjáznak összemósodottan. A negatív tapasztalatok úgy sűrűsödnek a négyszáz oldalnyi szövegben, hogy az olvasó óhatatlanul azt érzi: a kevesebb több lett volna. Találóaan tapint e szerkezeti hiányosság esztétikai és etikai következményére Németh László kritikája:

Mihelyt egy könyv fölött nem azt kérdelem, hogy szép-e, hanem hogy igaz-e, már meg is követelem tőle, hogy igaz legyen. Itt meg éppen népek gyűlöletéről és népek sorsáról van szó, s jaj annak az írónak, ha igazságérzékemet meg meri tévesztetni. [...] Az igazság nemcsak tény, hanem inkább arány a tények között, s a *Zátony* után meg kell kérdeznem, helyes arányba állította-e az író az igazságot alkotó tényeket? Hogy a főkérdésnél maradjunk: Szabad-e a románok magyargyűlöletét a világtörténelmi gyakorlattól ennyire izoláltan, az 1919 előtti magyar viszonyoktól ennyire függetlenül nézni? (Németh 1931, 145.)

Kós Károly értékelése szintén elutasító volt, hiszen a regény pesszimista szemlélete nem fért össze az erdélyi testvériség, békés együttélés általa propagált ideológiájával. „Nem vállalhatjuk mi, magyarok és nem vállaljuk mi, erdélyiek. Mi csak az igazságot vállalhatjuk, mert ez a mi legnagyobb erőnk, és nem vállaljuk ezt az írást, amely az igazság látszatát a rosszul értelmezett művészet szuggesztív erejével akarja valóságképpen elfogadtatni” (Kós 1931, 86). Daday Loránd viszont – amint azt korábban, a *Pásztortűz* 1921. május 15-i számában kifejtette – éppen az igazság kimondásában látta a művészet szerepét: „Mindig szép az, ami igaz.” Gaál Gábor, a valóságirodalom teoretikusa, bár baloldali szerkesztőként nem rokonszenvez a földbirtokos osztállyal, a szerzőhöz írt levelében a megjelentetés előtt álló szövegrészletet pozitívan értékeli, kíváncsian várja Wotan és gazdája kalandjainak a folytatását, korántsem tekinti a valóságtól elrugaszkodottnak a történetet, és felajánlja a segítségét a kiadáshoz.

A *Zátonyra* intertextuálisan utal vissza a második regény, a *Csütörtök*. Itt is megjelenik egyik mellékszereplőként az előző mű vak főhőse a kutyájával és a két hűséges szolgálója, Moisa és a „kémkedésért” agyonvert Márton. A főhős egy ismerős szerkesztőt látogat meg (akiben a befogadó Gaál Gábort sejtheti),¹ s aki felolvas neki egy részletet az előtte fekvő „álneves” szerzőjű regényből, s a szöveg hatására a főszereplő előtt a vak százados képe rémlik fel. A *Zátonyt* ekképpen értékeli a megidézett szerkesztő:

Vége felé járok, és nem tudom eldönteni, hogy mit olvasok. Költészetet? Valóságot? Regényt? Korrajzot? Vádlevelet, vagy irredenta okmánytárt? Külön-külön egyik sem. Valami furcsa keverék az egész, részleteiben hol több, hol kevesebb az említetteknél. Gyűjtőlencséje a háború utáni erdélyi magyar sorsnak. [...] Szörnyű híradás, kegyetlen, őszinte beszámoló. Egy elveszett nép betűkbe kottázott halálordítása (Daday 2009, 308).

A folytatásba pedig szó szerinti idézetként iktatódik be az első regény invocációja: „Azt, ami itt történt, emberi nyelv ki nem beszélheti. Ilyet csak bomlott agy talál ki. Te kell, hogy elüvöltssed! A te hű kutyaszívednek kell, hogy higgyenek!” (Daday 2009, 309.)

A *Csütörtök* címe szintén jelképes, hiszen a regény fő témája az, hogy a nagy emberbaráti és főleg a nemzeti álmok csúfosan megbuknak, a főhős

¹ „Tudta róla, hogy lapoknál dolgozik. Bámulta széles tudását, a tehetségét, melyről megérezte, hogy a vidéki újságíró társadalom szűk kereteibe nem sokáig fér be. A végén tényleg kimarták. Azóta világnézeti folyóiratokat szerkeszt, hadakozik a szélmalom ellen, de a baloldali eszmék mellett makacsul kitart, mint az igazi játékos, aki akkor sem hagyja félbe a játékot, ha látja, hogy a sorozat kedvezőtlen, vagy rájön, hogy az asztalhoz hamiskártyások ültek” (Daday 2009, 308).

Albin Bilibaca minden nemes törekvése csütörtököt mond a háborús kor torz, gyűlölködéstől átítatott viszonyai között. Mielőtt életét veszti a könyv utolsó lapján, Albin számot vet a sorssal. „Tompán a korra gondolt, saját korára, amely minden ponton csütörtököt mondott” (Daday 2009, 359).

Schöpflin Aladár a *Nyugat* hasábjain mutatja be a regényt, értékeli a komponált jelenetek drámaiságát, és negatívumként emeli ki a szereplők tetteinek lélektanilag indokolatlan jellegét.

A kétféle román kulturális és lelki állapot – az erdélyi és a királyságbeli – egybeolvadásának nehézségei, fájdalmai és inkompatibilitásai s ennek az állapotnak a romantikája sokszor csábítják melodramai megoldásokra és íróilag indokolhatatlan helyzetek felállítására. De a regényben van valami vehemencia, szaggatott, rövid mondatai néha olyan kataraktákban zuhoghatnak s az egésznek olyan különös izzása van, hogy minden írói kezdetlegességével is magával ragad. Az író túlfűtöttsége olyan sűrített léggörte teremt, amely minden teatrálitáson túl is fenntartja a feszültséget, mert mindig érezhető emberi magatartást érzünk benne (Schöpflin 1935, 3).

A pontos, kidolgozott, drámai részletek és a laza szerkezet ellentéte erre a műre is jellemző. A *Csütörtök* struktúrája is a pikareszk regényekére emlékeztet: epizódok füzére, melyeket a főhős személye köt össze. A jelenetek közötti éles vágások az avantgárd montázstechnikáját idézik. Semmi sem jelzi, hogy két egymás utáni epizód cselekménye között akár évek telhetnek el, s külön jelölés híján a váltások után a hőst körülvevő szereplőkre, helyszínre történő utalásokból csak fokozatosan bomlanak ki az új körülmények. Albin hányódása korrajzot ad, de a jellemrajz kidolgozottságát nem segíti. A széttöredezettség-élményt itt nem indokolja az állati percepciónak az emberitől eltérő jellege. A regény mindentudó narrátora, akinek nézőpontja a főhőshöz áll közel, nem tartja szükségesnek az előzmények ismertetését. Ez különösen bántó az indokolatlan cselekvések, jellemfordulatok esetén.

A kulcsregény-jelleg miatt (mivel felismerhetők a műben a kor politikai irányzatainak kiemelkedő alakjai a parasztpárt vezetőjétől, Iuliu Maniutól vagy Octavian Goga költőtől az Országos Magyar Párt vezetőiig) még élesebbé válik a Román Királyságból foglalni jött politikusokra, hivatalnokokra vonatkozó bírálat. A főhős az ártatlan magyart meggyilkoló csendőr felettesének ezt vágja a szemébe.

Őrnagy úr! Mióta önök itt vannak, egyetlen céljuk volt, hogy minden talpalatnyi helyet betöltsenek és elfoglaljanak. Helyéből mindenkit kitűrtak! Learatták a föld gyümölcsét! Kiütötték szánkból a kenyeret! Felfaltak

mindent és most a morzsáknál tartanak. Eltűrtük. De, mikor a morzsák is elfogytak, akkor... akkor találkozni fognak velünk, őrnagy úr! Velünk! Az erdélyi románokkal! (Daday 2009, 265.)

A pozitív szereplők rendre csalódottan, mindenükből kifosztottan jelennek meg a regény végén, egyedül a jellemtelen, köpönyegforgató kocsmáros találta meg a helyét az új rendben. Bilibaca Albin fegyverrel harcolt 1916-ban a román hadsereg oldalán, de Erdély Romániához csatolásakor mégis kiforgatják az örökségéből, „az impérium átvétele utáni időben pár úrnak az étvágya mértéktelenül megnövekedett. [...] az új vezetőség pedig nem teketóriázott sokat, hanem a román kincstár segítségével mint jogutóddal az ebek harmincadjára juttatott mindent” (Daday 2009, 318). A *Csütörtök* záróképe a hatalmi brutalitást a kor Romániájának általános jellegzetességeként láttatja: a hős Bukarestbe vetődve a vasúti üzemben éppen akkor keresi fel mérnök barátját, amikor csendőrsortúzzal vérbe fojtják a munkások sztrájkját.

Mindezek ismeretében érthető, hogy az ókirályságból érkezett uralkodó elit képviselői miért érezték politikai támadásnak a szerző regényeit, és miért kelt védelmére az erdélyi románokat tömörítő parasztpárti értelmiségiek jelentős része.

Az új kiadásokat előszavazó Gáspár György megállapítja, hogy az életrajzi elemek jelenléte miatt Daday írásai között gyakori „a közös vonás, átjárás, áthallás. Az egyébként önálló életet élő művekben visszatérően, újra és újra felbukkannak ismerős helyek, tájak, fő- és mellékszereplők” (Gáspár 2009, VI). Ez az észrevétel fokozottan igaz a harmadik regény, az *Egy régi udvarház árnyékában* esetében, melyen haláláig dolgozott a szerző, és amely bevallottan önéletrajzi jellegű. Töredékei a Dávid Gyula által szerkesztett, 1970-es *A lápon át* című kötetben jelentek meg először. A regényszöveg a korábban publikált elbeszéléseket fűzi egybe, a valódi élmény hitelességét kölcsönözve a történeteknek. Az írói invenció itt az alteregó főhős megduplázásában nyilvánul meg: Péchy Zalán alakjában az örökös minőségben hirtelen jómódba csöppenő én identitásválságát mutatja be, míg a másik én, a proletár származású Gál Feri az élő lelkiismeret megtestesüléseként minduntalan figyelmezteti barátját vallott demokratikus eszméinek és szociális helyzetének ellentmondásaira. A túlságosan buzgó igyekezet az osztályharcos konklúzió kibontakoztatására természetesen nem tett jót az ötvenes évek elején készülő regénynek, mégsem tudta elnyomni életszerűségét. Kiemelkedő erénye a természet, a táj ábrázolásának líraisága.

Mialatt az „állásban” ültünk, heves szél támadt. Nemcsak az erdőt borzolta össze-vissza, hanem a felhőket is az ónszürke hideg égen. Fáztunk. És mégsem bántuk, mert jó ott, távol a világ megoldhatatlannak látszó

ellentmondásaitól, a zúgó rengetegben, ahol nem látsz egyebet, mint fát meg eget, barangolsz naphosszat hegyre föl, völgybe le, hogy végre megállj valahol a csúcson, lerázz magadról minden nyomorúságot, és bámulj riadtan a végtelen térbe, mely mindig újra felgyújtja szívedben a szabadság vágyának halhatatlan lángját (Daday 2007, 73).

A harmincas években Derzsi Mihály néven publikált elbeszélések hősei a börtönben megismert kiszolgáltatott kisemberek, mint például egy fogságban meghalt öreg tolvaj, akinek még a temetésén sem hangzik el egyetlen együttérző szó sem, vagy a gyerekgyilkossá vált megesett cselédlány. Az ő sorsukat mély együttérzéssel ábrázolja az író.

Az utolsó korszak novelláinak esetében kevésbé sikerült a kényes egyensúly megteremtése. A kétségkívül jóhiszeműen vallott politikai meggyőződés túlságosan erőteljesen, áttételek nélkül kap hangot ezekben a műveiben. Ha a *Zátony* és a *Csütörtök* a nemzetek közötti konfliktusban kereste a kiszolgáltatottak igazsága melletti kiállás lehetőségét, a börtönélmények hatására keletkezett írásokban már nem a nemzeti, hanem a szociális elnyomás áldozatainak szenvedései kerülnek előtérbe. Gaál Gábor irodalompolitikus hatására a második világháborút követő időszak prózai alkotásaiban már egyértelműen az osztályharc ábrázolására kerül a hangsúly. Székely Mózes regényei a tragédiák halmozása miatt veszítenek hitelességükből, Kovács Bálint írásai viszont éppen a tragikum mindenáron történő feloldása miatt.

A *Florinel* című elbeszélés 1953-ból – ha csak részleteit tekintjük – a realista helyzet- és jellemábrázolás diadala lehetne. A megejtett cselédlány fogatot kér volt gazdasszonyától, gyermekének nagyanyjától, hogy beteg kisfiát a városba vigye. Tapasztania kell érte, mégsem kap lovat, mert a kapzsi volt gazdasszony sajnálja ilyesmire az állatot, s kapóra jönne neki, ha a kis fattyú meghalna. Amikor a párttitkár mégis kiharcolja a lovakat, a felzaklatott gazdagok azzal állnak útjába, hogy a gyermek meghalhat, s akkor a jég elveri a határt. A másik nagymama szemet oltat, papot, kuruzslót hív, a macskát is elégetik, a gyermek azonban egyre rosszabbul van. A nagygazdák körbeveszik a párttitkárt, a háborús légnyomás helyi áldozata pedig hátulról leüti.

A gazdag, haszonleső és kapzsi parasztasszony mozdulatai, gesztusai, szóhasználata, magatartása egyaránt hiteles. Az is könnyen elképzelhető, hogy nem szívesen segítene fia törvénytelen gyermekének megmentésében. Az a tény viszont, hogy a csábító most pap egy másik faluban, és hogy a beteg gyermek anyja gondolatban párhuzamba állítja a vajákos ráolvasót a kapzsi pópával, már „a klerikális reakció leleplezése” érdekében hirdetett szocreális kampány hoza-

déka. A beteg gyermek iskolás rokona – meglátva a jó ügyet egyedül képviselő párttitkárt, akit a babonás és kapzsi kulákok leütöttek –, felidézi magában az ünnepélyt, ahol ez a kemény munkás szónokolt, pionír kitüntetésekot osztogatott. Az ilyen betoldások, melyek a pozitív hős gáncstalanságát domborítják ki, hiteltelenné teszik a jól sikerült részleteket is.

Ha Florinel vagy akár a párttitkár meghalt volna, a faluban dülő ellentétek valóban leleplező erővel jelentek volna meg az elbeszélésben. Az elvárt szocialista realista séma azonban nem tűri a tragédiát. A mozgósító erejűnek indult elbeszélés a felhőtlen befejezéssel teljesen ellaposodik. A feszültség, amit a bevezető részek mesteri fokozása vezetett a drámai csúcsig, elsikkad az idilli befejezéssel. A sematizmusnak tett engedmény, hogy a főorvos abbahagyja az értekezletet azért, hogy asszisztáljon a meggyógyított parasztyermek távozásánál. Minden műnek ugyanis azt kell hirdetnie, hogy az új társadalomban az ember a legfontosabb érték, nem úgy, mint a régi, gazdagok uralta világban. A jellemgyengéséget vagy erényeket nem egyéni tulajdonságnak, hanem az osztály-hovatartozás függvényének kell tekinteni, ez a szocialista realizmusnak volt az elvárása, a „tipizálás”. Ugyancsak a sematikus elvárás, a hurráoptimizmus teszi szükségessé a tragikum feloldását.

A kortárs kritika (lásd Tapodi 2001, 16) számára azonban mindez nem volt elég, még így is túl valóságosnak találták a bemutatott jelenségeket. Amikor Daday gyűjteményes kötete kiadásának megakadályozása céljából a központi magyar pártlapban 1952-ben „leleplező” cikk jelent meg, az elbeszéléseket közlő *Utunk* szerkesztősége elhatárolódott a szerzőtől.

A Szerkesztőség Nyilatkozata

A *Romániai Magyar Szó* július 29-i számában *Ellenséges irodalmi csempészaru* címen cikk jelent meg Kovács Bálintnak az *Utunk* március 21-i, május 1-i, július 4-i és július 11-i számában közölt írásairól. A cikk elemezve ezeket az írásokat, rámutat hamisító, ellenséges jellegükre, káros hatásukra és bírálja az *Utunk* szerkesztőségét, amely ezeket a műveket közreadta. A szerkesztőség egyetért azzal, hogy Kovács Bálint írásai hamis képet adnak valóságunkról, naturalista módon eltorzítják új életünket. A szerkesztőség komoly hibát követett el és éberség hiányáról tett tanúságot, amikor közölte ezeket az ártalmas írásokat. A szerkesztőség a bírálat nyomán önbírálati szellemben mélyrehatóan elemezte munkáját, megállapította az elkövetett hibák okait. A szerkesztőség levonta a szükséges tanulságokat és mind a munkatársak ideológiai nevelése terén, mind szervezeti téren megtette a hibák felszámolásához szükséges intézkedéseket.

Az *Utunk* szerkesztősége

Ebben az évben már Gaál Gábor sem publikált az általa alapított lapban, mert a *Valóság és irodalom* című kötetének megjelenése után ellene is elindult a haláláig tartó hajszája.

Utóélet

Az üldözés Daday Loránd szerzői utóéletét is beárnyékolta. Dávid Gyula 1970-ben megjelentetett egy válogatást a Derzsi Mihály és Kovács Bálint néven jegyzett írásokból. A Székely Mózes-regények tiltólistán maradtak a rendszer-változásig. *A lápon át* című kötetről pozitív kritikák jelentek meg Nagy Pál és Szilágyi András tollából. Volt tanítványai szintén elismerő írásokban emlékeztek meg Dadayról (Kormos Gyula: *Most lenne nyolcvanéves*). Viszont a nyolcvanas években újra elkezdődött a lehetetlenné tevés. Ennek politikai oka, hogy a Vasgárda szélsőjobboldali ideológiája a Ceaușescu-rendszer doktrínájává vált, Románia a nemzeti kommunizmusnak a pártfőtitkár által Kínában látott változatát kezdte el építeni, és a „nemzeti homogenizáció” folyamatában a magyarok töltötték be a belső ellenségnek szánt szerepet. Ion Lăncrănjan a magyarellenesség egyik alaplátványának tekinthető *Cuvânt despre Transilvania (Egy szó Erdélyről)* című pamfletje 1982-ben történt megjelenését követő vitában Daday Lorándot azonosította Dücső Csabával, a második világháború idején harcra buzdító propagandáírások szerzőjével. Alaptalan vádját átvette a román nacionalista sajtó. Dr. Lakatos László viszont kinyomozta, az inkriminált írások szerzője, Dücső Csaba valós személy, nem azonos a megvádolt alkotóval.

Ennek ellenére az író születésének centenáriuma alkalmából, 1993-ban a Daday dési lakóházát megjelölő emléktábla elhelyezését a város polgármesterre tiltotta. Öt év múlva, 1998-ban a román sajtó újabb boszorkányüldözésbe kezdett, újra felemlegetve az összes hamis vádat. Ezekre reagált például Halász Anna (*Becsülete a halottnak is van*), mintegy jóvátéve azt, hogy neki is szerepe volt az ötvenes évekbeli ledorongoló kritika megszületésében. 2000-ben egyenesen népiirtással vádolta egy képviselő az író a román parlamentben. Pomogáts Béla újságcikkben kelt az alkotó védelmére, az erdélyi irodalom történetét taglaló kétkötetes munkájában pedig esztétikai szempontból értékelt az írásokat. A Kráter Kiadó 2007-től három kötetben jelentette meg Daday regényeit és két színdarabját, így a rendszerváltás utáni olvasók végre megismerhették ezeket. Román nyelvre viszont eddig nem fordítottak le semmit.

Következtetés

Vannak olyan életművek, amelyek keletkezési koruk dokumentumaivá válnak. Ugyanakkor a jobb megértésükhöz elengedhetetlen annak a társadal-

mi-politikai kontextusnak az ismerete, amely meghatározta mind tematikájukat, mind ábrázolásmódjukat, de még a befogadásukat is. Az írók személyesen ismerő Dávid Gyula így foglalta össze ezeket az ellentmondásokat:

Daday Lóránd, az ember, megnyugtató, erőt és biztonságot sugárzó egyéniség volt. Az író annál nyugtalanítóbb. Nem azért, mintha századunk irodalmi és ízlésbeli forradalmainak harcosa lett volna [...], de amikor a tollat nagy megszakításokkal, olykor évtizedes hallgatás után újra meg újra kezébe vette, mindig vihart kavart maga körül belső kényszernek engedelmesskedő írásaival, s szenvedélyes állásfoglalásra kényszerített mellette, s igen sokszor ellene is (Dávid 1970, 5).

Az ember és a mű sorsa példázattá válhat, egy közösség lehetőségeinek fokmérőjévé. Daday Loránd prózájának mind kortárs befogadása az elhallgattatásokkal, kierőszakolt témákkal és stíluskényszerrel, mind az utóélete az igaztalan rágalomokkal arról árulkodik, hogy az erdélyi magyar szellemi életnek indulásától fogva folyamatosan nehéz kihívásokkal kell megküzdenie.

Irodalom

- Bernáth Árpád – Orosz Magdolna – Radek Tünde – Rácz Gabriella – Tőkei Éva. 2006. *Irodalom, irodalomtudományi, irodalmi szövegelemzés*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Daday Loránd. 1970. *A lápon át*. Bukarest: Kriterion.
- Daday Loránd [Székely Mózes]. 2007. *Egy régi udvarház árnyékában: A térkép*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület.
- Daday Loránd [Székely Mózes]. 2008. *Zátony: Kié ez az ország?* Pomáz: Kráter Műhely Egyesület.
- Daday Loránd [Székely Mózes]. 2009. *Csütörtök*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület.
- Dávid Gyula. 1970. Daday Loránd emberi és írói útjához. In Daday Loránd: *A lápon át*. 5–27. Bukarest: Kriterion.
- Derrida, Jacques – Ernst, Wolfgang. 2008. Az archívum kínzó vágya: Freud impresszió. In *Archívumok morajlása: Rend a rendtelenségből*. Ford. Bereczki Péter, Lénárt Tamás. Budapest: Kijárat.
- Eco, Umberto. 2007. *Hat séta a fikció erdejében*. Ford. Schéry András. Budapest: Európa.
- Gáspár György. 2009. „...aki ma győz, elbukik holnap...” In Székely Mózes: *Csütörtök*. III–IX. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület.
- Halász Anna. 1998. Becsülete a halottnak is van. *Romániai Magyar Szó*, márc. 26.
- Kormos Gyula. 1973. Most lenne nyolcvanéves. *Utunk* 27 (47): 4.

- Kós Károly. 1931. Székely Mózes Zátony. *Erdélyi Helikon*, 83–86.
- Nagy Pál. 1970. Lápon át – az önkifejezés felé. *Utunk* 24 (38): 4.
- Németh László. 1931. Székely Mózes Zátony. *Protestáns Szemle* 43 (2): 145–147.
- Pomogáts Béla. 2000. Daday Loránd és Wass Albert védelmében. *Romániai Magyar Szó*, okt. 20. 2.
- Pomogáts Béla. 2008. *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*. Csíkszereda: Pallas Akadémia.
- Schöpflin Aladár. 1935. Erdélyi irodalom. *Nyugat* 28 (7): 1–4.
- Szilágyi András. 1970. Daday feltámadása. *Utunk* 24 (32): 3.
- Tapodi Zsuzsa. 2001. Stációk Daday Loránd emberi és írói útján: Dokumentumok és legendák. *Helikon* 12 (17): 12–18.

ALWAYS AT THE WRONG TIME IN THE WRONG PLACE?

Turns in Loránd Daday's career

Loránd Daday (Beszterce, 1893 – Dés, 1954) due to the drastic changes of the 20th century reflected in his works, never seemed to be in the right place at the right time. He never managed to keep up with the changes in the world around him and hence for ideological reasons, his moral and political attitude was always reproached in one way or another. His *noms de plume* indicates different poetic processes. His first writings were signed under his real name, the novels *Zátony* [Shoal] (1930) and *Csütörtök* [Thursday] (1935) were signed under the name Mózes Székely, his short stories in the columns of the journal *Korunk* under the name Mihály Derzsi beginning with 1936, and after the Second World War, his writings were published in the weekly *Utunk* under the name Bálint Kovács. His career and his afterlife were also turbulent: he was a war prisoner in the First World War, a political prisoner in the Kingdom of Romania, a school inspector after the reunification of Northern Transylvania with Hungary, the mayor of the town of Dés after the transfer of sovereignty at the end of 1944, then a teacher, to become a politically persecuted person once again. Long after his death, on the centenary of his birth, the inauguration of the memorial plaques by his family on his apartment block was prevented - on the basis of some trumped-up charges. A comprehensive interpretation of his life and work still awaits. The present study attempts to do this by mapping the external contexts of Daday's works. *Keywords*: Loránd Daday, context, Transylvanian prose, socio-political changes

UVEK U KRIVO VREME, NA KRIVOM MESTU?

Prekretnice u karijeri Loranda Dadaija

Lorand Dadaí (1893–1954) sa svojim životnim delom, koje odražava uzburkane društvene i političke događaje s prve polovine 20. veka, primoran da neprestano premodelira svoje pisanje, nikada se nije mogao u potpunosti uskladiti sa promenama

u spoljašnjem svetu na način da mu se naknadno ne prigovara zbog moralno-političkih stavova koji se mogu iščitati iz njegovih tekstova. Pseudonimi koje je koristio ukazuju na razne poetske postupke. Prve tekstove objavljuje pod svojim imenom, romane *Zátony / Greben* (1930) i *Csütörtök / Četvrtak* (1935) potpisuje kao Mozeš Sekelj, novele na stranicama časopisa *Korunk / Naše doba* od 1936. godine kao Mihalj Derži, a tekstove u časopisu *Utunk / Naš put* posle Drugog svetskog rata kao Balint Kovač. Njegov čitav životni put, ali i period posle smrti, bio je obeležen nemirima i trzavicama: bio je ratni zarobljenik u Prvom svetskom ratu, politički zatvorenik u Kraljevini Rumuniji, prosvetni inspektor prilikom reanektiranja severnog dela Transilvanije, gradonačelnik grada Deš krajem 1944. za vreme promene vlasti, zatim profesor, ponovo progonjeni politički protivnik vladajuće struktura, na čijoj kući je, zbog neosnovanih optužbi – dosta godina posle njegove smrti, osujećeno postavljanje spomen table povodom stote godišnjice rođenja koju je njegova porodica želela da obeleži. Ovaj rad predstavlja doprinos sveobuhvatnom tumačenju njegovog životnog dela.

Ključne reči: Lorand Dadai, kontekst, transilvanijska proza, društveno-političke promene

ETO: 821.511.141(477)“20”

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

821.511.141

81'244

DOI: 10.19090/hk.2023.2.108-137

GAZDAG Vilmos

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Filológia Tanszék

Beregszász, Ukrajna

gazdagvilmos@gmail.com

ÁLLAMNYELVI HATÁS A 21. SZÁZAD KÁRPÁTALJAI MAGYAR IRODALMÁBAN

State language influence in the 21st century Transcarpathian
Hungarian literature

Uticaj zvaničnog jezika na podkarpatsku mađarsku književnost
u 21. veku

A határon túli magyar kisebbségek nyelvhasználatát ért államnyelvi hatásokkal kapcsolatban már gazdag szakirodalom áll a rendelkezésünkre. Ez idáig azonban még nem került sor olyan kutatásra, amely a kárpátaljai magyar irodalom szociolingvisztikai és dialektológiai, illetve a mindenkori államnyelvi hatás következtében fellépő jellegzetességeinek vizsgálatát tűzte volna ki céljául. Jelen írás célja a kárpátaljai magyar irodalom szintjén jelentkező államnyelvi hatás kimutatása, illetve a vizsgált irodalmi művekben előforduló államnyelvi kontaktuselemek, kódváltások és névtani sajátosságok adatolása és csoportosítása. A munka keretein belül alapvetően két írói generáció elmúlt két évtizedben megjelent műveit vizsgáljuk. Az első, ún. idősebb generáció (Vári Fábíán László, Nagy Zoltán Mihály, Lengyel János, Bartha Gusztáv és mások) esetében feltételezhető a szovjet éra és az orosz nyelv intenzívebb hatásának a megmutatkozása, míg a második, az ifjú nemzedék (Marcsák Gergely, Shrek Tímea, Hájas Csilla, Kurmai-Ráti Szilvia) esetében ilyen jellegű élettapasztalatok, koruknál fogva nem feltételezhetők. A két nemzedék műveiben így módon tehát valamelyest a rendszerváltással párhuzamosan végbemenő, az államnyelvi szerepet betöltő nyelvek hatásmechanizmusa és annak változása is tetten érhető lehet.¹

Kulcsszavak: államnyelv, kölcsönszavak, keleti szláv lexikai elemek, magyar nyelvváltozatok, kárpátaljai magyar irodalom

¹ A dolgozat a Magyar Tudományos Akadémia *Domus Hungarica ösztöndíjprogram* támogatásával készült.

Néhány szó a kárpátaljai magyar irodalomról

Balla D. Károly szerint a kárpátaljai magyar irodalom léte nem egyértelmű, ugyanis

amit ez a terület irodalomként fel tud mutatni, az csak részben elégíti ki a fogalom ismérveit: kis számban ugyan, de vannak írók, ám nincsenek műhelyek, van líra és epika, de jószerével hiányzik a valódi értekező próza, kritika, dráma; hiányzik a tartalmi és stiláris sokszínűség, nincsenek iskolák és irányzatok; van középnyemzedék, de alig maradtak nagy öregek, és egyáltalán nincsen utánpótlás; jelennek meg könyvek, de alig jutnak el a közönséghez, és kiadványaink között kevés a magasabb mércével is értékelhető; időnként indulnak folyóiratok, de hamar elvetélnék; el-elve szerveznek szűk körű irodalmi találkozókat, de nincs szerves irodalmi élet, hiányzik a szakmai vita, és az olvasói visszajelzés is roppant esetleges (Balla D. 2002, 104–105).

Ugyanakkor mindenképp hangsúlyozni kell azt is, hogy „a kárpátaljai magyar irodalom sajátosságait alapvetően meghatározza az, hogy a kultúra szempontjából a kárpátaljai magyarságnak minden lényeges vonatkozásban a legnehezebb történelem jutott” (Görömbei 1995, 153), s ezáltal „a kárpátaljai magyar irodalom jellegzetes művei nyelvallapotuk és az alkotásokban föltáruuló szerzői létértelmezések révén arra is alkalmasak, hogy »egy közösség történelmi tapasztalatainak, sajátos szemléletformáinak, közösségi titkainak birtokába« juthasson az ember” (Penckófer 2003, 10).

A kárpátaljai magyar irodalom „ébredése” az 1950-es évekhez, elsősorban a Kárpátontúli Területi Kiadó magyar osztályához (1951), majd a *Kárpáti Igaz Szó*hoz, a *Kárpáti Kalendárium*hoz és Balla László irodalomszervezői és alkotói munkásságához köthető (Komáromy 2003, 184). 1965 őszén létrejön az S. Benedek András, Balla Gyula, Punykó Mária, Györke László és mások által kezdeményezett – írógépen sokszorosított és kézzel fűzött – diáklap, az *Együtt*, mely csupán két évadot ért meg. Az 1967-ben létrehívott Forrás Stúdió tehetséges fiataljai néhány publikációjuk alapján a hetvenes évek elején már Magyarországon is ismertté váltak. Tőlük lehetett remélni az irodalom megújulását. A dogmatikus „ideológiai terror” azonban Kovács Vilmossal együtt őket is lehetetlenné tette (Görömbei 2008, 269). A retorziók után keletkező irodalmi-kulturális űrt hivatott betölteni az 1971-ben megalakult, József Attila nevét viselő stúdió, amelyet Balla László alapított a *Kárpáti Igaz Szó* keretén belül. 1988-ban már annyian vállaltak munkát e stúdióban, hogy indokoltá vált azt

alkotóközösséggé alakítani. A József Attila Alkotóközösség viszont rövid életű lett, mert a lassanként már érdekvédelmi feladatokat is magára vállaló szervezet épp ilyen minőségben nem tudta megszervezni önmagát 1989-ben (Penckófer 2011, 29–30).

Csordás László (2011, 92) az ezredforduló kárpátaljai magyar irodalma kapcsán kiemeli, hogy az első években a helyi magyar alkotók nem rendelkeztek önálló irodalmi fórummal, de ezt kiegészítendő arra is felhívja a figyelmet, hogy „1999-ben Budapesten megalapítottak egy félig-meddig kárpátaljai kötődésű folyóiratot *Véletlen Balett* néven, amely sajnos 2005-ben megszűnt”.

A kárpátaljai irodalmi fórum hiányának megszüntetési szándéka, s az elmúlt évszázad akkor elfojtott kezdeményezéseinek újjáéledése révén jutott el odáig a Magyar Írószövetség tagcsoportjaként a már közel tíz éve tevékenykedő Kárpátaljai Írócsoport, hogy 2002-ben az 1967-ben megszűnt *Együtt* folyóirat jogutódjaként újraindítsa a lapot, mely „biztos publikációs lehetőség öregeknek, fiataloknak egyaránt – határon innen és túl” (Penckófer 2011, 32).

A Kovács Vilmos Irodalmi Társaság (KVIT) 2014. évi létrejötte révén még inkább teljessé vált a kárpátaljai magyar irodalmi élet. A társaság kettős célt igyekszik szem előtt tartani. Mindenekelőtt nagy hangsúlyt helyez a havonta egyszer vagy többször megtartott műhelymunkánkra, amelyen rendszerint az addig elkészült írásokat beszéljük meg, illetve olyan témák köré szervezik a beszélgetéseiket, amelyek egy pályakezdő író, költő számára megkerülhetetlenek. De ugyanilyen lényeges számukra az is, hogy írásaikkal, véleményünkkel ne csak a szakmabeliekhez jussanak el: arra törekszenek, hogy iskolai látogatások, író-olvasó találkozók formájában is megszólítsák leendő olvasóikat (Csordás 2015, 57).

A 21. század kárpátaljai magyar írói

elvárják, hogy azonos mércével, nem pozitív diszkriminációval bánjon velük a mindenkori magyar írotársadalom. A közigazgatási határ már nem jelent számukra szellemi határt, mint ahogy az egy-két emberöltővel ezelőtt még nagyon nyomasztóan hatott az előző írónemzedékekre. Már nem kell a sorok közé rejteniük mondanivalójuk lényegét: megtehetik, hogy alapos tudással felvértezve véleményt formáljanak mindenről, ami fáj és gátol, ami hátráltat és visszahúz. Egyszóval új szemlélettel gazdagítják az olvasókat és azokat a szerzőket is, akik annak idején ott bábáskodtak a folyóirat bölcsőjénél (Varga 2018, 3).

*A kétnyelvűség nyomán jelentkező másodnyelvi jegyek
a kárpátaljai magyar irodalom nyelvében*

Kárpátalja területét az évszázadok során mindig is nyelvi és kulturális sokszínűség jellemezte. E sokszínűség egyrészt abból fakadt, hogy a régió a magyar nyelvterület peremvidékén helyezkedik el, ahol amúgy is fokozottan érvényesül a nyelvek közötti interferencia. Ezt fokozta még az is, hogy a történelmi események következtében a területen regnáló államhatalmakkal együtt a hivatalos szerepet betöltő nyelvek is váltották egymást (Csernicskó 2013, 22). E nyelvek az államnyelvi státuszuknál fogva az oktatás nyelveként, vagy oktatási nyelvként is funkcionáltak (a kettő közötti különbségről lásd Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001, 76), ami természetesen jelentős mértékű presztízsnövekedéssel járt együtt. Kárpátalja a fent felsorolt tényezők következtében a nyelvi interferenciák kutatásának „természetes laboratóriuma”, hiszen itt a nyelvi kapcsolatok és a kétnyelvűség minden fajtája jól tanulmányozható (Ladcsenko 1993, 207).

A kárpátaljai magyar nyelvjárások, ahogyan más határon túli magyar nyelvjárások is, fokozott másodnyelvi hatás alatt állnak (a nyelvek státuszváltozásairól lásd pl. Lanstyák–Szabómihály 1997, 6). Beszélői mindennapi kapcsolatban állnak az államnyelvet és az orosz-t beszélő szláv nyelvű lakossággal, s a hivatalos nyelvi színtereken anyanyelvük használati lehetőségei jelentős mértékben korlátozva vannak (erre vonatkozóan lásd pl. Csernicskó 1997, 1998). Az egymással érintkező nyelvek közötti kapcsolat leggyakrabban a szókészlet szintjén mutatkozik meg, hiszen a nyelv szókészlete a nyelvi rendszer leglazábban strukturált része, mely könnyen fogad be új elemeket (Lanstyák 2006, 15). A történelmi és a jelenkori helyzet ismeretében tehát nem lehet meglepő, hogy az itt élők nagyszámú másodnyelvi elemet használnak az anyanyelvi kommunikációjukban is, amelyek a magyar nyelvi változatokkal együtt, vagy sok esetben azokat kiszorítva a mindennapos nyelvhasználat részeivé válnak (Csernicskó 1995, 139–140), s ezáltal gyakran találkozhatunk velük a kárpátaljai magyar irodalmi művekben is.

A kárpátaljai magyar irodalmat ért keleti szláv hatás vizsgálata is szinte teljesen kiesett mind az egyetemes, mind pedig a helyi magyar nyelvészet látószögéből. A kárpátaljai kortárs magyar irodalmi művekben jelentkező interferenciajelenségek vizsgálata kapcsán Gazdag Vilmos megjegyzi, hogy e művekben „jól kimutatható a népek és kultúrák együttéléséből fakadó nyelvi interferencia, mely a kölcsönszavak használatán túl megmutatkozik a személynevek használatában, illetve a kommunikáció során jelentkező nyelvi váltásokban, azaz a kódváltások használatában is” (Gazdag 2010; 2017, 184).

Felmerülhet az olvasókban a kérdés, hogy vajon mi célja is lehet a szépirodalmi igénnyel írt művek szociodialektológiai vizsgálatának. A válasz két síkon ragadható meg. A különböző nyelvhasználati szintereken jelentkező másodnyelvi hatások és az azok nyomán meghonosodott kölcsönszavak megfigyelése révén egyrészt figyelemmel kísérhető az egyes szavak meghonosodási folyamata is, amiben jól kirajzolódik az, hogy a kölcsönszavak legnagyobb számban a beszélt nyelvi szintereken honosodnak meg, s folyamatosan csökkenő számmal haladnak végig a különböző írott szintereken át a kodifikációig. A kölcsönszavak használati mértéke másrészt bizonyos nyelvi folyamatokkal hozható kapcsolatba. A kölcsönszavak használati mértéke és az adott közösségben való elfogadottsága fontos mutatóként szolgálhat a nyelvi folyamatok vizsgálatakor is.

A kölcsönszavak szépirodalmi művekben való megjelenési formáiról

A szláv nyelvi elemeknek a kárpátaljai magyar irodalmi alkotásokban való megjelenése kapcsán túlnyomórészt érvényesek a sajtó nyelvi megjelenési formák kapcsán tett megfigyelések (erről lásd Gazdag 2013, 35).

A legtöbb esetben az adott írás szerzője saját belátása alapján döntheti el, hogy e szavakat milyen formában is kívánja használni. A leggyakoribb használati módok a következők:

1. **A szláv szó kiemelése nélkül fut a szöveg**, vagyis a szó magyar nyelvi elemként kerül felhasználásra.
2. **A szláv szó idézőjelben található** a szövegben, vagyis a szerző éreztetni kívánja e szó idegen jellegét.
3. **A szláv szó zárójelben található**, azaz a szó a magyar megfelelő egyértelműsítésének eszközül szolgál, hisz közismert tény az, hogy bár a beszélő ismeri ezek magyar megfelelőjét, de mivel élőnyelvi használatukra ritkán kerül sor, azok a passzív szókincsbe kerülnek át (Csernicskó 1995, 139–140).

A fentieket az irodalmi művek kapcsán további egy típussal érdemes lehet még kiegészíteni, ez pedig nem más, mint amikor a szerző által használt

4. **államnyelvi elem(ek) standard jelentése(i) láb- vagy végjegyzet formájában kerül(nek) megadásra**. Ezekben az esetekben a szerző a magyarországi olvasók figyelmére is számítva próbálja a szöveg közérthetőségét a regionális színezet megtartása mellett elérni. Viszont az ilyen magyarázatok megadása nem feltétlenül történik meg minden kölcsönszó esetében.

A továbbiakban azoknak az államnyelvi kölcsönszavaknak a szótári adatbázisát adjuk közre, melyeket az általunk vizsgált alkotásokból sikerült adatolnunk. A szócikkek az alábbi elv szerint épülnek fel:

■ A címszó a maga helyesírási alakjában. ■ Az adott elem szófajának és a nyelvtani szerelésének a (tehát a tárgyragos és az egyes szám 3. személyű birtoikos személyragos alaknak – csak a rag formájában történő) megadása. ■ Az adott elemek standard magyar jelentése vagy jelentései. ■ Az átadó nyelv vagy nyelvekben előforduló cirill betűs alak. ■ A művekből adatolt példamondatok.

antifriz fn **’-t, ’-ja** – ’fagyálló (folyadék)’ < ukr., or. антифриз – Valóban beszéltek olykor, hogy a gázálarc szénszűrőjén átengedett magas alkoholtartalmú *antifriz*² iható, de hogy a bajtársak közül valaki megkóstolta volna, arról nem tudok [Vári Fábián 2011, 17].

bábuska fn **’-t, ’-ja** – ’anyó, nagymama’ < or. бабушка – Sztrijben lakik *bábuska* [Kurmai-Ráti 2011, 84]; A *bábuska*, akitől vásároltam, addig-addig piszmogott az üvegekkel meg a visszajáróval, hogy közben elment a vonatom [Bartha 2016, 78]; Az utolsó három kilométert félig köves, félig mezei úton tette meg a huszonöt személy számára kitalált masina, amelyben a végállomásnál már csak két utas ült: egy idős *bábuska* és Károly [Cseh 2019b, 43; Uó 2019d, 41].

bánka fn **’-t, ’-ja** – 1. ’(befőttes)üveg’, 2. ’palack’ < ukr., or. банка – A literes *bánkát* az ágyaszomszédától kérem kölcsön [Bartha 2019e, 11].

bárisnya fn **’-t, ’-ja** – ’úrinő, dáma’, Magyarországon is ismert, elsősorban szépirodalmi előfordulású szó (lásd <http://corpus.nytud.hu/>) < or. барышня – Egy arra haladó bárisnya, félreértette ezt a karlendítést, miközben magában elmormogott egy imát, máris a feljelentés szövegét fogalmazta [Lengyel 2019, 29].

bátyuska fn **’-t, ’-ja** – ’apa’, illetve a bizalmaskodó ’apám, apuskám’ jelentésben is < ukr., or. батюшка – Há, mé’ nem ezt mondod, *bátyuska*? [Lengyel 2019, 37]; Bazil *bátyuskánk* vajon mit csinálhat? [Bartha 2016, 69; 72; 73; 76; 81; 88].

beszpeka fn **’-t, ’-ja** – ’állambiztonsági szervek’ < ukr. безпека; or. органы государственной безопасности – Az életünket tettük volna kockára, otthon pedig a „*beszpeka*” és a börtön várt [Cseh 2019c, 16; Uó 2019d, 41].

bilett fn **’-t, ’-ja** – 1. ’menetjegy’, 2. ’belépő’ < ukr. билет; or. билет – Hülye, a *biletten* a vagon száma hetes, nem a kupéé [Bartha 2016, 66].

² A szövegen belüli dőlt betűs kiemelések itt és a továbbiakban megadott példaanyagokban is tölem valók.

- borscs** fn **'-t, '-ja** – 'borscsleves; ukrán céklaleves' < ukr., or. борщ – Az első fogás általában *borscs* volt, amelybe jó sok csont belefőtt [Vári Fábián 2011, 31; 128].
- brezent** fn **'-t, '-ja** – 1. 'vízhatlan ponyva'; 2. 'sátorlap' < ukr., or. брезент – Mert jó anyag ugyan a *brezent*, különösen a vízzel szemben hatékony, ellenben – volt már hozzá korábban szerencsénk – a tűznek kiváló szövetségese [Vári Fábián 2011, 206].
- buhánka** fn **'-t, '-ja** – 'fekete (formában sült) kenyér' < ukr., or. буханка – Adják már gyorsan azt a *buhánkát!* [Ortutay 2019b, 24].
- bulocska** fn **'-t, '-ja** – 'zsemle' < ukr., or. булочка – Bár akkor még kalácsnak hívtuk, mint ahogy a zsemlét *bulocskának* [Lengyel 2019, 59]; Egyszer kapott egy kedves asszonytól egy egész *bulocskát*, zsömlét, friss volt és meleg, és az volt a legjobb, amit egész életében evett, és úgy érezte, jól is lakott [Ortutay 2019a, 57; Uő 2019b, 26].
- buratynó** fn **'-t, '-ja** – 'Pinocchio' neve a szláv nyelvterületen, illetve az őt mintázó játékok elnevezése < or.; ukr. буратино; Nesze – nyomtam a kezébe a kiselejtezett *buratynót* [Kurmai-Ráti 2011, 68].
- burjácska** fn **'-t, '-ja** – 'cukorrépából készült pálinka' < az or. буряк származékaként – Eleinte azt hittem, hogy a kibírhatatlan ízű *burjácska* (répápálinka) miatt mennek, mely egy rendes szemjonovkai házban, mint beszélük, vizesvödörben áll a negyedliteres bádögbögre hűsége társaságában [Vári Fábián 2011, 88].
- burzsujka** fn **'-t, '-ja** – 'vaskályha' < ukr., or. буржуйка – Nem maradt más, csak a krumplihaj, amit kiszedtünk a szemétből, és megsütöttük a *burzsujkán* [Shrek 2019, 116]; A henger alakú öntöttvas kályha (*burzsujka*) a jobboldali, a fapriccs a baloldali falnál áll [Bartha 2016, 83].
- büfet** fn **'-t, '-ja** – 'büfé; falatozó' < ukr., or. буфет – Van pálinka... *büfetben* sör, vegye bizottság magának, a fenébe! – fúj nagyot, s kézfejével letörli az állát [Bartha 2014, 124];
- csajnaja** (köznyelvben *csájna* is) fn **'-t, '-ja** – 1. 'teázó'; 2. 'kocsma' < ukr. чайна, or. чайная – Ezt a falusi vendéglőben – *csajnajában* – itták meg, hazafelé menet [Györke 2000, 51].
- cserpák** fn **'-t, '-ja** – 'merítőedény'; illetve átvitt értelemben a katonaságnál az 'ételosztó személy' megnevezése is < ukr., or. черпак – Ügyesnek kellett lennie a *cserpáknak* (merőkanál) – olykor így szólították az ételosztót is, – ha nem akarta, hogy bárki elégedetlen legyen a munkájával [Vári Fábián 2011, 31].

csetuska fn **'-t, '-ja** – 'régi orosz űrmérték'; 1 csetuska = 246 milliliter, illetve az ez alapján méretezett alkoholos italok üvege < or. чeтyшкa – Érzy, hogy józanodnia kell, de most még csak mértékkel, nem egyszerre, ezért a biztonságos átmenet végett nadrágja zsebében bontatlan *csetuskás* (negyedliteres) üveg dudorodik [Vári Fábián 2011, 214].

csinovnyik fn **'-t, '-ja** – 'hivatalnok, tisztségviselő', Magyarországon is ismert, elsősorban szépirodalmi és sajtónyelvi előfordulású szó (lásd <http://corpus.nyud.hu/>) < ukr., or. чинoвник – ... a pártbizottság *csinovnyikain* keresztül a helyi apparátus egésze, a helyi apparátuson keresztül maga a párt, a párton keresztül pedig a peresztrojka egésze válna megkérdőjelezetté a kárpátjai magyarság szemében [Balla D. 2005, 31].

csurma fn **'-t, '-ja** – 1. 'börtön', 2. 'tömlőc' < ukr. тюpма; or. тюpьма – Mehet a lánya cselédnek, az ura meg a *csurmába* [Bartha 2009, 80]; Amikor Ottó kijött a *csurmából*, ott vett mellettük házat [Shrek 2019, 16]; Mert nemso-kára anyám hazajön a *csurmából*, és ügyis elvisz [Shrek 2019, 37]; Mert itt olyan, mint a *csurmában!* [Shrek 2019, 51]; Kórházak ide, orvosok oda, öt vagy hat hónappal élte túl a szibériai *csurmát* a férj [Bartha 2016, 35; 85]; Igen, Sárika, addig kellene rágnod a fülét, hogy két szép gyereke van, ügyes és takaros felesége, betegeskedő édesanya, míg szét nem mállasztja a kemény kobakját, ha már a *csurmától* nem akar félni! [Bartha 2019a, 23; Uő 2019c, 17]; illetve az ebből képzett **csurmalakó** hibrid kölcsönszó – Közben mi egyébire gondolhattam volna, ha nem arra, hogy a lépcsőházban lakók szemében egy rabló vagy maffiózó, de nem kizárt, hogy egy gyilkosságért elítélt *csurmalakó* felesége vagyok, hm? [Bartha 2019c, 18].

dáváj – 1. ige 'adj'; 2. indulatszó 'indulj, gyerünk, nosza' < ukr., or. давай – A *dáváj*, *dáváj* nem változott, csak a körítés [Lengyel 2019, 21].

demobilizoválni ige – 'leszerelni (a hadseregtől)' < ukr. демoбiлiзувати; or. демoбилизовать – Én három éve *demobilizováltam* (leszereltem) a seregből, és itt maradtam Embában [Vári Fábián 2011, 243].

divizion fn **'-t, '-ja** – '(had)osztály' < ukr. дивiзиoн; or. дивизион – ... alakulatom, a *divizion* (légvédelmi tüzérosztály) személyi állománya csak egy századnyi... [Vári Fábián 2011, 12; 71; 200; 232; 288].

dokument fn **'-t, '-ja** – 'okmány; okirat' < ukr., or. документ – Papíron te bérled a lakást, neked kell kérvényezned a szubvenciót, és aláírni, aláíratni a városházán néhány *dokumentnek* [Bartha 2016, 60; 78].

dom kultúr fn **'-t, '-ja** – 'művelődési vagy kultúrház' < or. дом культуры – Hiába kerestem talapzaton álló, ércbe merevedett alakodat a szürke beton

köntösbe bújtatott zsinagóga előtt, amit „*Dom Kultúrnak*” csúfolt a vörös csillagos humor [Lengyel 2019, 59; 87].

doszvidányijá köszönőszó – ’vizontlátásra’ < or. до свидания – Nekem nem lenne okom, vagy Endrének, hogy fogjuk magunkat és azt se mondjuk a másíknak, hogy *doszvidányijá* [Bartha 2016, 81].

ekonomiázni ige – ’takarékoskodni, kigazdálkodni’ < ukr. економити; or. економити – *Ekonomiázunk*. Adott mennyiség bolti árából tízszor annyit állítunk [Bartha 2009, 22].

ekzámenelni ige – ’vizsgázni’ < az or. екзамен-ből képzett magyar igealak – Amikor meg elkelve egy kis udvarlás, chipi-puszi csóka, te történelemből *ekzámenelsz*, ide a bökött, ha nem [Bartha 2020b, 14].

elektricska fn ’-t, ’-ja – ’villanyvonat, a magyarországi HÉV-nek megfelelő helyközi vonatjárat’ < ukr., or. електричка – A vonat tovább zakatolt a megfáradt sínpáron. A nép csak egyszerűen „*elektricskának*” nevezte [Lengyel 2012, 94]; Végül rám adott egy rossz munkásujjast, felületett az első *elektricskára*... [Bartha 2016, 79].

feldser fn ’-t, ’-ja – ’orvossegéd’, Magyarországon is ismert, elsősorban szépirodalmi előfordulású szó (lásd <http://corpus.nytud.hu/>) < ukr., or. фельдшер – A rendelőben egészségügyi szakközépiskolát végzett, altiszti rangban szolgáló sorkatona, a *feldser* fogadja a beteget [Vári Fábián 2011, 194; 248].

gasztronóm fn ’-t, ’-ja – ’élelmiszerbolt’ < ukr., or. гастроном – Le-felrohangáltam hát a lépcsőházban, külön-külön vásároltam a kenyeret, a makarónit, a rizskását a lakótelepi *gasztronómban* [Bartha 2019c, 17].

gimnasztyorka fn ’-t, ’-ja – ’ingzubbony’, Magyarországon is ismert, elsősorban szépirodalmi előfordulású szó (lásd <http://corpus.nytud.hu/>) < ukr. гімнастёрка; or. гимнастёрка – A levelet a *gimnasztyorkám* (zubbony) oldalzsebébe csúszttattam [Vári Fábián 2011, 29]; Gimnasztyorkája felső gombja hanyagul kigombolva, szétnyíló gallérján virít a frissen felvarrt gyolcsbetét [Vári Fábián 2011, 42; 127].

goszpoda fn ’-t, ’-ja – ’gazda’, illetve megszólításként ’uraim’ < or. господа – Megrökönyödve pillantunk össze a sorban, de miután a *goszpodát* fanyar iróniával cífrázza, világos, hogy nem tévedett, szántszándékkal nevezi az eseménytelen, unalmas szolgálatban elpuhult tisztí kar tagjait elvtársak helyett uraknak [Vári Fábián 2011, 201].

gruppázni ige – ’leszázalékolni, csoportosítani, minősíteni’ < ukr. групувати; or. группировать – Ha emberek lennétek, rég le kellett volna *gruppáznotok* [Bartha 2009, 15].

- gyágyá** fn **'-t, '-ja** – 'bácsi, nagybácsi' < or. дядя – Az egyik kollegina megkérdezi, nem akar-e esetleg egy orosz üzletembernek – gyágyá Sztjopa a neve – tolmácsolni jó pénzért [Ortutay 2019b, 38].
- gyitdom** fn **'-t, '-ja** – 'árvaház, gyermekotthon' < az ukr. дитбудинок és or. детдом ötvözésével létrejött kölcsönszó – Kit sem érdekelt, hogy mekkora házat örököltem, sem az, hogy a *gyitdomból* akárhány gyereket örökbe fogadhatunk [Bartha 2019c, 14].
- kalimolni** ige – 'fusizni, feketemunkát végezni' < az < ukr. калим; or. калым-ból képzett magyar igealak – Pedig nem keveset *kalimol* a Dadri, gázszerelő [Bartha 2016, 8]; Sárkának van pénze, adna, sokat *kalimol* az elektromos szaküzletben [Bartha 2019a, 26].
- kalucsni** fn **'-t, '-ja** – 'sárcipő', Magyarországon is ismert, elsősorban szépirodalmi előfordulását szó (lásd <http://corpus.nytud.hu/>) < ukr. калоши; or. калоши – De hát olyan buta, mint a *kalucsnim* talpa – csatlakozott *Marija Sztjepanovnához* Fischer József... [Györke 2000, 75].
- kaptyor(ka)** fn **'-t, '-ja** – 'élelmiszerek, ruházati eszközök vagy építkezési anyagok tárolására szolgáló raktár a hadseregénél' < or. каптєрка – A katonák aztán előhozták a *kaptyorból* (századraktár) *kombinzonjaikat*, a két részes fekete szerelőruhákat, beöltöztek, s nyugodt tempóban elindultak a géppark felé [Vári Fábián 2011, 36]; **kaptyorka** – Akkor közrefogták a zászlóst, s már sodorták a *kaptyorka*, a századraktár irányába [Vári Fábián 2011, 203].
- karaul** fn **'-t, '-ja** – '(díz- vagy fegyveres) őrség' < ukr., or. караул – Közölte Kondratyenkóval, hogy helyettem keresnie kell valaki mást a *karaulba* (fegyveres őrség) [Vári Fábián 2011, 264; 268].
- kasszírnéni** hibrid kölcsönszó, fn **'-t, '-ja** – 'pénztáros', melynek előtagja az < ukr. касир; or. кассир – Ezek a banki „*kasszírénéik*” sápadtak és nagy valószínűséggel rendíthetetlenek [Kurmai-Ráti 2011, 37].
- kibrakkolni** ige – 'leselejtezni' < ukr. бракувати, or. браковать-ból létrejött magyar igealak – Ki kell selejtezni! – terpesztett lábat a középső. – *Kibrakkoljuk* – szuszogott mellé a kövér [Bartha 2014, 17].
- kirza** fn **'-t, '-ja** – 'kaucsuk-benzinoldattal átitatott többrétegű pamutszövet, illetve a belőle készült lábbeli' < ukr., or. кирза – Még a lába szára is mint-ha vékonyabb lett volna a *kirzában* [Ortutay 2019a, 59].
- kiszel** fn **'-t, '-ja** – 'gyümölcskocsonyából készült ital' < or. кисель – A harmadik edényben ezúttal *kiszel*, liszt és gyümölcskocsonya keverékéből főzött ital párolog [Vári Fábián 2011, 97; 98; 226].

kombinzon fn **'-t, '-ja** – 'kezeslábas' < ukr. комбінезон; or. комбинезон – A katonák aztán előhozták a *kaptyorból* (századraktár) *kombinzonjaikat*, a két részes fekete szerelőruhákat, beöltöztek, s nyugodt tempóban elindultak a géppark felé [Vári Fábián 2011, 36; 38; 40; 111; 118; 147].

komisszár fn **'-t, '-ja** – 'biztos [tiszség]; kommunista politikai biztos'; A szó a csendbiztos és a rendőrbiztos megnevezéseként régen a magyar nyelvben is használatos volt < ukr. комісар; or. комиссар – Pedig hol voltak már akkor a sztálini-hruscsovi idők rettegett *komisszárjai*! [Vári Fábián 2011, 38].

kommunálka fn **'-t, '-ja** – 'társasház' < or. köznyelvi коммуналка – Lesz szolgálati lakás egy *kommunálkában*, jó a fizetés [Ortutay 2020, 43].

konsztalin fn **'-t, '-ja** – 'nátronbázisú kenőanyag' < ukr. консталин; or. консталин – ...a mérsékelt katonahumor szerint a futómű kenőanyaga nem a *szolidol* és a *konsztalin*, amint a kiképző ezredben tanították, hanem egy sokkal természetesebb anyag: a sár [Vári Fábián 2011, 119].

konyec fn **'-t, '-ja** – 'vége' < or. кінець – Ha vége, hát vége. Csakhogy a sokféle tekintetben gazdag orosz nyelv itt nem a *konyec* (vége) kifejezést alkalmazza, hanem a seregben jóval népszerűbb és kifejezőbb szinonimáját, a magyarra le nem fordítható *pizgyec*-et [Vári Fábián 2011, 273]; A fiúk hazamennek, és vége. Konyec. Érted? [Bartha 2016, 91].

kurszánt fn **'-t, '-ja** – 'kadét, a tiszti iskola növendéke' < ukr., or. курсант – S miközben egymásnak adva át az ülést, a *kurszántok* (szakmai kiképzés alatt álló növendékek) saját szemükkel is meggyőződhetnek a helyes irányválasztásról... [Vári Fábián 2011, 74].

kvász fn **'-t, '-ja** – 'savanykás erjesztett üdítőital' < ukr., or. квас – A függöny, és *kvászból* három liter bánta, hogy mi Szányával meguntuk a vodkát [Marcsák 2019, 58].

liceista fn **'-t, '-ja** – 'liceumi tanuló/hallgató' < ukr. лицеїст; or. лицеист – Amikor a különleges és egyedi étkezési szokásai felől faggatom, mindig azt válaszolja, hogy *liceista* voltam [Hájas 2016, 68].

májka fn **'-t, '-ja** – 1. 'trikó'; 2. 'sportmez' < ukr., or. майка – Amint látom, a levetett télies alsóöltözék helyett most kapjuk meg a nyári viseletnek megfelelő *májkákat*, azaz a fehér vagy világosszürke atlétatrikókat és a fekete klottgatyákat [Vári Fábián 2011, 165].

major fn **'-t, '-ja** – 'örnagy' < ukr., or. маїор – *Major* Kuznyecovtól, akit hamarosan megismertem, senkinek sem kellett tartania [Vári Fábián 2011, 38].

marsutka fn **'-t, '-ja** – 'iránytaxi' < ukr., or. közny. маршрутка – A központon vártam a *marsutkára*, ami elvitt odáig [Shrek 2019, 45].

- mechanik** fn **'-t, '-ja** – 'szerelő' < ukr. механік; or. механик – Na, mi van *mechanikocska*? Megírtad a magyarázatot? – kérdezte, s maró gúnnal csavart egyet a *mechanik* kicsinyített alakjának hangsúlyán [Vári Fábián 2011, 34; 39; 68; 80; 167; 232; 233].
- meducsi** fn **'-t, '-ja** – 'egészségügyi szakközépiskola' < ukr. медичне училище → медучилище; or. медицинское училище → медучилище – A *meducsiban* akkortájt tanultunk a pszichiátriai betegek higiénijéről, vagyis, hogyan tart-suk tisztán a bolondokat [Bartha 2019a, 26].
- milic** fn **'-t, '-ja** – 'rendőr' < ukr. міліціонер; or. милиционер – A hídon túl milicek köröznek [Bartha 2016, 16; 68].
- mologyec** fn – 'ügyes fiú, derék legény' < ukr. молодець; or. молодец – Derék le-gény vagy, fiam, *mologyec!* – zengett a felelet... [Vári Fábián 2011, 176; 224].
- moment** fn **'-t, '-ja** – 'pillanat, illetve pillanatragasztó' < ukr., or. момент – Öt *momentet* tessék adni! [Shrek 2019, 30]; Tetszik tudni, mire kell nekik a *moment*? – kérdezem az eladótól [Shrek 2019, 31].
- nacsálnyik/nacsalnyik** *kksz*, fn **'-t, '-ja** – 'főnök; parancsnok', Magyarországon is ismert, elsősorban szépirodalmi és sajtónyelvi előfordulású szó (lásd <http://corpus.nytud.hu/>) < ukr., or. начальник – Most azonban Klicsnyikov hadnagy személyében hajcsárt küldött ránk valamely *nacsálnyik* (főnök) [Vári Fábián 2011, 253]; Pechjére egy magas beosztású állami hivatalnok, *nacsalnyik* vagyonát gazdagította [Lengyel 2012, 158].
- narkológia** fn **'-t, '-ja** – 'a kábítószerbetegek gyógyításának a tudománya' < ukr. наркологія; or. наркология – Van ismerősöm a narkológián... [Bartha 2009, 114].
- narkológus** fn **'-t, '-ja** – 'a kábítószerbetegekkel foglalkozó szakorvos' < ukr., or. нарколог – Injekció, narkológus, fityfene... [Bartha 2009, 115].
- norma** fn **'-t, '-ja** – 'munkában megkövetelt mennyiség' < ukr., or. норма – Mindenkit ő irányított a munkába, s akit kedvelt, könnyebb, több *normát* ígérő helyre küldte [Györke 2000, 46].
- obsij** mn – 'közös, nyilvános, vasúti kocsi' < or. общий [вагон] – Áron, meg ne halj nekem bután, az *obsijra* nem ke' helyjegyet váltani! [Bartha 2016, 66].
- ocseregy** fn **'-t, '-ja** – 1. 'sor'; 2. 'egymásutániség, sorrend' < or. очередь – Sorban állnak az emberek, nagy sűrű, tömött sor, *ocseregy*: két ember közé aligha fér be egy harmadik [Ortutay 2019b, 24; 27].
- paláta** fn **'-t, '-ja** – 'betegszoba, kórterem' < ukr., or. палата – A harmadik újonc a hatos *palátába*, fálnak fordulva aludt [Bartha 2019d, 19].

- pára** fn **'-t, '-ja** – 'órapár, 2×45 perc' < ukr., or. пара – Másnap mégis ellógtam a *párákat*, és délután sem higiéniztam az elmeosztályon [Bartha 2019a, 26].
- pászol** ige – 'megfelel', Magyarországon is ismert, elsősorban szépirodalmi és sajtónyelvi előfordulású szó (lásd <http://corpus.nyttud.hu/>) < ukr. пасувати, or. пасовать – Nem *pászolt* ez nekem, tudván tudtam, el vagyunk késve az aratással [Nagy 2019, 47].
- paszport** fn **'-t, '-ja** – 'személyigazolvány' < ukr., or. паспорт – *Ajánynak* van, de az anyja elhagyta a *paszportját* [Shrek 2019, 25]; *A paszportom* szerint orosz, de amúgy magyar vagyok [Cseh 2019a, 43].
- pelmenyi** fn **'-t, '-ja** – 'húsos derelye; hússal töltött barátfüle' < ukr. пельмени; or. пельмени – Kezemben egy zacskó *pelmenyi* és egy csomag vaj [Shrek 2019, 30].
- perekur** fn **'-t, '-ja** – 'kávé- v. cigarettaszünet' < ukr., or. перекур – Anyu, nehogy nekem kioldalazz a végébe, nem az irodában vagyunk, itt nincs *perekur* [Bartha 2020a, 8].
- pesztonkálni** ige – 'dajkálni, gondozni, neveleni' < ukr. пестити; or. пестовать – Te csak ne *pesztonkáljál* engem, Margó – fordítja az ártány, brutális fejét a háziasszony felé [Kopor 2019, 19].
- pilotka** fn **'-t, '-ja** – 'katonai (tábori) sapka' < ukr. пілотка; or. пилотка – Kéznél van szerencsére a *pilotka*, az ellenző nélküli tábori sapka, s azzal csapdossuk magunkról és egymásról a port [Vári Fábián 2011, 219].
- pionír** fn **'-t, '-ja** – 1. 'úttörő (fiú)'; 2. 'pionír'; 3. 'maga az úttörőszervezet' – Én *pionír* voltam vörös nyakkendőben, menyasszonyi csokrom parázsló fűköteg [Marcsák 2019, 58].
- pizgyec** fn **'-t, '-ja** – 'vége vminek' < ukr., or. пиздец – Ha vége, hát vége. Csakhogy a sokféle tekintetben gazdag orosz nyelv itt nem a *konyec* (vége) kifejezést alkalmazza, hanem a seregben jóval népszerűbb és kifejezőbb szinonimáját, a magyarra le nem fordítható *pizgyec*-et [Vári Fábián 2011, 273].
- plackárt** fn **'-t, '-ja** – 'helyjegyes vasúti kocsí' < ukr., or. плацкарт – *A plackártra* szóló helyjegy nem került volna ennyibe [Bartha 2016, 66].
- placcsádka/plascsádka** fn **'-t, '-ja** – '(játzó)tér' < or. площадка – Harminc éve többen voltunk, hétvégéken a háztömb előtti *placcsádkát* reggeltől estig betöltötte a gyerekzsivaj [Bartha 2019c, 16]; Üres volt a *plascsádka*, és a lóca is magányosan árválkodott, na meg én, három lépcsőfokra, meg néhány lépésre az ajtótól [Bartha 2019d, 21].

- platyizni** ige – 'fizetni' < ukr. платити; or. платить – Mennyit *platyiztál* érte, Karesz? [Nagy 2013, 95].
- procent** fn '-t, '-ja – 'százalék' < or. процент – Havi tíz *procent* a kamat, haveri alapon [Bartha 2020a, 15].
- proverka** fn '-t, '-ja – 'ellenőrzés, vizsgálat' < or. проверка – ... a szeptember, mint eddig minden alkalommal, ismét meghozza a *proverka*, az elkerülhetetlen őszi ellenőrzés idejét [Vári Fábián 2011, 199].
- provodnyik** fn '-t, '-ja – 'kalauz' < or. проводник – Ki büntet meg, a *provodnyik*? [Bartha 2016, 68; 77].
- pufajka** fn '-t, '-ja – 1. 'pufajka, vattakabát, vattaruha'; 2. 'kötött alsóruha, trikó' < or. фуфайка – Csalódottan visszaadja Zoltánnak a *pufajkát* [Bartha 2016, 87; 89; 90].
- putyovka** fn '-t, '-ja – 1. 'menetlevél'; 2. 'beutaló (üdülőhelyre)' < or. путёвка – Ezekért a szavakért megérdemelnél egy Auschwitzba szóló „*putyovkát*”! [Lengyel 2012, 118].
- rajon** fn '-t, '-ja – 1. 'járás'; 2. 'kerület, körzet' < ukr., or. район – ... a berdicsevi kiképzőezredben már találkoztam egy kelet-kazahsztáni ujjurral, aki lakóföldjét, mint ujjur *rajont* (járás – kisebb közigazgatási terület) emlegette... [Vári Fábián 2011, 242].
- reketőr** fn '-t, '-ja – '(védelmi pénzek szedésével foglalkozó) gengszter' < ukr., рекетир; or. рәкәтир – A vég nélküli locsogást elfancsalítja a keserű szájjíz: a haszon másé. Autóbuszsofőrök, piac-örök, *reketőrök*... A jó ég tudja, miféle népség fölöz még [Bartha 2014, 26].
- remont** fn '-t, '-ja – 'javítás, rendbehozatal; szerelés' < ukr., or. ремонт – Egy általános *remont* jobban ráférne az épületekre, nem gondolod? [Bartha 2020b, 18].
- resztoran/resztorán** fn '-t, '-ja – 'étterem' < ukr., or. ресторан – A két gyerek sítáborban, az anyjuk meg a *resztoranban* [Bartha 2016, 10; 33; 68; 71; 78]; A férje minden ellenkezése és féltékenysége ellenére elhelyezkedett bártündernek az Edelweis *resztoránban* [Ortutay 2020, 41].
- sámpánszki** főnevesült melléknév '-t, '-ja – 'pezsgő' < ukr. шампанське [вино]; or. шампанское [вино] – Az ülés alatt mindig tartottam egy üveg *sámpánszkit*, a kesztyűtartóban két poharat, meg valami csokoládét [Vári Fábián 2011, 125].
- sinel** fn '-t, '-ja – 'köpeny; télikabát' < ukr., or. шинель – *Sinelem*, bőrgöndöm a vonaton maradt, semmi *dokumentem*, meg oroszul se beszéltem akkor még olyan jól [Bartha 2016, 78].

- stampolt** mn – 'sorozatgyártásban készült' < ukr., or. штампований – Szabadidőmben ugyanis órákat javítok, mert a mi szerkezeteink még mindig többet érnek a németek olcsó, *stampolt* óráinál... [Vári Fábián 2011, 176].
- stampovcsik** fn '-t, '-ja – 'sajtoló, lyukasztómunkás' < or. штамповщик – Lembergben kezdett dolgozni egy gyárban, mint *stampovcsik*, sajtolómunkás [Ortutay 2019a, 57].
- szamogon** fn '-t, '-ja – 'kisüsti v. házi pálinka' < ukr., or. самогон – Kell venni lekvárt, akkor lesz szilvapálinka, nem szamogon [Bartha 2009, 22].
- szervíz** fn '-t, '-ja – 'étkészlet' < ukr. сервіз; or. сервиз – Szóval, nem szeretném, ha tényér nélkül maradnánk, meg a kávé *szervíz* sem kopijkás dolog [Bartha 2020a, 10].
- szesztra** fn '-t, '-ja – 'nővér' < ukr., or. (медична) сестра – Munkában a nyugdíjas *szesztrának* is fittnek kell lenni! [Bartha 2019b, 11; Uő 2020b, 17].
- szolidol** fn '-t, '-ja – 'mészbázisú zsír, kenőanyag' < ukr. солідол; or. солидол – A mérsékelt katonahumor szerint a futómű kenőanyaga nem a *szolidol* és a *konsztalin*, amint a kiképző ezredben tanították, hanem egy sokkal természetesebb anyag: a sár [Vári Fábián 2011, 119].
- szotek** fn '-t, '-ja – 'földrészleg', illetve 'területmérték' < ukr. сотий; or. сотый; feltehetően a genitívus pluralis alak került a kárpátaljai magyar nyelvváltozatba, vö. or. сотых, ukr. сотих – Pár *szotek* őszi árpát [kiegészítés tölem: vetett], de már teljesen kisárgult [Bartha 2016, 10].
- szpirt** fn '-t, '-ja – 'szesz, alkohol' < ukr., or. спирт – A *szpirtben* tartósított bogyók leverték a hőmérsékletét [Vári Fábián 2011, 250].
- szprávká** fn '-t, '-ja – 1. 'igazolás'; 2. 'tudakozódás, érdeklődés' < or. справка – A szóláshasonlat szerint a rangjelzés nélküli *hohol* (ukrán) annyit ér, mint a *szprávká* (igazolás) pecsét nélkül [Vári Fábián 2011, 273]; Beszéltem Szeles doktorral, az orvosi *szprávkával* nem lesz gond – vágott közbe anyu, majd elhátrált az ágyamtól [Bartha 2019b, 9].
- sztolova/sztalova/sztolovájá/** fn '-t, '-ja – 1. 'ebédlő'; 2. 'étkezde' < or. столовая – Annak a hétszáz márkának, amit itt kap a párom, a felét félre tudjuk tenni, mert többnyire mi is a tisztí *sztolovában* étkezünk [Vári Fábián 2011, 278]; Az iroda még délelőtt rendesen kinyitott, a könyvelő adott busásan előleget, s így rögtön egy *sztolovájába* rohantak, ahol alaposan megpakolták mindenféle jóval a tálcát, és úgy mentek a pénztárhoz fizetni [Ortutay 2020, 45]; Julis elviharzott Palika után, hogy az ápolóval fél óra múlva átkísérik a betegeket a *sztalovába*, reggelizni [Bartha 2019d, 19].

- szuvenyir** fn **'-t, '-ja** – 'emléktárgy', illetve a kárpátaljai magyar nyelvvaltozatokban az 'emléktárgyakat készítő üzem' is < ukr. сувенир; or. сувенир – A *szuvenyirt* Kelemtől kaptam [Bartha 2009, 105].
- szvidoctva** fn **'-t, '-ja** – 'igazolás, bizonyítvány' < ukr. свідоцтво – Egy percig se akarok a *szvidoctvámra* várni, nemhogy negyven napig [Bartha 2020a, 14].
- territória** fn **'-t, '-ja** – 'terület' < ukr. територія; or. территория – ...Silovics zászlós, a gazdasági szakasz parancsnoka minden mobilizálható emberét a *territóriára* irányítja [Vári Fábián 2011, 110]; Sétálhat a *territórián*, amennyit csak akar [Cseh 2019b, 24].
- tocska** fn **'-t, '-ja** – 'pont, támaszpont jelentésben is' < or. точка – Odaérvén mintha egyszerre keresné mindannyiunk tekintetét, drámai hangon csak ennyit tud mondani: – A *tocska* ég [Vári Fábián 2011, 52; 53; 55; 58; 71; 288]; Egy *tocskára* megyünk Mozgóhoz, ott olcsó a pija [Cseh 2019a, 34].
- tombocska/tumbocska** fn **'-t, '-ja** – 'éjjeliszekevény' < ukr., or. тумбочка – A csizmám kissé poros, de a bejáratnál a napos *tombocskájában* (kis éjjeliszekevény) állandóan ott a kefe és a boksza [Vári Fábián 2011, 67]; Ha nem pislognak a színes égők a karácsonyfán, és nincs egy pohár víz a *tumbocskán*... [Bartha 2019b, 10].
- trembita** fn **'-t, '-ja** – 'ukrán népi fúvós hangszer, havasi kürt' < ukr. трембіта – Előtte sziklafal, mögötte fenyvesek, s a távolban hirtelen *trembita* szólal [Marcsák 2019, 21].
- troisz** fn **'-t, '-ja** – 'sodort drótkötél' < ukr., or. трос – Rendben, akkor hozd a *troiszt*. Kalinyin fog bevontatni [Vári Fábián 2011, 24].
- tusonka** fn **'-t, '-ja** – '[párolt] konzervhús; pörkölt' < or. тушєнка – Ebéd táján a raktárvezető két doboz *tusonkát* (párolt marhahúskonzerv) és egy kétkilós, mélyen bevagdalt fekete kenyeret tett elénk [Vári Fábián 2011, 239; 241].
- tyotya** fn **'-t, '-ja** – 'néni, nagynéni' < or. köznyelvi тєтя – Tyotya Kátya, Károly barátom pengetni akar [Cseh 2019a, 35].
- ucsebka** fn **'-t, '-ja** – 'képzés, tanulás; féléves katonai kiképzés' < or. közny. учебка – Hát akkor bizonyítsuk be, fiúk, hogy mégiscsak jó volt valamire az *ucsebka* (féléves katonai-szakmai előképzés)! [Vári Fábián 2011, 222].
- ucsi** fn **'-t, '-ja** – 'szakiskola, tanintézet' < ukr., or. училище – De így, hogy felcsinált, az *ucsi*ból két lábbal mindkettőnket, és mehetünk beteggondozónak se [Bartha 2019a, 26].
- váfli** fn **'-t, '-ja** – 'ostya(szelet)' < ukr., or. вафля – Az ugyan teljesen világos, hogy a *váfli* magyarul nápolyi szeletet jelent... [Vári Fábián 2011, 69].

- várta** fn '-t, '-ja – 'örhely' < ukr., or. варта – De ki mondja ezt? Egy *vártára* állított fegyvertelen baka? [Vári Fábián 2011, 204].
- verszta** fn '-t, '-ja – 'régii orosz mértékegység a távolság mérésére, 1 verszta = 1 066,781 méter' < or. верста – Hát érdemes hét *versztát* talpalni azért, hogy *kiszellel* kortyoljuk tele a bendönket? [Vári Fábián 2011, 227].
- zakuszka** fn '-t, '-ja – 'harapnivaló, előétel' < ukr., or. закуска – Míg el nem felejttem, a büfés regge' hozza az üveget, *zakuszkának* füstölt halat... [Bartha 2016, 77].
- zampolit** fn '-t, '-ja – 'szovjet katonai tisztség; a politikai alakulat helyettes vezetője' – Szemjonovnak feltűnik, hogy Kuznyecov őrnagy, a *zampolit* kiszúrt bennünket, s most felénk igyekszik [Vári Fábián 2011, 100; 115; 261; 265].
- zeljonka** fn '-t, '-ja – 'zöld tinktúra, zöldike' < or. зелёнka – Már változott a viszonyunk a zöld színnel is, de még most sem a kedvencem, és a *zeljonkákat* száműztem az elsősegélydobozomból [Kulin 2020, 37].
- zsulik/zsulyik** fn '-t, '-ja – 'tolvaj, csibész' < ukr., or. жулик – Kis Kálmán elmagyarázta az anyjának, kik azok a *zsulikok*, azt írta, rosszféle emberek, csavargók [Nagy 2019, 109; 110]; A városban úgy is hívták őket, hogy *zsulyiki*, tolvajok [Ortutay 2019a, 57].

Betű- és mozaikszavak

A szláv nyelvből átvett kölcsönszavak között elég nagy számban fordulnak elő a betű- és mozaikszavak. Borbély Edit (2000) megjelent tanulmányában 120 ilyen jellegű kölcsönszót adatolt. A kárpátaljai magyar irodalmi művekben szintén szép számmal találhatunk ezekre példákat.

- ATO-s** – 'a kelet-ukrajnai fronton harcoló, az ún. terrorelhárítási műveletben részt vevő személy' < az ukr. антитерористична операція származéka – ATO-sok vagyunk! – ordította az idősebbik hátulról [Shrek 2019, 109].
- dembel** – 'leszerelés (a hadseregtől)' < or. демобілізація vagy дембель ← ДМБ – A dembel egyik legfontosabb rekvizituma az emlékalbum [Vári Fábián 2011, 281]. Ez a betűszó kimondva „de-em-be”-nek hangzik, feloldva pedig demobilizációként értendő [Vári Fábián 2011, 281].
- Donbász** fn '-t, '-ja – 'Donyec-medence; donyecki szénmedence' < ukr. Донбас ← Донецький вугільний басейн; or. Донбасс ← Донецкий угольний басейн – Beletelt szegénynek hetvenkét évébe, mire ledolgozta azt a jóvá-

tételt, amit az Isten szándékában kezdett, és negyvenhétben *Donbász* folytatott [Marcsák 2019, 9]; *Donbász* nincsen semmi jóvátéve (uo.); Az orosz tiszt asszony, aki a *Donbász*on szolgált [Shrek 2019, 114]; Kezdték a fiatal fiúkat összeszedni, hogy elvigyék őket *Donbász*ra [Nagy 2019, 104; 119; 122; 134]; A lokátor nem *Donbász*on, a derцени hegyen van [Bartha 2016, 85].

GULAG fn '-t, '-ja – 'Javítómunka-táborok Főigazgatósága' < or. Главное управление исправительно-трудовых лагерей ← гулаг – Meg hát a svájci száműzetés mégiscsak más volt, mint 25 év a *GULAG*-on [Lengyel 2019, 60].

Kede – 'hadosztályparancsnok' < or. командир дивизион ← КД – Nézd csak, a *Kede* idején. (*Kede* – így emlegettük magunk közt a légvédelmi tüzérsz-tály-parancsnokát. A név a *komangvir divizioná* rövidítése, betűszó) [Vári Fábián 2011, 52; 55; 58; 71; 82; 100; 117; 136, 204; 205; 213; 228; 254; 255].

kombát – 'zászlóaljparancsnok' < or. комиссар батальона ← комбат – Nos, harcosok, gurítsuk csak ki a placra, hadd vegyük szemügyre alaposabban – vetett véget a haszontalan báméskodásnak a *kombát* [Vári Fábián 2011, 139; 166; 167; 176; 257].

komszomol fn '-t, '-ja – 1. 'Kommunista Ifjúsági Szövetség'; 2. 'a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagja' < or. Коммунистический Союз Молодёжи – Те nem voltál *komszomol*? [Bartha 2016, 71].

nacsfin – 'a pénzügyi osztály vezetője a hadseregnél' < or. начальник финансового снабжения в воинской части ← начфин – Nem *násfin*, hanem *nácsfin*! Ez egy mozaikszó, mely feloldva – *nácsálnyk finanszovoho otgyelenyijá* – azt jelenti, hogy ő a brigád pénzügyi osztályának vezetője [Vári Fábián 2011, 178].

OVIR fn '-t, '-ja – 'ütleveosztály; a rendőrség külföldieket ellenőrző és nyil-vántartó osztálya' < or. ОБИР ← Отдел виз и регистрации иностранцев – Járhatott az *OVIR*-ba beszélgetésekre, ahol csak mindig lehordták, haza-árulónak bélyegezték, és azt mondták neki, hogy szó se lehet arról, hogy a Szovjetunióból kiengedjék [Ortutay 2019b, 34].

száncászty fn '-t, '-ja – 'orvosi, egészségügyi részleg' < or. санчасть ← санитарная часть – A *száncászty* mindjárt a kaszárnya közelében álló, közepes nagyságú, vidéki lakóházra emlékeztető épület [Vári Fábián 2011, 193; 198].

szportrota fn '-t, '-ja – 'sportszázad (a katonaságnál)' <; or. спортрота ← спортивная рота – De volt egy focicsapat is, és már az első meccsen kiszúrta egy tiszt, és átvezényelték egy *szportrotába* [Ortutay 2019a, 57].

TZM – 'szállító-rakodó katonai jármű' < or. тяжёлая транспортно-заряжающая машина ← T3M – Egy speciális emelőszerkezettel ellátott gépkocsi, a *TZM* (*tránszportno-zárjásájucsájá másiná* – rakétaszállító-átrakójármű) állott szorosan mellette... [Vári Fábián 2011, 39].

zágsz fn '-t, '-ja – 'anyakönyvi hivatal' < or. загс → [орган] записи актов гражданского состояния – Úgyhogy a Kati elvált, és aztán rá egy héttel titokban lementünk a homoki *zágszba*, hogy Ungváron minél kevesebben tudjanak róla, és összeiratkoztunk [Ortutay 2020, 42].

Fizetőeszközök, pénznevek

A kölcsönszavak mellett az egyes alkotásokban rendre találkozhatunk a terület jelen vagy egykor hivatalos fizetőeszközeinek a megnevezéseivel is. Bár azt is érdemes ezzel kapcsolatosan megjegyezni, hogy a pénznevek kapcsán gyakran felmerülő kérdés az, hogy ezek most kölcsönszavak vagy pedig egzotizmusok-e. Véleményünk szerint a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatában előforduló pénzneveket mégis inkább a kölcsönszavak kategóriájába kell hogy besoroljuk, ugyanis ezek használata a mindennapi kommunikációban előforduló természetes jelenség, nem pedig az idegenszerűséget kiemelni kívánó hatáselem. Következzen néhány olyan irodalmi példa, melyek ezeket az állításokat talán hitelt érdemlően bizonyíthatják.

rubel fn '-t, '-ja – 'oroszl/szovjet papírpénz' < or. рубль – Ezért kapja az öt *rubel* pótlékot (Kovács 2007, 33); Egyetlen rakéta, egyetlen megsemmisítő eszköz nyolcvanezer *rubeljébe* kerül az országnak [Vári Fábián 2011, 22]; A katonakönyvek borítói alól itt is, amott is előkerültek a féltve őrzött Lenin-fejes bankók, a vasúti büfékben sörre és egyéb csemegékre váltható piros hasú *tízrubelesek* [Vári Fábián 2011, 208]; Azt mondják, a rakéták darabja nyolcvanezer *rubel*, és ez nagyjából tíz traktor ára [Vári Fábián 2011, 225]; Aggy egy *rubelt!* – hangzott fel újra és újra a határozott felszólítás [Lengyel 2019, 25].

kopek/kopijka/kopejka fn '-t, '-ja – 'fémpénz; az orosz/szovjet rubel váltópénze' < ukr. копейка, or. копейка – A Sanyi anyja a minap panaszkolta, hogy a fia decemberben egy *kopeket* nem adott a házhoz, Csókolom Kati verte el a keresetét ajándékokra [Bartha 2016, 8]; A mai világban minden *kopijka* számít [Bartha 2009, 95]; Nocsak. A Bodnárék lánykája. Félénk tekintettel bátorodik be. *Kopijkákat* szorongat a markában. Fagyira [Nagy 2013, 48]; No igen, a jótettet harminc *kopijkád* bánja [Nagy 2013, 49]; Bözsi a kettesével keze ügyébe rakott kenyereket odatolja a vevő elé, a fizetendő harminc

kopejkákat pedig belepottyantja egy cipősdobozba [Nagy 2013, 135], valamint az ebből képzett melléknévi forma: **kopijkás** – *Kopijkás* tétekben való játszadozásból nehezen jön össze [Bartha 2009, 60]; Szóval, nem szeretném, ha tányér nélkül maradnánk, meg a kávé szervíz sem *kopijkás* dolog [Bartha 2020a, 10], illetve a hozzá kapcsolódó igealak (a példamondatban hibrid kölcsönszóként): összekopijkázni – Már nem csupán a kopott külsejű polgároknak okoz nehézséget összekopijkázni az életre valót [Lengyel 2019, 20].

hriveny/hrivnya vagy griveny/grivnya fn ’-t, ’-ja – ’Ukrajna hivatalos pénzneme’ < ukr. гривня – Az alakváltozatok létrejötte két okra vezethető vissza. Egyrészt a szláv *z* a kölcsönszavakban *g* és *h* hangként is realizálódhat (lásd pl. az alábbi szavak esetében is: *договор* < *dohovor*; *галушка* < *haluska*, illetve *група* < *grupa*; *губернатор* < *gubernátor*). Másrészt a *hrivnya* és a *hriveny* az ukrán nyelvi megnevezés más-más eseteinek az átvételei. A kárpátaljai magyar nyelvjárásban gyakran az 5-től használatos *griveny/hriveny* birtokos többes számú alakot használják, vö. ukr. *одна гривня* – *n’ять гривень, одинадцять гривень* stb., vö. magyar *egy grivnya, öt griveny* stb. – *Hrivenyben* az mennyi? [Bartha 2009, 76]; Ezért a ruháért négyszáz *hrivnyát* fizettem... [Bartha 2009, 98]; Berohantam egy bankba a hirdetéssel a kezemben és öt *hrivnyával* a zsebemben [Kurmai-Ráti 2011, 37]; Apa minden nap öt *hrivnyát* adott az iskolai uzsonnára. Viszont két nap alatt csak négy *grivnyát* spóroltam meg. Letettem hát mind az öt *hrivnyát*. Állj, mit akarsz venni abból a tíz *hrivnyából*? [Kurmai-Ráti 2011, 38]; Két *hrivnyát* még elkérnek érte. Az eheti nyereség összege ötszázezer *hrivnya* [Kurmai-Ráti 2011, 92]; Nyolc... száz *hrivnya*. Apu, tudad, hogy van mobil ötezer *hrivnyáért* is? Muszáj szereznem nyolcszáz *hrivnyát* [Kurmai-Ráti 2011, 104]; Nyolcszáz *hrivnyát* akarsz érte adni? Hatszáznégy *hrivnya* a nyugdíjam, gyermekem. Önkéntelenül is számolok, ez eddig négyszázhusz *hrivnya* [Kurmai-Ráti 2011, 105]; Csak olvasná el végre valaki, hiszen huszonnyolc *griveny* a fél liter... [Lengyel 2012, 134]; Itt egy húszas, visszajár négy *hriveny* [Bartha 2016, 7; 9; 16; 22; 23; 24; 41; 42; 50; 58; 64].

Névhasználati sajátosságok: személy-, nép- és földrajzi nevek

A szláv hatás a kárpátaljai magyarok névhasználatára is komoly befolyást gyakorol. Kárpátalján a keleti szláv szokás szerint a magyarokat is háromelemű névvel (családnév–keresztnev–apai név) anyakönyvezik (Beregszászi–Csernicskó 2003a, 153–163), illetve a magyar nevek is az ukrán írásrendnek megfelelően cirill betűkkel szerepelnek minden személyi okmányban

(Beregszászi–Cserniczkó 2003b, 163–169). Ezek természetesen nemcsak a hivatalos dokumentumokban rögzültek. A kárpátaljai magyar köznyelvben is rendszeresen használják őket. Szóbeli használatuk egyfajta metaforikus kódváltásként is felfogható, hiszen az a többségi kultúra megszólítási hagyományának a kisebbségi nyelvi reprezentációjaként is értelmezhető. Vagyis ez a nyelvi forma összemosza a „mi” és az „ők” csoportot (Márku 2008, 125). A névhasználat másik sajátossága az is, hogy szűk ismeretségi körben, vagy ismert emberek esetében gyakran az apai név átveszi a vezetéknev szerepét, s a konkrét személy azonosítása annak használatával történik meg.

Az egyes irodalmi alkotásokban számtalan példát találhatunk a kereszt- és apai néven való megszólítási formákra, melyek közül ez esetben is csak néhány példát kívánunk megemlíteni: *Pavel Sztjepanovics* megállt a fiatal tanuló munkapadja előtt, nézte annak még gyakorlatlan mozdulatait [Kovács 2007, 60]; Imádtam *Agnessza Vasziljevna*t [Bartha 2009, 97]; A beképzelt *Albert Adalbertovics* miatt [Bartha 2009, 97]; *Sztepán Sztepánovics* halott, hogy akar maga pereskedni egy koporsóban fekvő emberrel? [Shrek 2019, 75].

A kárpátaljai irodalom regionális sajátosságai között a személynevek mellett természetesen megvalósulnak a népnevek is:

hucul mn, fn **’-t, ’-ja** – ’a Kárpátokban élő ukrán népcsoport’ < ukr., or. *гуцул* – S ha elhagynak a szenvedések, a vén *hucul* tutajra tesz [Marcsák 2019, 22; 23]; Ezt bizonyára egy *hucul* vagy egy ruszin festő festette a Kárpátokról [Cseh 2019b, 28].

oprisok – ’a 16–19. századi nyugat-ukrajnai felkelői mozgalom tagja’ < ukr., or. *опришки* – Gyomrában (értsd: a kocsma gyomra) a csapos, hét-nyolc bágyadt legény, s egy *oprisok* rabolta frigyfalvi kályha [Marcsák 2019, 20].

venger – ’a magyar nép orosz nyelvi megnevezése’ < or. *венгер* – Azt mondtad, te is *venger* vagy? [Lengyel 2019, 38].

A népneveken kívül előfordulnak az államnyelvi hatást tükröző földrajzi elnevezések és településnevek is. Ilyeneket találhatunk például az alábbi idézetekben is:

Berehove – ’Beregszász város hivatalos ukrán neve’ – De térjünk inkább vissza *Berohovébe*, ahogy mostanság csúfolják szlavofilatelisták és névlistázó béketeremtők [Lengyel 2019, 19].

Beszkidék – ’a Kárpátok vonulatainak egyike’ – Éjszaka jönnek a *Beszkidék* felől, ahol monarchiás, szűk alagutakra a Keleti-Kárpátok fenyegetése dől [Marcsák 2019, 8].

Csornohora – 'a Máramarosi-havasok legmagasabb hegysége' – Fordítja lovát a *Csornohora* felé, és vágat a hóban minden üzött betyár [Marcsák 2019, 20].

Zákárpáttya – 'Kárpátalja hivatalos ukrán neve' – *Zákárpáttya* az eszed tokja, az bíz' Kárpátalja [Lengyel 2019, 37].

Verhovina fn '-t, '-ja – 'hegyvidék; felvidék, felföld' < ukr. верховина – *A Verhovinán* tett kirándulása jutott az eszébe, amelynek az emléke mindig boldogsággal tölti el [Cseh 2019, 37].

Kódváltás az irodalmi művekben

A kárpátaljai magyarok beszédében más, az erős másodnyelvi hatásra utaló jelenségek is megfigyelhetők. Ezek közül a leggyakrabban az úgynevezett kódváltás vagy kódkeverés jelenségével lehet találkozni, igaz, ennek a használata sokkal ritkább a kölcsönszavakénál, mivel a kárpátaljai magyarok túlnyomó többsége egy homogén tömbön belül él (erről lásd pl. Beregszászi 2004). A kódváltás jelensége nem más, mint a beszélők által egy interperszonális szituáción, vagy akár egy mondaton belül alkalmazott váltás az egyes nyelvek vagy nyelvváltozatok között. Márku Anita véleménye szerint a kódváltásnak elsősorban nyelven kívüli okai vannak: a szituáció, a beszélők személye, egynyelvűek jelenléte, a nyelvtudás, a kontextus stb. (Márku 2008, 101). Ő a magyar és a nemzetközi nyelvészeti szakirodalom alapján a kódváltás következő típusait különíti el (vö. Márku 2008, 101–135; 2009, 108): 1. **Kontextuális** a kódváltás akkor, ha kiváltó oka a nyelvi hiány, nyelvi deficit, lapszus, a nyelvtudás hiányossága, funkciója pedig ezek megszüntetése. Idesorolandó az anyanyelvi beszéd során alkalmazott másodnyelvi kitöltés, idézés, kiváltás és kötés, fordítás, ismétlés, magyarázat, közbevetés, személyes/objektív álláspont kinyilvánítása. 2. **Metaforikus** a kódváltás, ha funkciója a saját vagy az idegen/másodnyelvhez, illetve annak beszélőihez való attitűd, viszony kifejezése, vagy ha a kontextusnak szimbolikus jelentése van. A metaforikus kódváltás szolgálhatja a szolidaritás, a kizárás, a státuszemelés, a nyelvi ellenállás, a bizalmasság, az érzelmi és nyelvi nyomaték kifejezését, illetve funkcionálhat a nyelvi játék eszközeként is. 3. **Szituatív** kódváltás a mindenkor kommunikációs helyzet nem nyelvi körülményeitől (például a beszédhelyzet megváltozása, a beszéd-téma, a partner vagy partnerek cserélődése, egynyelvűek jelenléte) meghatározott kódváltás. A kárpátaljai magyar közösségben a kódváltás fentebb idézett számos típusa közül az idézés fordul elő a leggyakrabban, mellyel a beszélő a korábban más nyelven elhangzott párbeszédet felidézi, szavainak alátámasztására használja, mintegy személyesíti, hitelesíti mondanivalóját (Csernicskó

2003, 122). A kárpátaljai magyar irodalmi művekben megjelenő kódváltások túlnyomó többsége is a kontextuális kódváltás típusába sorolható.

Érdekes esete a kódváltásnak a Hájas Csilla [2016] kötetében található *Ják umru* fejezetcím, amely a betegségben való „szenvedés” mellett, utalásként is értelmezhető Tarasz Sevcsenkó *Végrendelet* című versének minden kárpátaljai magyar iskolás által ismert nyitányára, vagyis a *Ha meghalok, temessetek...* [*Ják umru, to pochovájite...*].

A továbbiakban csupán bemutató szándékkal közlünk néhány, az egyes alkotásokban előforduló kódváltást, annak igazolására, hogy ezek, a kárpátaljai magyarok által beszélt nyelvváltozatok mintájára, mennyire természetes módon kerülnek felhasználásra.

Bár egyesek szerint a lassan múló idő leghatékonyabb ellenszere az alvás: *Szoldát szpit, szluzsbá igyot*, azaz: a katona alszik, a szolgálat telik [Vári Fábán 2011, 157].

Ti ne mozses robiti cej! – szipogta Márkó [Kurmai-Ráti 2011, 86].

Hé, *tovariscs!* Hol vagytok? *Igyi szuda*, kifelé! *Szvoboda!* [Nagy 2013, 10].

Hát az anyuka leányanya. *Máté odénécska*. Tudja maga, hogy van ez nálunk [Shrek 2019, 26].

A katona ráijesztett a puskával, *davaj, jappaju maty, davaj*, de a fiú megfordult, szaladt a mezőn vissza, hazafelé, a katona belelőtt a levegőbe, szitkozódott, *sztoj, igyi szuda, szopljak* [Nagy 2019, 30].

A fentebb megadott példákban a kódváltások rendre transliterált, vagy latin betűs formában kerültek megadásra, de akadnak természetesen olyan példák is, melyekben ezek cirill betűs formában lettek rögzítve, mellyel a szerző nyilvánvalóan még inkább az idegen nyelvi hatás hangsúlyozására kívánt törekedni. Lásd például az alábbi szövegrészletben (Bartha 2020a, 14):

– Ez nekem kurvára magas! Olyan szavakon pörögsz, amiken nagyapám se... *Кажу по нашему*, mondaná a ruszin.

– Negyven nap leketyegett, baszd meg, mire Kijevből átpasszolták a pesti ukrán nagykövetségre a jóváhagyást, hogy röptethetik haza a jómadarat, mert nem akárhová született, és tényleg nem antarktiszi állampolgár. *Чи розумієш?* Baszd meg!

Egy kölcsönszavakkal tarkított lírai alkotás

A kárpátaljai magyar költők által írt versekben nem nagyon találkozhatunk a másodnyelvi hatás nyomaival. Ez vélhetően a helyi magyarság anyanyelvdominanciájával is összefüggésbe hozható: a versek érzéseket, hangulatokat,

benyomásokat ragadnak meg, s ezek egyértelműen a magánszférához kapcsolódnak. A Marcsák Gergely (2019) *Fekete Tisza* című kötetének 49–50. oldalán található *Opsi* című verse viszont a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban meghonosodott orosz és ukrán kölcsönszavak játékból épül, s ha kicsit túlozva is, de jól tükrözi a helyi magyarok által beszélt nyelv regionális sajátosságait.

Opsi

Az *opsi* régi konyhájában
balzsamoztunk hét előtt.
Te beléptél, s a *greckáról*
leemelted a fedőt.
Literes *bánkában* élénk
tetted a *szosziszkis podlivát*,
kinéztél a *roddom* felé,
s mondtad, hogy mit látsz odaát,
hogy az úton egy *marsutka* jön,
a kert fáin érik a *hurma*.
András felállt, *zazsigálkát*
kért, és kiment egy *perekurra*.
Nézted csak az üres *turnyikot*,
érezted, hogy semmit sem bánok,
a folyosó kopott *plitáin*
zúgtak gurulós *csemodánok*.
Sípolt a *csájnyik*. A spórról
átraktad a *tumbocskára*,
és elmondtad, mint máskor is,
hogy milyen volt az angol *pára*.
Fölemeltem a *granyonkát*.
Tudtam, hogy itt az alkalom:
ezt megiszom, és elmegyek.
Mától kvártélyon lakom.

A költő a kölcsönszavak idegen mivoltát dőlt betűs kiemeléssel jelöli. Bár nyilvánvaló az, hogy a kárpátaljai magyar olvasóközönség számára a vers megértése semmilyen gondot nem okoz, de szómagyarázat nélkül Magyarországon nyilvánvalóan csak érdekes szójátékként tudnák értelmezni a verset. Ezért az alábbiakban a versben szereplő kölcsönszavak ábécérendbe szedett jegyzékét is közreadjuk. A szócikkek a következő elv alapján épülnek: címszó, átadó nyelvi alak, magyar nyelvi megfelelő.

- bánka** – банка – '(befőtt)üveg'
csájnyik – чайник – 'teáskanna'
csemodán – чемодан – 'bőrönd'
granyonka – гранёнка – 'metszett üvegpohár'
greckska – гречка – 'tataréka, hajdinakása'
hurma – хурма – 'datolyaszilva'
marsutka – маршутка – 'iránytaxi'
opsi – общежитие – 'diákotthon'
pára – пара – 'órapár, 2×45 perc'
perekur – перекур – 'kávé- vagy cigarettaszünet'
plita – плита – 'csempe, lap'
roddom – роддом – 'szülészeti'
szosziszkis podliva – подлива сосисочная – 'kolbászsós, virslis mártás'
tumbocska – тумбочка – 'éjjeliszekrény'
turnyik – турник – 'nyújtó (sportszer)'
zazsigálka – зажигалка – 'öngyújtó'

Összegzés

Összefoglalásként tehát elmondhatjuk, hogy a kárpátaljai magyar nyelvű irodalmi művekben jól kimutatható a népek és kultúrák együttéléséből fakadó nyelvi interferencia, mely a kölcsönszavak használatán túl megmutatkozik a személynevek használatában, illetve a kommunikáció során jelentkező nyelvi váltásokban, azaz a kódváltások használatában is. Ugyanakkor fontos azt is megemlíteni, hogy ezeket a regionális sajátosságokat a szerzők gyakran hatáskeltő stílusesszökként használják a különféle helyek, helyzetek, illetve a művekben szereplő személyek és életkörülmények jellemzésének hitelessé tétele céljából.

Irodalom

- Balla D. Károly. 2002. Címkézett irodalom. *Mozgó Világ* 11. 104–108.
Balla D. Károly. 2005. *Peresztrojkácska: Válogatott publicisztikai írások 1985–1990*. Az Ung Ungvárnál című sorozat I. kötete. E-book. CyberBooks Kiadó.
Bartha Gusztáv. 2009. *P pont, P pont, P. Drámák*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 194. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.

- Bartha Gusztáv. 2014. *A gabonafarkas legendája: Válogatott novellák 1988–2012.* Kárpátaljai Magyar Könyvek 228. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Bartha Gusztáv. 2016. *Jelenések: Kilenc egyfelvonásos.* Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Bartha Gusztáv. 2019a. Kiút (kisregény, részletek). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 1. 21–27.
- Bartha Gusztáv. 2019b. Kiút (kisregény, részletek). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 2. 6–12.
- Bartha Gusztáv. 2019c. Kiút (kisregény, részletek). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 3. 11–20.
- Bartha Gusztáv. 2019d. Kiút (kisregény, befejezés). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 4. 11–22.
- Bartha Gusztáv. 2019e. Trauma (regény, I. rész). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 6. 9–14.
- Bartha Gusztáv. 2020a. Trauma (kisregény, II. rész). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 1. 7–16.
- Bartha Gusztáv. 2020b. Trauma (regény, folytatás). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 1. 13–21.
- Beregszászi Anikó. 2004. A kárpátaljai magyarok kódváltási szokásairól. In Beregszászi Anikó – Csernicskó István szerk., *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* 36–44. Ungvár: PoliPrint.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István. 2003a. A kárpátaljai magyar személynévhasználat sajátosságai. In Csernicskó István szerk., *A mi szavunk járása: Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* 153–163. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István. 2003b. Pragmatikai eltérések. In Csernicskó István szerk., *A mi szavunk járása: Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* 163–169. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó. 2001. *Nyelv, oktatás, politika.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Borbély Edit. 2000. Adalék a lexikai kölcsönzés kutatásához. In *Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára.* 113–119. Ungvár: Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszék Hungarológiai Központ.
- Cseh Sándor. 2019a. A csavargó (kisregény, részlet). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 1. 33–47.
- Cseh Sándor. 2019b. A csavargó (kisregény, részlet). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 2. 23–43.
- Cseh Sándor. 2019c. Az utolsó vércsepp – orsai lágerévek (krónika). *Együtt.* A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 5. 13–18.

- Cseh Sándor. 2019d. Az utolsó vércsepp – orsai lágerévek (krónika). *Együtt*. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 6. 40–44.
- Csernicskó István. 1995. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993). In Kassai Ilona szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. 129–145. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Csernicskó István. 1997. Amit a kárpátaljai magyar kétnyelvűségről tudunk. In *Szavak – nevek – szótárak: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*, szerk. Kiss Gábor és Zaicz Gábor. 88–92. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Csernicskó István. 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István. 2003. A kódváltás. In Csernicskó István szerk., *A mi szavunk járása: Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. 120–125. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Csernicskó István. 2013. Államok, nyelvek, államnyelvek: *Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Csordás László. 2011. A felkészüléstől a szétszóródásig – A fiatal nemzedékek helyzete a kortárs kárpátaljai magyar irodalomban. *Kortárs* 55 (11): 92–97.
- Csordás László. 2015. KVI Tárukozás: Bevezető gondolatok a válogatáshoz. *Napút* 17 (6): 57–58.
- Gazdag Vilmos. 2010. A kárpátaljai magyar köznyelv szláv lexikai elemei Zelei Miklós A kettézárt falu c. dokumentumregényében. *Acta Beregsasiensis*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve 9. 3. kötet, 29–40.
- Gazdag Vilmos. 2013. Orosz/ukrán lexikai elemek a kárpátaljai magyar nyomtatott sajtóban. In Gecső Tamás, Sárdi Csilla szerk., *Nyelvhasználat a médiában*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozat 115. tagja. 33–39. Budapest: Tinta Kiadó.
- Gazdag Vilmos. 2017. Nyelvi interferencia a kárpátaljai magyar irodalmi művekben. In Márku Anita – Tóth Enikő szerk., *Többynyelvűség, regionalitás, nyelvtanítás*. Ungvár: „Rik-U”.
- Görömbei András. 1995. A kárpátaljai magyar irodalom fő sajátosságai. *Acta Hungarica*, 4. 153–160.
- Görömbei András. 2008. A Ratkó József-díjas Vári Fábrián László laudációja három tételben. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*. Társadalom-Tudomány-Művészet 43 (2): 261–265.
- Györke Zoltán. 2000. *Határsáv*. Hatodik Síp Alapítvány. Budapest–Beregszász: Mandátum Kiadó.
- Hájas Csilla. 2016. *A fele komoly: Kisprózák*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Komáromy Sándor. 2003. Weinrauch Katalin és a kárpátaljai magyar gyermeklíra. *Széphalom*. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 13. kötet. 183–191.

- Kopor Tihamér. 2019. Home parti (novella). *Együtt*. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 2. 15–21.
- Kovács Vilmos. 2007. (első kiadás 1965) *Holnap is élünk*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 155. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Kulin Ágnes. 2020. A könyvespolcra boldogtalan kolibri szállt, Vízet enged és vért merít (kisprózák). *Együtt*. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 1. 32–37.
- Kurmai-Ráti Szilvia. 2011. *Törékeny szentek*: Mesék, tárcanovellák. Kárpátaljai Magyar Könyvek 206. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Ладченко М. М. Особливості просодії українського речення у реалізації закарпатських українців. In *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодоші Матеріали науково-практичної конференції* (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). 207–210. Ужгород.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella. 1997. *Magyar nyelvhasználat-iskola-kétnyelvűség*. 6. Pozsony: Kalligram.
- Lanstyák István. 2006. *Nyelvből nyelvbe: Tanulmányok a szókölcsonzsról, kódváltásról és fordításról*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lengyel János. 2012. *Mitracsek úr elfuserált életének hiteles története*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 218. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Lengyel János. 2019. *Feltámadás Beregszászon Mitracsek Úr visszatér: Egy különös történet különleges folytatása*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 277. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Marcusák Gergely. 2019. *Fekete-Tisza: Verse*. Budapest: Előretolt Helyőrség Íróakadémia.
- Márku Anita. 2008. Érvényes történetek: *Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében*. Monográfia. Rákóczi-füzetek XLVIII. Ungvár–Beregszász: PoliPrint Kft. – KMF.
- Márku Anita. 2009. A kárpátaljai magyarok kétnyelvű nyelvhasználatára pszicholingvisztikai megközelítésben. In Karmacs Zoltán és Márku Anita szerk., *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. 107–112. Ungvár: PoliPrint.
- Nagy Zoltán Mihály. 2013. *Az árnyék völgye*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 224. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Nagy Zoltán Mihály. 2019. *A sátán fattya*. Ötödik kiadás. Kárpátaljai Magyar Könyvek 285. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Ortutay Péter. 2019a. Gyima (novella). *Együtt*. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 1. 54–62.
- Ortutay Péter. 2019b. Piroska a nagyvilágban (elbeszélés). *Együtt*. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 6. 22–39.
- Ortutay Péter. 2020. Bálint-napi mese, hab nélkül (novella). *Együtt*. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 1. 36–45.

- Penckófer János (Eperjesi). 2003. *Tettben a jellem: A magyar irodalom sajátos kezdeményei Kárpátalján a XX. század második felében*. Budapest: Magyar Napló – Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség.
- Penckófer János. 2011. A stúdiók kora (előtt és után): Irodalmi-kulturális irányultságok, folyamatok, szerveződések, fórumok Kárpátalja eddigi kilencven évében. *Magyar Napló* 23 (6): 27–32.
- Shrek Tímea. 2019. *Halott föld ez*. Budapest: Előretolt Helyőrség Íróakadémia.
- Varga Melinda. 2018. „Én is úgy szeretem Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont”: Beszélgetés Füzesi Magda kárpátaljai költővel. *Helikon* 29 (20): 2–3.
- Vári Fábíán László. 2011. *Tábori posta*. Budapest: Kortárs Könyvkiadó Kft.

STATE LANGUAGE INFLUENCE IN THE 21ST CENTURY TRANSCARPATHIAN HUNGARIAN LITERATURE

There is a rich literature available tackling the topic of state language influence on the language of Hungarian minorities living beyond the borders of Hungary. So far, however, there has been no research that has set as its objectives the sociolinguistic and dialectological characteristics, that is, the characteristic features caused by the influence of the state language. The aim of the present paper is to show the influence of the state language in the Transcarpathian Hungarian literature, as well as gathering data and grouping of state language contact elements, code switching and onomastic features in the analyzed literary works. Within the framework of this work, we basically examine the works of two generations of writers publishing in the last two decades. In the first one, the older generation, (László Vári Fábíán, Zoltán Mihály Nagy, János Lengyel, Gusztáv Barta, etc.) one can expect a more intensive influence of the Soviet era and the Russian language, whereas in the second, the younger generation (Gergely Marcsák, Tímea Shrek, Csilla Hájás, Szilvia Karmai-Ráti) life experiences of this kind cannot be assumed due to their age. Therefore, in the works of the two generations of writers, simultaneously with the regime change, the mechanism of influence of the languages which play the role of the state language and its changes can also be detected.

Keywords: state language, loan word, Eastern Slav lexical elements, language variant, Transcarpathian Hungarian literature

UTICAJ ZVANIČNOG JEZIKA NA PODKARPATSKU MAĐARSKU KNJIŽEVNOST U 21. VEKU

Postoji bogata stručna literatura o uticaju zvaničnih jezika na upotrebu jezika mađarske manjine van matice. Do sada, međutim, nije postojalo istraživanje koje je za cilj imalo da sagleda sociolingvističke i dijalektološke pojave, odnosno pojave koje su nastale usled uticaja zvaničnog jezika na podkarpatsku mađarsku književnost. Cilj ove studije je da ukaže na uticaj zvaničnog jezika koji se manifestuje u mađarskoj

književnosti podkarpatskog regiona, odnosno da zabeleži i grupiše pojave vezane za promenu kodova, onomastičke elemente i ostale pojave proizašle iz jezika u kontaktu. Rad se fokusira na dela dve generacije pisaca, objavljenih u prethodne dve decenije. Za prvu tzv. stariju generaciju (Laslo Vari Fabian, Mihalj Nađ Zoltan, Janoš Lendel, Gustav Barta i drugi) pretpostavlja se intenzivniji uticaj sovjetske ere i ruskog jezika, dok kod druge, mlađe generacija (Gergelj Marčak, Timea Šrek, Čila Hajaš, Silvia Kurmai-Rati) takav uticaj, zbog njihove starosne dobi, nije očekivan. U delima dve generacije će se u izvesnoj meri, uporedo sa smenom režima, moći sagledati razlike u mehanizmu uticaja jezika koji se smatraju zvaničnim.

Ključne reči: zvanični jezik, pozajmljenice, istočno-slovenski leksički elementi, varijeteti mađarskog jezika, podkarpatska mađarska književnost

A kézirat beérkezésének ideje: 2022. aug. 30.

Közlésre elfogadva: 2023. jan. 5.

ÚTMUTATÓ

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóirat magyar nyelvű irodalomtörténeti és -elméleti, nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, kapcsolattörténeti szövegeket közöl.
- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két anonim pozitív recenziót (lektori véleményt) kapott (a recenzenseket/lektorokat a szerkesztőség kéri fel).
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel lehet tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát. Kérjük, az absztrakt utolsó mondatához illesszék a lábjegyzetszámot.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ajánlatos tartózkodni a metaforikus címadástól.
- A szöveget egybekezdésnyi (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló (absztrakt) vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is. (Kérjük figyelembe venni, hogy az absztrakt nem a dolgozatról, hanem a dolgozatról szól!)
- Az absztraktot kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének terjedelme: 25 000–35 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- Kívánatos, hogy a hivatkozások között több (de legalább egy) folyóirat-hivatkozás is legyen.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmány tartalmazhat grafikonokat vagy táblázatokat, illusztrációt azonban nem áll módunkban közölni.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.
- A tanulmányok szerzőit arra kérjük, e-mailjünkben írják meg az őket foglalkoztató intézmény nevét és postacímét is (magyarul, szerbül és angolul).

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 11 pontosak. Kérjük, a bekezdések között ne hagyjanak sorközt, azaz a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás és sorköz, Térköz, Előtte és Utána értékét 0 pontosra állítsák, ugyanott a Sorközt Szimplára!

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknev verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (Város, ország)

A szerző elektronikus elérhetősége

Például:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Absztrakt, tompán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (11-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz, a bekezdés után ne legyen sorköz).

Kulcsszavak: (10-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 5).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötejeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi enterrel hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését!

A négy sorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek, számozás nélkül (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

A művek címe, valamint a kiemelések *dőlt* (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bán*nal, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek leelőhelyét magában a főszövegben jelöljük az idézet vagy hivatkozás után zárójelben. A hivatkozás a mondat része, az írásjelet a zárójel után tesszük ki: „Móricz e regényében nem a parasztot, hanem az Ibsen és Nietzsche nyomán nagybetűvel írott Embert óhajtotta megírni” (Margócsy 1993, 19).

Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalomban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk. (Mivel hivatkozásjegyzékről van szó, a forrást és a szakirodalmat nem választjuk szét.)

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerűs:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költészet*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó – Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

(Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszövegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. 2000.

Jelképtár. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre – Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*.

Budapest: Kijárat Kiadó.

(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70.

Debrecen: Csokonai Kiadó.

(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsashegyi Edit. In

Narratívák 3: A kultúra narratívái, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka

Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábrriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera.

Budapest: Magvető.

(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.
(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)

(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.

(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.
(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)

(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)

(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Author-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják. (Külföldi szerzőinknek a szerb fordítást biztosítjuk.)

A nyelvileg-helyesírásiag gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be a fenti szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Szerkesztőség / Redakcija / Editorial Office

Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju

21000 Novi Sad, ul. dr Zorana Đinđića 2.

Tel.: (+381 21) 485 3878

e-mail: hungar@ff.uns.ac.rs

URL: <http://hungarologiaikozlemenyek.ff.uns.ac.rs>

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf. 26/27. sz. (1976) – . – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1976–

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása = ISSN 0350-1353.

Kiadása másik médiumon: Hungarológiai Közlemények (online) = ISSN 2406-3266

ISSN 0350-2430 = Hungarológiai Közlemények (Print)

COBISS.SR-ID 17698

Szerkesztőségi titkár / Sekretar redakcije / Editorial secretary: Juhász Tóth Tímea
Angol fordítás / Prevod na engleski / English translation: McConnell-Duff Márta

Szerb fordítás / Prevod na srpski / Serbian translation: Andrić Edit

Lektor-korrektor / Lektura i korektura / Proof-reader: Buzás Márta

A szerb szövegeket lektorálta / Lektor za srpski jezik /

Proof-reader for Serbianian Language: Milica Bracić

Fedőlapterv / Korice / Cover: Kapitány Attila

Műszaki előkészítés / Priprema za štampu / Layout: Dataprint

Példányszám / Tiraž / Copy: 150

Nyomda / Štampa / Print: Sajnos, Újvidék, 2023

ISSN 0350-2430

9 770350 243006